

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ ГУМАНІТАРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Науково-популярне видання

ВИПУСК 2

Київ
2016

Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання Громадської організації «Міжнародний інститут гуманітарних технологій» спільно з Громадською організацією «Академія політичних наук». — 2016. Випуск 2. — 200 с.

У виданні вміщено праці вчених, які висвітлюють фундаментальні і прикладні наукові дослідження проблем політичної науки у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Громадської організації
«Міжнародний інститут гуманітарних технологій» (протокол № 5 від 2
червня 2016 року)*

Свідоцтво про державну реєстрацію науково-популярного видання «Суспільно-політичні процеси» Серія КВ № 22013-11913ПР від 18 квітня 2016 року видано Міністерством юстиції України

Редакційну колегію науково-популярного видання «Суспільно-політичні процеси» затверджено рішенням Вченої ради Громадської організації «Міжнародний інститут гуманітарних технологій», Протокол № 4 від 27 квітня 2016 року.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Мироненко Петро Володимирович — доктор політичних наук, директор Громадської організації «Міжнародний інститут гуманітарних технологій», президент Громадської організації «Академія політичних наук»

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Горбатенко Володимир Павлович — доктор політичних наук, професор

Теремко Василь Іванович — доктор наук із соціальних комунікацій

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Бабкіна Ольга Володимирівна — доктор політичних наук, професор

Батрименко Олег Володимирович — доктор політичних наук, доцент

Бондаренко Віктор Дмитрович — доктор філософських наук, професор

Бушанський Валентин Вікторович — доктор політичних наук, доцент

Гошовська Валентина Андріївна — доктор політичних наук, професор

Закут А. А. Салах — доктор філософських наук, професор

Зеленько Галина Іванівна — доктор політичних наук, професор

Єпіфаній (Думенко Сергій Петрович) — доктор богословських наук, професор

Кармазіна Марія Степанівна — доктор політичних наук, професор

Кочубей Лариса Олександрівна — доктор політичних наук, професор

Кресіна Ірина Олексіївна — доктор політичних наук, професор

Лікарчук Наталія Василівна — доктор політичних наук, доцент

Неліпа Дмитро Васильович — доктор політичних наук, доцент

Перепелиця Григорій Миколайович — доктор політичних наук, професор

Розумний Максим Миколайович — доктор політичних наук, с. н. с.

Самчук Зореслав Федорович — доктор філософських наук, с. н. с.

Смешко Ігор Петрович — доктор технічних наук, професор

Смолянук Володимир Федорович — доктор політичних наук, професор

Ткаченко Василь Миколайович — доктор історичних наук, професор

Шкляр Леонід Євдокимович — доктор політичних наук, професор

Шуба Олексій Васильович — доктор політичних наук, професор

Зміст

Розділ І. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Ткаченко В. М.	Прекаріат: «веймарський синдром»	7
Горбатенко В. П.	Політичні ризики: від теорії до практики	55

Розділ ІІ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ

Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В.	Російсько-українська війна в термінах теорії реалізму	70
Шкляр Л. Є.	«План Маршалла» для України	97

Розділ ІІІ. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Кресіна І. О.	Проблеми законодавчого забезпечення антидискримінаційної політики в Україні	109
Семченко О. А.	Політична модернізація як чинник державної іміджевої політики	125
Скаленко О. К.	Глобальносистемні виміри витоків та незалежного розвитку «пострадянської» України	141

Розділ ІV. СУСПІЛЬСТВО І РЕЛІГІЯ

Іван Сидор	Особливості чину інтронізації патріарха у Візантійській імперії та Московській державі	156
	Про деякі питання канонічного положення Київського Патріархату та шляхи подолання церковного розділення	177
	Позиція Вселенського Патріарха щодо подолання існуючого в Україні церковного розділення	184

Розділ V. ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статут Громадської організації «Академія політичних наук»	188
--	-----

Держава, котра не дбає про розвиток гуманітарної освіти і науки, втрачає шанс сформувати громадянське суспільство та врешті отримує індиферентну масу, якій все одно, де жити, на кого працювати, кому служити. У кінцевому підсумку держава втрачає саму себе — припиняє своє існування.

Петро Мироненко

Вельмишановний читачу!

Громадська організація «Міжнародний інститут гуманітарних технологій» спільно з Громадською організацією «Академія політичних наук» видає другий випуск науково-популярного журналу з новою назвою

«Суспільно-політичні процеси»,

до ознайомлення з яким ми запрошуємо і Вас.

Звертаємось, шановний читачу, з пропозицією висловити свої зауваження і побажання щодо матеріалів, викладених у наукових статтях та сподіваємось на творчу співпрацю.

Редакційна колегія журналу взяла на себе зобов'язання донести до громадськості широкий спектр думок з фундаментальних і прикладних наукових досліджень в гуманітарній сфері та політичних науках, а також запропонувати своє судження та умовиводи у контексті аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів.

Висловлюємо надію, що журнал займе гідне місце серед наукових видань в Україні.

З повагою,

*Петро Мироненко,
головний редактор журналу*

Розділ I ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321.01

Ткаченко Василь Миколайович

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН

Прекаріат: «веймарський синдром»

Аналізуючи стратегію путінської Росії, іранський журналіст-аналітик Амір Тахері вдався до цікавого образу, висловленого колись російським містиком-публіцистом Олексієм Хом'яковим: «Реальність як півень: коли ти бачиш найсолодші сни, обов'язково розбудить тебе своїми криками». Образ читачам сподобався і викликав певний резонанс у «Інтернеті». Однак навряд чи усі сприйняли прогноз журналіста щодо подальшого розвитку подій в Росії: «солодкі сни» Путіна можуть призвести до того, що «півень прокричить у самий несподіваний момент, а, можливо, й чорний ворон чекатиме його біля дверей спальні» [1].

Як би не так! Блажен, хто вірує. Нам би тим часом не слід забувати про те, що живемо ми не просто в умовах розв'язаної Росією «гібридної війни», але й такого ж «гібридного миру», яким просяк увесь світ. Йдеться не лише про «дугу нестабільності» від Північної Кореї до Малі, від Бразилії до Болгарії й від Греції до Оссуру Wall Street у США. Світ втратив орієнтири поступу, позбувся свого виразного гуманітарного профілю і, що особливо насторожує, — став на загал менш соціально відповідальним. А звідси й наростання тієї соціальної напруги, що виливається врешті-решт в серії терористичних актів. Відомий англійський політолог Наум Хомський зазначає: «По-перше, фактом є те, що тероризм працює. Насилля зазвичай спрацьовує. Це світова історія. По-друге, це серйозна аналітична помилка, говорити, як це загально прийнято, що тероризм — зброя слабких. Як і інші види насилля, це насамперед зброя сильних, фактично у переважаючій більшості випадків. Він розглядається як зброя слабких, тому що сильні також контролюють систему доктрин, і їх терор не вважається за терор» [2].

Соціальна напруга пройняла собою різні суспільні системи й формації, у тому числі й демократичні. Глобальне політичне пробудження, на яке Збігнев Бжезінський звертав особливу увагу у своїй серії виступів

2010—2011 рр. (Монреаль, Ярославль, Нормандія), стало в наші дні банальною повсякденністю. Приклад тому — визнання президентом Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) Клаусом Швабом в Давосі 2016 того факту, що й надалі «буде все більше стиратися різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, і навіть насилля і не насилля» [3].

І поки ми будемо покладати надії на крик півня в Росії, то можемо не помітити, як не лише над Україною, але й над дрімотною Європою уже чигає тінь «гібридного ворона» — в образі «непередбачуваного прекаріату». Йдеться про новий суперклас, що перебирає на себе роль колишнього індустріального пролетаріату як новітнього «гробаря буржуазії» (висловлюючись термінологією Комуністичного маніфесту). Випустивши цей феномен з поля зору, нам рано чи пізно доведеться переконатися, що нині не просто «привид бродить по Європі — привид комунізму», а «во все вороньє горло» *дає про себе знати феномен прекаріату у формі соціального радикалізму, що прокладає шлях до фашизації суспільства*. І дасть він про себе знати, судячи з усього, із просторів Росії, хоча сприятливі умови для його гніздування створюються щоденно й щохвилини у всьому світі. І не бачити цього було б на грані злочину.

Веймарський синдром

В якості робочої гіпотези щодо висвітлення тих суспільних процесів, які стали живильним середовищем появи «непередбачуваного прекаріату», було покладено модель Олександра Янова. Модель ця була викладена ним у книзі «После Ельцина. «Веймарская» Россия», що вийшла друком у видавництві «Московская городская типография А.С.Пушкина» ще у 1995 році. Двадцять років — термін уповні серйозний для випробування викладених у книзі висновків і передбачень. Власне, про креативність здійсненого Яновим аналізу заінтересований читач може судити сам.

Спочатку — декілька штрихів про сам феномен «Веймарського синдрому». Як відомо, Веймарською називалася демократична республіка, що виникла у 1918 році в Німеччині на руїнах вільгельмівської імперії після поразки у Першій світовій війні. Економічно вона була не такою вже й слабкою й уповні ринковою. Після короткого періоду жорсткого пресингу щодо Веймарської республіки з боку держав-переможців, згодом між ними було досягнуто взаєморозуміння — для виплати репарацій економіка країни повинна була працювати справно. А тому завдяки головним чином Англійському банку вдалось приборкати жахливу інфляція 1923 року. Виплати по зовнішньому боргу були більш-менш

раціонально розстрочені. Більше того — Веймарська республіка була затоплена зовнішніми кредитами. В цілому ринок процвітав.

Однак нікому серед сильних світу цього не прийшло в голову, що слід подбати й про долю демократичного устрою в Німеччині, а в остаточному підсумку — про розбудову соціально відповідальної держави. А тим часом дались взнаки перші симптоми політичної кризи: у березні 1920-го року країну потряс берлінський путч Вольфганга Каппа. У листопаді 1923-го реваншисти на чолі з Гітлером і Людендорфом спробували організувати в Мюнхені «марш а Берлін». Центристський уряд соціал-демократа Еберта постійно перебував під вогнем критики як з боку затятих комуністів, так і з боку радикальних нацистів. Тобто — в країні зримо нарощували міць радикальні суспільні сили, які не сприймали демократичні цінності. І коли Велика Депресія 1929—1933 років потрясла світовий капіталістичний ринок, демократія в Німеччині була з легкістю відкинута, а Веймарська республіка змінилася Третім Рейхом.

Із цього короткого періоду німецької історії Олександр Янов робить узагальнюючий висновок і переносить досвід Веймарської республіки на Росію «лихих 1990-х» років: «спроба звести гігантське завдання демократичної трансформації імперського гіганта до тривіальної проблеми грошей і кредитів не може закінчитися нічим, крім всесвітнього лиха. І ось увесь цей трагічний сценарій розігрується на наших очах. Доля веймарської Німеччини оживає в долі «веймарської» Росії. Те ж мажорне багатообіцяюче начало. Той же драматичний розвиток, та ж напруга сутичок з непримиримою опозицією. І та ж політика, головними творцями якої стають фінансисти — з їхньою логікою і системою пріоритетів». Передчуття загрозливої перспективи змусило Олександра Янова вдатися до алармістського прогнозу: «Веймарський сценарій прирік наших батьків на нову світову війну, на Голокост. Уявити собі, якого вигляду набере його фінал в ядерний вік, — не вистачає навіть уяви» [4].

Олександр Янов жахається від того, наскільки недолугим залишається мислення представників ринкового фундаменталізму, які вважають, що демократія неминуче прийде сама собою, як тільки економіка перейде на ринкові засади. У підсумку, попереджав дослідник, це може привести до вкрай небажаних результатів: «Ця простота дуже приваблива, але й дуже підступна. Капіталізм — не синонім демократії, і тим не менше, чим же усі перейняті на рівні практичному? Коротко — ринком. Працювати в Москву посилаємо економічних радників, рахівників і бізнесменів, а не політиків й інтелектуалів. План допомоги будівництву вільного ринку в Росії у нас є. План будівництва в ній демократії — відсутній. Демократія, гадається нам, виросте сама собою — як природна

надбудова, над ринковим господарством. А якщо не виросте? А якщо на ринковому фундаменті буде споруджена потворна і зловісна будова російського реваншизму, авторитарного, войовниче антизахідного й антидемократичного? Як вам сподобається така перспектива?» [5]

На сьогоднішній день це уже не перспектива. Це вже самоочевидна буденна реальність агресивного новітнього імперського курсу Росії, яку аналітики різних країн намагаються зрозуміти, і шукають шляхів як їй протидіяти. Однак їхній аналіз передумов, що ведуть до відродження неоімперського курсу Росії, як правило виявляється хибним. Не в останню чергу тому, що обминається головне протиріччя, на яке Олександр Янов звертав увагу ще двадцять років тому. Йдеться про основну проблему лихих 1990-х: про «конфлікт між пріоритетом будівництва вільного ринку в Росії і пріоритетом її демократизації».

Чому цю проблему дослідники намагаються й досі сором'язливо оминути? Та тому що тут зачіпаються інтереси великого бізнесу, обстоювані представниками ринкового фундаменталізму: «За пріоритетом «повної відміни контролю за цінами» стоять могутні міжнародні фінансові організації, і усі ресурси, виділені світовою спільнотою для допомоги Росії, сконцентровані в їх руках. Міжнародний валютний фонд і Всесвітній банк не лише мають свою стратегію розбудови ринку, що ніяк не співвідноситься з інтересами розбудови демократії, але й можуть нав'язувати її російському уряду як умову західної допомоги» [6].

В той же час, писав Олександр Янов, ті сили Росії, які віддавали пріоритет розвитку засад демократії, були потіснені з політичної арени: у прихильників пріоритету «свободи в країні» не було ні організації, ні ресурсів, ні стратегії — жодних реальних інструментів впливу на політичний процес у Москві. Хоча навіть забезпечення рівності цих пріоритетів було б на той час недостатньо. Уже тоді були всі ознаки того, що Росія переживає колапс вікової імперської цивілізації, розпад традиційних цінностей. В цей час прозахідний курс Росії утримувався багато в чому лише завдяки фігурі Єльцина. Але в потенціалі це була надто хитка опора. Мало того, під наростанням тиску імперської опозиції, відчайдушно намагаючись перехопити її «патріотичні» гасла, цей невпевнено-прозахідний режим і сам час від часу скочувався у реваншистське болото. В результаті харизма Єльцина стрімко блякла навіть у очах російських дисидентів.

У підсумку уже в 1995 році Олександр Янов передбачав падіння режиму Єльцина, що «неминуче потягне за собою і крах російської демократії й торжество імперського реваншу». А подальші прогнози й взагалі розходилися із поширеними тоді на Заході оптимістичними оцінками

щодо майбутнього Росії. Оцінюючи путч 1993 року в Москві, Янов однозначно застерігав: «Фашизм з'явився в Росії не сьогодні, хоча й нині загроза, що йде від нього, очевидна не для усіх... У всього світу на очах ця демонічна сила бурлить, демонструє себе в десятках фашистських газет і журналів, підпорядковує собі російський парламент, виплескується під чорно-золотими і червоними знаменами на вулиці російських міст. Російський фашизм знайшов своїх витончених інтелектуалів та ідеологів, зібрав і озброїв штурмові загони... Сам Єльцин визнав це, коли в своєму телевізійному зверненні до народу 4 жовтня 1993 р. оголосив про «розгром фашистського заклоту», і знову 28 лютого 1995 р. — в спеціальному указі про боротьбу з фашизмом» [7].

Прогнози Олександра Янова на майбутнє стали пророчими. Він виходив із того, що «веймарська» ситуація в Росії не має вирішення на внутрішній політичній арені. Якщо Захід цього не зрозуміє, то раніше чи пізніше на зміну «веймарським» політикам Росії, які поки що в 1990-ті шанобливо прохають Захід про допомогу, неминуче прийдуть інші лідери, які поставлять за завдання взяти все, що їм потрібно, силою. В історії тому багато прикладів: у Японії це був Того, в Німеччині — Гітлер, а в Росії теж з'явиться хто-небудь. І тоді Європа буде корчитись не лише від носіїв новітнього середньовіччя, бо до всього цього добавиться ще й ядерний шантаж. І всі європейські мрії про мир і процвітання підуть прахом, а Заходу доведеться платити не грошима, не політичними зусиллями й інтелектуальною мобілізацією, але й десятками мільйонів молодих життів.

Ось саме в цьому вбачав Янов загрозу, яку несе у собі «веймарська» Росія: «Присвятивши без малого четверть століття вивчення того, як зароджується й стає на ноги російський фашизм, я вбачаю в ньому точно таку ж бомбу уповільненої дії, яка зірвалася у веймарській Німеччині. І точно так же, як і 70 років тому, веде себе стосовно до цієї бомби Захід, а насамперед — американський уряд, що повторює всі помилки своєї передвоєнної політики й повністю ігнорує уроки власного післявоєнного тріумфу. Замість того, щоб опрацювати стратегію демократичної трансформації Росії і знайти способи втілення її в життя за нових умов, він безпомічно спостерігає за логічним ходом ще одного веймарського експерименту» [8].

Тоді, в 1995 році, коли вийшла друком книга, Олександр Янов ще допускав, що його веймарська метафора може так і залишитися метафорою. І тут же ставив запитання: «А якщо ні? Якщо бомба й насправді лише чекає свого часу, щоб перевернути догори дригом усе наше і наших дітей життя?»

У 2006 році, коли після відречення Єльцина від влади курс Кремля на реставрацію імперської Росії в цілому уже визначився, лідер молодії єльцинської команди — Єгор Гайдар — підводив сумні підсумки провальної модернізації країни. Звертаючись до міжнародного досвіду, він констатував, що у свій час втрата імперії й для Франції стала травмою, але те, «що зробив тоді Шарль де Голль для недопущення приходу до влади радикальних націоналістів у Франції, важко переоцінити». А тим часом хід подій в нинішній Росії все більше нагадує «веймарський синдром» Німеччини: «Мало хто, наприклад, пам'ятає, що імперська державна символіка була відновлена в Німеччині через вісім років після краху імперії, в 1926 році, в Росії — через дев'ять років, у 2000 році. Не всі розуміють, до якої міри спроба державного перевороту Каппа у 1920 році, коли влада республіканської Німеччини не змогла розраховувати на допомогу армії й вимушена була звернутися за підтримкою до народу, схожа на події осені 1993 року». Антисемітизм, радикальний націоналізм, ксенофобія неминуче прийшли згодом і примусили світ здригнутися від наступаючої катастрофи [9].

Для нас, українців, поставлене Олександром Яновим запитання не є нині ні метафорою, ні академічним припущенням. Російська агресія проти України 2014 року розставила усі крапки над «і». Росія не просто проголосила себе унікальною світовою цивілізацією, а й намагається нав'язати свою систему цінностей, далеку від засад європейської демократії, навколишньому світу. Грузія 2008 року та Україна 2014 року — лише перші кроки на шляху авторитарного імперського експансіонізму.

А як інакше розуміти слова президента України Петра Порошенка, звернені до політичної еліти в Мюнхені 2016 року, що Росія усіма можливими способами намагається створити нову Європу з іншими цінностями — ізоляціонізмом, гомофобією, неповагою до прав людини, релігійним фанатизмом? Більше того, президент України назвав російського президента «лідером альтернативної Європи»: «Ця альтернативна Європа має свого власного лідера. Його зовуть Путін. Ця альтернативна Європа має своїх піхотинців. Це проросійські й антиєвропейські партії, які є в кожній європейській країні» [10].

Закономірно виникає питання — а яким же є соціальне середовище, що створює ґрунт для появи отих самих піхотинців? Що б хто не казав, але ряди ультраправих та лівацьких партій зростають, а їх вплив не лише у європейському політикумі, а й у світі в цілому, з кожним днем стає все помітнішим. І тут не обійтись політичними загальниками про глобальну кризову ситуацію, про важкопрогнозовані кроки в політичному мейнстрімі та суб'єктивні помилки тих чи інших лідерів провід-

них світових держав, що контролюють «порядок денний». Тут доведеться уже враховувати об'єктивні закономірності суспільного розвитку, про які ще недавно ми намагалися не згадувати, сповідуючи віру, що «все в наших руках». Нині ж доводиться враховувати й цикли технологічних змін, і синусоїду економічних криз. І зважати на те, що все це уже відбувається на наших очах, свідками чому ми й стали під час засідань Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) в Давосі у січні 2016 р.

Отже, назрів час дати відповідь на сакраментальне питання: як, завдяки чому і ким стелиться доріжка радикалізації світового політичного пробудження?

Капіталістичний маніфест — де він?

Основою головної доповіді на Світовому економічному форумі в Давосі 2016 р. послужила стаття про «Четверту промислову революцію» відомого швейцарського економіста Клауса Мартіна Шваба (засновник і незмінний президент ВЕФ). Стаття була опублікована в журналі *Foreign Affairs*, який не потребує презентації — у світі немає більш авторитетного видання політичного й економічного істеблішменту США. Та й доповіді Шваба пророчать велике майбутнє — не більш, не менш як стати своєрідним «Капіталістичним маніфестом» початку ХХІ століття. Хоча виникли й деякі сумніви: чи то в доповіді нас попереджають про небезпеку соціальних вибухів, що породжуються «Четвертою промисловою революцією», чи то відверто програмують людство на фатальне поглиблення соціальної нерівності.

Однак, судячи з усього, проблему «Четвертої промислової революції» (а ще використовується термін — «Індустрія 4.0») не варто аж надто драматизувати. Все має бути піддано виваженому критичному аналізу. Те, що людство стоїть на порозі нової технологічної революції — не новина. В основі своїй це відповідає нашим очікуванням. Так-сяк в науковій літературі уже давно присутнє усталене розуміння про «Цикли Кондратьєва» в сучасній світовій економіці, кожен з яких триває від 40 до 60 років. Серед аналітиків існує консенсус щодо послідовного чергування підвищувальних і знижувальних фаз кондратьєвських хвиль (кожна протяжністю в 20—30 років). Під час підвищувальної фази швидко наростання темпів економічного життя неминуче приводить суспільство до необхідності принципових змін. Однак, як правило, вимоги економіки не завжди супроводжуються змінами суспільних відносин (про що наголошував Олександр Янов). Тому суспільний розвиток рано чи пізно переходить у знижувальну фазу, впродовж якої кризово-

депресивні явища й труднощі все-таки змушують перебудовувати як економічні, так й інші відносини.

У найбільш загальному вигляді за добу світової індустріалізації система кондратьєвських хвиль набула такого вигляду: *1-й цикл* — текстильні фабрики, промислове використання кам'яного вугілля; *2-й цикл* — вугледобування і чорна металургія, залізничне будівництво, паровий двигун; *3-й цикл* — важке машинобудування, електроенергетика, неорганічна хімія, виробництво сталі й електричних двигунів; *4-й цикл* — виробництво автомобілів та інших машин, хімічна промисловість, нафтопереробка і виробництво двигунів внутрішнього згорання, масове виробництво; *5-й цикл* — розвиток електроніки, робототехніки, обчислювальної, лазерної й телекомунікаційної техніки; *6-й цикл* — перехід до NBIC (nano, bio, info, cogno) технологій. Аналітики вважають, що тривалість 5-го циклу складає приблизно 1981—2020 рр. Нині ж світ поступово втягується у *6-й цикл*, який, можливо, триватиме аж до 2060 р.

В індустріально розвинутих країнах зазначені зміни тою чи іншою мірою відбуваються постійно. Хіба що протікають вони нерівномірно й найбільш інтенсивно виявляють себе перед початком підвищувальних хвиль великих циклів. Історичний досвід засвідчує, що періоди підвищувальних хвиль великих циклів, як правило, значно багатші великими соціальними потрясіннями й доленосними подіями (революції, війни), ніж періоди понижувальних хвиль. Виграє та країна, яка стає локомотивом нової фази технологічної революції.

Україна, яка за роки незалежності була втягнута в процес деіндустріалізації (це окрема тема аналізу), поки що програє. Судячи з усього, наша економіка лише по дотичній зачепила 5-й цикл. І це вносить неспокій у суспільну свідомість, оскільки на понижувальній хвилі (2008—2020 рр.) в Україні мала б сформуватися група базових інновацій, покликаних забезпечити хоча б якийсь розвиток економіки на новій підвищувальній хвилі кондратьєвського циклу (2020—2045 рр.).

Однак — тут поле неоране. Хіба що з'явилися надії на те, що коли не Україні як державі, то вже українцям на особистіснім рівні все-таки вдасться інтегруватися в європейську економіку і знайти в європейських країнах гідну своїй освіті й умінням життєву нішу. Досвід засвідчує, що, не зумівши самоорганізуватися у власній національній державі, українці впродовж історії, тим не менше, внесли значний вклад у економіку, науку і культуру країн свого проживання. Досить послатися на досвід українців Канади. Що вже говорити про вклад українців у освіту й культуру Російської імперії. Або масову міграцію української молоді на навчання й подальше проживання до нинішньої Польщі. Так

що будемо відслідковувати процес входження Європейського Союзу у фазу Четвертої промислової революції, сподіваючись на те, що це буде стосуватися й нас. Хіба що, на думку Клауса Шваба, на сьогоднішній день ще неможливо передбачити, як ця революція буде розгортатися. А втім не доводиться сумніватися, що докорінні зміни зачеплять усі групи, верстви й прошарки людства, усі професії.

Так що, як бачимо, основні тези доповіді Шваба в Давосі 2016 досить зримо вписуються в модель кондратьєвських циклів. Так, засвідчує історія, в ході першої промислової революції за допомогою води й пару було механізоване виробництво. Електрика другої промислової революції допомогла створити масове виробництво. В центрі третьої революції перебувала електроніка й інформаційні технології. Четверта промислова революція формується в процесі злиття технологій і стирання граней між фізичними, цифровими й біологічними сферами. Її принципову відмінність професор Шваб вбачає у небувалому прискоренні процесів змін, їх фронтальному захваті й системному характері наслідків [11].

Сам термін «Індустрія 4.0» придумали німці. Він уперше прозвучав на Ганноверській виставці у 2011 р. Поняття «Індустрія 4.0» має на увазі створення на базі окремих автоматичних роботизованих систем відповідних комплексних структур. Такі системи можуть взаємодіяти одна з одною в режимі реального часу і самоналаштовуватися. Вони будуть мати віртуальні копії, що дозволить проводити симуляцію технологічних процесів й відслідковувати ефективність роботи на будь-якому підприємстві.

При цьому, як задумується, люди безпосередньо у виробничий цикл втягнуті не будуть: приймати більшість рішень система зможе самостійно, покладаючись на показання датчиків та іншої апаратури. Мережі машин будуть не лише виробляти товари з меншою кількістю помилок, вони також зможуть в міру необхідності змінювати виробничі шаблони на більш ефективні взірці. Першорядну роль на «розумних підприємствах» будуть відігравати автономні роботи.

Головною ціллю Четвертої промислової революції стане підвищення інтелектуального рівня промислових підприємств, що являтимуть собою кібернетичну систему. Вона поєднуватиме в собі механічні й електронні компоненти у єдиному виробничому процесі. Ідея багато в чому схожа на звичайну роботу на комп'ютері, до якого підключені різноманітні пристрої, котрі ПК миттєво розпізнає, а система працює за принципом «підключай і виконуй». Наприклад, передбачається, що впродовж наступних двох років в Німеччині запустять декілька таких «розумних» підприємств, а в наступному десятилітті буде створена

мережа інноваційних підприємств уже по всьому світі. Це зробить вигідним випуск продукції навіть у країнах з високою заробітною платою. Бо ж на сьогоднішній день ситуація така, що світові гіганти винесли своє виробництво переважно за рубіж. А в разі успіху Четвертої індустріальної революції, якщо хтось особливо й постраждає, так це у першу чергу Китай: якщо праця стане дешевою і у власній країні, то великі компанії припинять своє виробництво у Піднебесній.

Таким чином, «Індустрія 4.0» являє собою могутній виклик міжнародному співтовариству. Цей виклик підчас не менш небезпечний, ніж щораз гірша геополітична ситуація в світі, або ряд дедалі гостріших соціальних і природоохоронних проблем в тому чи іншому регіоні. Четверта промислова революція глибоко змінить ланцюжок створення додаткової вартості, приведе до зникнення цілих галузей, а на базі інтернету речей буде формуватися структура «розумних міст» з максимально ефективними енергетичними й екологічними системами [12].

Переддень промислової революції вимагає до себе належного ставлення. Уряди деяких країн уже серйозно до цього готуються. Так, Німеччина щорічно інвестує в промислову інтернет-структуру 40 млрд. євро. А в цілому загальна сума європейських інвестицій очікується в 140 млрд. євро щороку. Є розуміння того, що «Індустрія 4.0» містить у собі чимало ризиків, до яких слід бути готовими. Оскільки «розумне» виробництво передбачає деякі спільні технологічні стандарти, існує небезпека того, що ключові технології сконцентруються в руках декількох впливових корпорацій, що дасть їм можливість диктувати свої умови ринку. Уже нині великі пакети даних, що необхідні «Індустрії 4.0», комплектуються не національними компаніями, а чотирма фірмами із Кремнієвої долини (США). І це викликає стурбованість інших країн.

Так, наприклад, впровадження автоматичних ліній на підприємствах і розповсюдження «розумних» виробничих систем неминуче призведе до збільшення масового безробіття. Згідно з доповіддю, підготовленою експертами Всесвітнього економічного форуму, уже до 2020 р. роботи і нові технології можуть залишити без роботи 5 мільйонів людей (створені новітні 2 мільйона місць не зможуть покрити 7 мільйонів ліквідованих робочих місць). Найбільші скорочення очікуються в середовищі офісних і адміністративних працівників — через чотири роки їх число зменшиться на 4,7 млн. Але все це — лише перші ластівки. Як зазначив у Давосі генеральний секретар міжнародної федерації профспілок UNI Global Union Філіп Дженнінгс: «Давайте поглянемо на масштаби проблеми, що стоїть перед нами. У нас уже є 200 млн. людей безробітних, половина робочої сили у світі живе лише на пару доларів в день і вони

працюють в неофіційному секторі. Якщо до цього додати цифрову революцію, її вплив на робочі місця і всі наявні статистичні дані, то охоплює паніка» [13].

Крім того, стверджують експерти, прихід «розумних» виробництв скоротить доходи від праці, а наростання соціальної нерівності загрожувє ростом катаклізмів у результаті «глобального політичного пробудження» мас. Тут не виключена перспектива справжнього соціального потрясіння, бо ситуація для різноманітних катастрофічних прогнозів склалася нині аж надто сприятлива.

Запит на ідеологію

Тим часом складається гнітюче враження, що запроваджуючий «Індустрію 0.4» Захід, не зважаючи на негативний досвід із «веймарською Росією», знову таки зосереджений переважно на проблемах ринку, фінансових оборудках. Попри все, його лідери й експертне середовище знову особливо не переймається тим, щоб запропонувати якусь ефективну соціальну стратегію і викласти її в доступній ідеологічній доктрині. Більше того, уже впродовж останніх 50-ти років цілий ряд фігур із найбільш видатних мислителів західного світу передрікали, що у сфері міжнародних відносин роль і значення ідеології буде поступово притлумлюватися. Так, Деніел Белл опублікував свою книгу «Кінець ідеології» ще в 1960 р., а Томас Фрідман опублікував свій «Плоский світ» у 2005 р. Таке ігнорування ролі ідеології в суспільному житті стало викликати занепокоєння в академічних колах. І вже у 2012 р. Френсіс Фукуяма застерігав у своїй статті (журнал *Foreign Affairs*, № 1), що у світі нависає загроза концептуального вакууму — практично немає ідеології, яка б пропонувала вирішення проблем на фоні «здутих» лівих і настільки ж «просілих» неолібералів. Факт ідеологічної немочі Заходу в такий спосіб було зафіксовано. Але не більше того. Нічого нового практично запропоновано не було.

Та й дійсно — нинішні ліві у масі своїй не змогли запропонувати нічого, крім повернення до старої соціал-демократії. І тим самим створили небезпечну проблему, бо відсутність привабливої моделі бачення завтрашнього дня створює загрозу для еволюції будь-якого суспільства. Та й з боку правих сил назріла проблема серйозної інтелектуальної дискусії, оскільки нинішня форма глобалізованого капіталізму руйнує соціальну базу середнього класу, на якому тримається уся ліберальна демократія. А це, зазначав Фукуяма, небезпечно: «Щось страшне відбувається в світі. І глобальна фінансова криза, що розпочалася у 2008 р., і

поточна криза євро стали наслідком функціонування моделі слабо регульованого фінансового капіталізму, яка сформувалася впродовж останніх 30 років. Тим не менше, не дивлячись на широко розповсюджене роздратування заходами з порятунку Уолл-Стріт, суттєвого росту лівого американського популізму не відбулося. Вповні зрозуміло, що рух «Захопи Уолл-Стріт» буде набирати силу, однак найбільш динамічним популістським рухом на сьогоднішній день є *Партія чаєпितтя*, основною мішенню котрої є регулююча держава, що прагне захистити простих громадян від фінансових спекулянтів. Щось подібне відбувається і в Європі, де ліві слабкі, а активність правих популістських партій, навпаки, зростає» [14].

Отже, запит на ідеологію є, а зрозумілі конструктивні пропозиції відсутні. Ніде правди діти — ідеології не придумуються, вони визначаються суспільними силами й умовами життєдіяльності людей. А тому ідеї не здатні набути сили й популярності, якщо вони не є звернені до нужденних потреб велетенської кількості звичайних людей.

Тим часом розвиток подій засвідчує, що основні ідеологічні баталії неминуче мають відбутися десь на популістському полі. Не дивно, що й Френсіс Фукуяма взяв на себе ініціативу актуалізувати проблему капіталістичного маніфесту. Ситуація змушувала до того, щоб цей відомий адепт лібералізму почав із критики марксизму. На думку Фукуями, головна помилка Маркса полягала в тому, що, згідно його концепції, клас буржуазії завжди буде залишатися нечисленною привілейованою меншістю в суспільстві. Натомість реальне життя ХХ століття довело, що буржуазія і середній клас склали переважаючу більшість найбільш розвинутих країн, що й підірвало, врешті-решт, соціальну базу прихильників соціалізму. Привабливість марксизму потускніла. Лівий радикалізм залишився у певній мірі популярним хіба що в Латинській Америці з її контрастним соціальним розшаруванням. А тим часом описана Самюелем Хантінгтоном третя хвиля «глобальної демократизації», розпочавшись на Півдні Європи в 1970-х роках, досягла своєї кульмінації в 1989 р. падінням комуністичних режимів у Східній Європі. З того часу число виборних демократій у світі збільшилося з майже 45 у 1970 р. до більш ніж 120 наприкінці 1990-х років.

До того ж економічне зростання призвело до появи нового середнього класу в таких країнах, як Бразилія, Індія, Індонезія, ПАР і Туреччина. Цей новий середній клас відносно непогано освічений, володіє власністю й технологічно пов'язаний із зовнішнім світом. Тому годі й дивуватися, що головними активістами «арабської весни» стали освічені тунісці та єгиптяни, чий сподівання, пов'язані з робочими місцями й політич-

ною участю, не мали змоги бути реалізованими за існуючих диктаторських режимів. Щоправда, й представники середнього класу не завжди і не скрізь підтримують демократію — в Китаї та Таїланді, наприклад, вони підтримують авторитарні уряди, що захищають їх класові інтереси.

Отже, зазначає Фукуяма, в цілому якась конкурентоздатна ідеологічна альтернатива існуючій ліберально-демократичній моделі не проглядається. Однак, тим не менше, модель ліберальної демократії потребує значного переосмислення. Проблема в тому, що деякі тривожні економічні й соціальні тенденції можуть з часом поставити під загрозу стабільність сучасних держав вільного світу. Тут слід усвідомити, що марксисти не здійснили свою комуністичну утопію саме тому, що зрілий капіталізм створив суспільство, основою якого став середній, а не робітничий клас. Саме тому слід акцентувати увагу на тому, що ж станеться «якщо подальший розвиток технологій і глобалізація підірве середній клас і зробить неможливим досягнення статусу середнього класу для більшості громадян розвинутої країни?» [15].

А ознаки того, що ця фаза уже розпочалася, стали самоочевидними. Уже з 1970-х років прибутки середнього класу у США увійшли в період стагнації. Сьогодні американці користуються дешевими мобільними телефонами, недорогим одягом і Facebook, але все більше число людей не може дозволити собі власний дім, страховку з охорони здоров'я чи достатній розмір пенсії. І це на фоні дедалі зростаючої соціальної нерівності, коли в 1974 році 1% найбагатших людей у США отримували дохід в 9% від ВВП, а в 2007 р. ця частка уже збільшилася до 23,5%. І головним «злом» дедалі більше ставали технології «ери розумних машин», які здатні замінити функції людини, в тому числі й складні. На сьогодні уже слід сприймати як доконаний факт, що будь-який тренд в Кремнієвій долині означає ліквідацію низькокваліфікованих робочих місць у інших сферах економіки. І цього тренду навряд чи вдасться позбавитись найближчим часом. Другим фактором, що підриває прибутки середнього класу в розвинутих країнах є глобалізація. Сотні мільйонів працівників у країнах «третього світу» обходяться корпораціям дешевше, ніж у розвинутих країнах. За цих умов традиційний робітничий клас розвинутих країн змушений був переходити на аутсорсинг — субпідрядні роботи.

І в цей час воістину тектонічних соціальних змін, вважає Фукуяма, ніхто на Заході не запропонував будь-якої нової програми, навколо якої можна було об'єднати маси. На його думку, вона мала б містити в собі два компоненти: політичний і економічний: «В політичному відношенні нова ідеологія мала б підтвердити переваги демократичної політики над

економікою, а також наново закріпити легітимність держави як виразника суспільних інтересів... Ця ідеологія мала б якось змінити держсектор, зробивши його незалежним від зовнішніх заінтересованих осіб і використовуючи при цьому нові підходи для надання послуг, що базуються на технологічних підходах. Вона також мала б рішуче заявити про необхідність перерозподілу благ, а також представити реалістичний шлях — покласти край домінуванню груп інтересів у політиці» [16].

Читаєш ці положення, і ловиш себе на думці, що йдеться знову про впровадження певних елементів соціалізму, як за часів Рузвельта. Фукуяма це відчуває, а тому відразу проводить червону риску: «В економічному відношенні ідеологія не може розпочинатися з осудження капіталізму, як нібито старий соціалізм як і раніше є життєздатною альтернативою. Мова має йти про корекцію капіталізму й про те, в якій мірі держава має допомагати суспільству пристосуватися до змін». Насамперед глобалізацію слід контролювати політично, ринок не слід вважати самоціллю, а інвестиції слід розглядати не лише з точки зору накопичення капіталу, а й як вклад у розвиток середнього класу. Фукуяма розуміє, що добитися всього цього неможливо без серйозної і послідовної критики самих основ сучасної неокласичної економіки. Тому критика глобалізації має бути пов'язана з відстоюванням національних інтересів, служити інструментом суспільної мобілізації. Більше того: цей ідеологічний «продукт має стати синтезом ідей як лівих, так і правих, бути відділеним від програм маргіналізованих груп, які на сьогоднішній день представляють прогресивний рух. Ідеологія приречена бути популістською; її посыл буде починатися з критики еліт, які дозволили собі пожертвувати благополуччям багатьох заради процвітання невеличкої групи, а також із осудження грошової політики, особливо у Вашингтоні, яка приносить вигоду лише багатим людям» [17].

Френсіс Фукуяма висловив сподівання, що технологічні прориви не лише збільшать продуктивність, але й забезпечать більшу кількість робочих місць. Однак гарантувати, що це буде саме так, він не береться. А тому висловлює думку, що це є у більшій мірі питанням віри, а не рефлексії навколишньої реальності останніх 30 років, яка, на жаль, виявилася зовсім протилежною. Йдеться про наявні «гріхопадіння» капіталізму: і про накопичення багатства мізерною групкою «еліти»; і про оборудки фінансистів, які використовують своїх лобістів для уникнення прогресивних форм регулювання і оподаткування; і про погіршення умов навчання в загальнодоступних школах, на відміну від шкіл для багатих сімей. А чи не найголовніше — про відсутність рівного доступу громадян до політичного ресурсу з метою захисту своїх інтере-

сів. Без виправлення цієї ситуації жодних змін, вважає Фукуяма, не відбудеться. Отже, запевнює він, альтернативна ідеологія має ось-ось з'явитися. І цьому, мовляв, нема ради.

Прекаріат: визріваючі грона народного гніву

А тим часом у світі з'явився новий претендент на роль гробаря капіталізму — прекаріат. Вважається, що термін «прекаріат» увів у вжиток (апелюючи до античності) професор соціології Мюнхенського університету Ульріх Бек. Поняття походить від латинського *precarious* — «ризикований», «нестабільний», «ненадійний», «погрожуючий». У підсумку «прекаріатом» в суспільних науках стали називати будь-яку ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість, а також людей, яким така форма зайнятості нав'язана. Звідси іще один термін — «прекарітет», що означає юридичне оформлення таких неповноцінних і ущемлюючих права найманого працівника трудових відносин, які можуть бути припинені в будь-який час [18].

Поява цього терміну зовсім не примха — він відображає реальність постіндустріального суспільства. Зокрема, матеріали останнього Давоського форуму, на відміну від «віри» Фукуями у протилежне, свідчать, що наростання компоненти «кібер-фізичних систем» у виробництві досить ймовірно приведе до зменшення необхідності в робочій силі. У підсумку, суспільство стане перед проблемою, коли швидке нарощування виробництва дешевих товарів, що будуть вироблятися роботизованими лініями, навряд чи набуде належного збуту: люди, залишившись без роботи, скоріше всього не зможуть ці товари купити.

Але це лише економічний аспект проблеми. Головне ж — можлива соціально-політична реакція людей, викинутих із процесу життєдіяльності, оскільки, мовляв, вони не являють собою жодного інтересу для міжнародних корпорацій ні в ролі виробників, ані в ролі споживачів. Навряд чи люди змиряться із такою долею. Проблема соціальної нерівності, що досягла в сучасному глобалізованому світі фантастичних масштабів, неминуче буде шукати для себе належного вирішення. Адже не секрет, що статки 1% найбагатших людей на Землі невдовзі перевищать статки половини всього людства. Згідно даних британської благодійної організації Oxfam (що не відрізняються, до речі, з аналогічними показниками Credit Suisse), обсяг загальносвітового багатства цієї мізерної частини світової еліти виріс з 44% в 2009 році до 48% у 2014. У 2015 році ця цифра перевершила 50%.

Крім тих 52% загальносвітового багатства, які станом на 2014 рік належали «елітному» 1% найбагатших людей, майже 46% в той же час нале-

жали досить вузькому прошарку достатньо заможних людей, які складалі всього одну п'яту частину населення Землі. У підсумку виходить, що решті усього людства — а це 79% населення світу — належало лише 5,5% глобальних статків. Оце зяюче соціальне провалля дедалі більше має про себе нагадати, оскільки «Четверта промислова революція» може лише поглибити цей розрив. Чергові сотні мільйонів «зайвих» у промисловому відношенні людей будуть потребувати виплат по безробіттю. До того ж міграційна хвиля уже нагадала Європі про збурення мільйонів людей, приречених на голодну смерть в регіонах Азії та Африки. А крім цього контингенту злидарів зростає ще й число нових безробітних у внутрішніх районах США і Європи. І тут уже немає сумніву, що-що, а вже цей сегмент населення таки може влаштувати справжній «бунт проти машин» [19].

В цілому складається ситуація, шляхи розв'язання якої на сьогоднішній день погано проглядаються. Як зазначає Нік Брайер, глава британського відділення Oxfam, серед неймовірно багатих 62 мільярдерів є достатньо відомі люди, котрі, наприклад, нажили свої статки у зв'язку з різким ростом інтересу до технологічної сфери. Однак інші ж просто усядикували своє багатство. Джерело статків може бути різним, але будь-який вид багатства має бути обкладений податком. Так, будь-який громадянин Великобританії знає, що він має платити податки, хоча він цього, чи ні. Проте ж у найбагатших є можливість вибору — найняти цілі армії спеціалістів з податкової політики і бухгалтерів-аудиторів, щоб ті сховали гроші в офшорах. І їм усе сходить з рук. Щодо цієї групи людей, зазначає Нік Брайер, «ми не побачимо сміливості з боку політичних лідерів і їх твердого прагнення розібратися з привілейованими колами, щоб створити політичний курс і закони, які б працювали на благо всіх людей, а не тільки в інтересах цієї нечисленної, але дуже могутньої групи, як це відбувалося до цих пір» [20].

Отже, сама ситуація спонукає до того, що в суспільстві має з'явитися авангардний клас, який би взяв на себе реформаторську роль. І ця проблема серйозно розглядається у зарубіжній літературі. Зокрема, якщо оцінювати прекаріат в руслі марксистської традиції, то цей клас, що лише формується, є поки що «класом у собі». Він перебуває на тій стадії розвитку, коли його представники ще не усвідомили спільності своїх інтересів. «Війна усіх проти усіх» всередині прекаріату, що провокується безліччю відмінностей, не дозволяє поки що йому стати «класом для себе» — тобто спільнотою, що активно відстоює свої групові інтереси перед іншими класами. Але, як мовиться, процес пішов.

Причиною появи прекаріату як окремого класу стала комерціалізація суспільних інститутів і механізмів глобального капіталістичного ринку.

Перекидання ряду виробничих циклів у країни з дешевою робочою силою привело до того, що споживання у багатих індустріально розвинутих країнах Північної Америки і Європи на якомусь етапі стало набагато перевищувати прибутки, а заробітна плата — вартість робочої сили. Це зловживання надприбутками призвело до порушення принципу ринкової рівноваги: полюс економічного життя змістився із виробничої сфери у бік фінансового сектора, а банкіри і брокери стали утверджувати свою реальну владу. Соціальна нерівність серед населення світу (та й в окремих країнах) стрімко збільшилася, а значна частина людей опинилася у борговій ямі. Все це відбилося на формуванні соціальної структури постіндустріального суспільства.

Що стосується Заходу, то Гай Стендінг виділяє в ньому п'ять груп за ознакою трудової належності. **1. Еліта** («мізер абсолютно багатих, які хизуються на сторінках Forbes і впливають на уряди в усьому світі, а крім того займаються благодійністю»). **2. Саларіат** (вищий середній прошарок, що має стабільну повну зайнятість і сподівається поповнити ряди еліти. В саларіат входять працівники великих корпорацій, державних установ, державної служби). **3. Професіонали** (працівники, найняті по контракту, можливо і не в одній корпорації, можуть переходити з одного місця в інше, демонструючи «текучість» постмодерного суспільства, мають стабільне становище завдяки своїм унікальним знанням і умінням). **4. Серцевина** («старий» робітничий клас). **5. Прекаріат** (соціально невласшовані люди, що не мають повної гарантованої зайнятості).

Описуючи ситуацію, що склалася, професор Єнського університету Клаус Дерре зазначає, що сам по собі прекаріат ще не означає абсолютну злиденність, однак стан нестійкості, ненадійності й ущемленості трудових відносин може поступово відсікти бюргера, що звик до певного достатку, від певних матеріальних благ. Наприклад, в Німеччині (з її доктриною соціально відповідальної держави) надто важко провести межу між надійними і ненадійними трудовими відносинами. Тим не менше, відповідно до експертних оцінок, кожен третій, що працює по найму в Федеральній Республіці, перебуває нині в стані прекаріату. А парадоксальність ситуації полягає в тому, що, отримуючи соціальну допомогу, ці люди, як правило, не числяться у списках безробітних. Останнім часом дійшло до того, що деякі достатньо великі підприємства перевели в категорію «нестійких», «неповноцінних» трудових відносин певну частину керівних працівників, прирікаючи їх на невпевненість у завтрашньому дні.

Висновок професора Дерре не надихає: «традиційний ринок праці в Німеччині (та й у інших розвинутих країнах) давно уже перейшов у ста-

дію руйнації. А глобалізація світової економіки прискорює процес його ерозії, ліків від якого немає. І мріяти про повернення в колишні часи й відносини абсолютно нереально». Неповноцінні, ущемлені трудові відносини, котрі можуть бути розірваними роботодавцями в будь-який час «сприяють зростанню специфічного соціального прошарку, який ніяк не може вибратися із стану прекаріату і вповні може стати живильним середовищем для соціальної напруги у суспільстві» [21].

Страх втратити роботу, залишитися без певного рівня матеріального забезпечення й опуститися на соціальне дно стали в сучасному світі настільки масовим явищем, що слід уже говорити навіть про якусь подобу епідемії страху, що знайома представникам усіх соціальних верств.

Небезпека прекаріату як нового класу, згідно з концепцією Гая Стендінга, полягає в непередбачуваності його поведінки. Як засвідчують результати дослідження, прекаріату притаманні чотири відчуття: невдоволеність, аномія (втрата орієнтирів), неспокій і відчуження. І все тому, що прекаріат не бачить перед собою осмислених життєвих перспектив. Йому здається, що усі гідні шляхи для нього закриті, що перед ним маячить лише перспектива зміни усе нових і нових видів діяльності, кожна із котрих пов'язана із невизначеністю. Позбавлені ліфта мобільності, люди зависають десь між потужною самоексплуатацією і свободою, що викликає постійне почуття тривоги. Людина приречена на ситуацію, коли одна-єдина помилка чи невдача може порушити крихкий баланс між гідною бідністю і долею жебрака. Людину переймає страх втратити навіть той мізерний мінімум, який вона має сьогодні.

Прекаріату втовкмачують, що він має відповідати вимогам ринку і увесь час пристосовуватися. Як наслідок, щоб утриматися на плаву, люди виявляються і «частково зайнятими» і, одночасно, «надто зайнятими» — вони змушені постійно додатково працювати. Відчуженість від своєї праці й психологічна розгубленість часто штовхають їх на безрозсудні вчинки. Вони постійно роздратовані, хоча їх гнів до пори до часу й пасивний, оскільки і живиться страхом, і мотивується страхом. Коренем зла в цій ситуації виступає відчуження, коли все те, що ти робиш, робиться не для себе, а для інших і за вказівкою інших. При цьому прекаріат повчають, що він має почувати себе «щасливим» і бути вдячним лише за те, що в нього є хоч якась робота.

Поки що дослідники, в тому числі й Гай Стендінг, обмежені в можливостях оперувати точними цифрами — осмислення фантому прекаріату в науці лише почалося. Тим не менше, «в наш час у багатьох країнах, в крайньому разі, чверть дорослого населення відносять до прекаріату. І

справа навіть не в тому, що у цих людей нестабільна зайнятість чи, що вони працюють на тимчасових посадах і з мінімальним захистом праці, хоча все це є досить поширеним явищем. Справа у статусі, який не дає ні можливості кар'єрного росту, ні відчуття надійної професійної належності і майже не дає прав на отримання державної і виробничої допомоги і пільг, на які могли по праву розраховувати ті, хто відносив себе до промислового пролетаріату чи саларіату» [22].

Дослідники попереджають фінансово-промислові кола й політичну еліту своїх країн, що прекаріат — зростаючий і потенційно небезпечний клас. Адже ті, хто не бачить перед собою безпечного й чіткого в статусному плані майбутнього, рано чи пізно відчують страх і відчай. А в результаті ці люди можуть вимістити свій гнів на винуватцях свого нещастя. Відторгнуті від основних каналів економічного достатку, не кажучи вже про наддостаток, вони стають нетерпимими, часто навіть по відношенню один до одного. Ці протиріччя всередині прекаріату заважають їм усвідомити, що причиною багатьох їх негараздів є сама соціальна й економічна структура. Згідно з прогнозом Гая Стендінга, «багатьох залучають популістські політикани й неофашистські заклики, ми вже бачимо, як цей процес пішов по усій Європі, в США і в інших країнах» [23].

Нехтувати подібними застереженнями було б вкрай необачно.

Прекаріат Росії: небезпечний і погрожуючий клас

Яскравий тому приклад — ситуація, що склалася в Росії. Саме оце описане вище тяжіння прекаріату до популізму й фашистських закликів не може не насторожувати жителів сусідніх з Росією країн. Наростання соціальних передумов радикалізму стало настільки очевидним, що привернуло вже увагу й деяких представників російської влади. Так, віце-прем'єр РФ Ольга Голодец заявила у квітні 2013 року на XIV Міжнародній конференції «Модернізація економіки і суспільства», що *38 мільйонів росіян «незрозуміло де зайняті, чим зайняті, як зайняті»*. Виявляється, що саме така кількість громадян Росії не фігурує в офіційному секторі економіки [24].

Критика віце-прем'єра потягла за собою певні наслідки. Невдовзі з цієї проблематики з'явився ряд наукових оглядів російських дослідників, а також перекладів робіт іноземних соціологів. Було в Росії перекладено й книгу британського соціолога Гая Стендінга «Прекариат: новий небезпечний клас» (М.: Ад Маргинем Пресс, 2014, 328 с.). Відтак термін «прекаріат» поступово став набувати належного побутування в російському науковому середовищі для адекватного описання соціальних процесів.

Наприклад, в інтернет-видданні Газета.Ру Петро Бізюков (провідний співробітник Центру соціально-трудова прав) регулярно публікує аналітичні матеріали із сфери трудових відносин. Показово, що проблема нового соціального класу — прекаріату — звучить у його аналітиці на повен голос: «В Росії все ширше розповсюджується прекаріальна праця. Це непостійна робота, негарантована і невисока оплата, нерегламентований робочий час. Жодного навчання, жодного соціального пакета, жодної охорони праці. І ще один важливий момент — жодної можливості захистити свої позиції і права» [25].

Як впливає з аналізу, порушення трудових прав в Росії — це не окремі кричущі факти, а усталена політика. Наймана праця неухильно деградує в бік прекаризації — тих, хто не має нормальної роботи, хто трудиться в умовах нестійкої зайнятості. Строковий договір, із можливістю перервати його в будь-який момент, перетворює працівника в аж надто слухняну істоту. Чим бідніший працівник, чим більшим убозтвом він переймається, тим слухнянішим він стає. У свій час Маркс писав, що капіталіст за прибуток у триста відсотків може піти на будь-який злочин. Точно так же і тимчасовий працівник здатен на будь-яке глупство і підлість. Якщо загадають — будуватиме будинки з порушенням технології, знаючи, що завтра він може зруйнуватися. Він буде укладати асфальт під час дощу, переробляти дату на прострочених продуктах, продавати підроблені ліки. Саме тому Бізюков звертає увагу на те, що «готовність працівника зберегти будь за що тимчасову роботу, помножена на прагнення підприємця до наживи будь-якою ціною, не просто роз'їдає, а підриває трудову і суспільну мораль» [26].

За цих умов досить дивними видаються скарги працедавців і хедхантерів (мисливців за «розумними головами»), що, мовляв, нині немає сумлінних і надійних працівників. Але виникає питання — з якого дива ці працівники стали б виявляти свої кращі якості, якщо їх можуть в будь-який час звільнити просто з примхи роботодавця? Досвід показує, що як тільки настає криза, відразу ж розпочинаються розмови про те, «зараз усім слід тугіше затягнути паски». Але як тільки криза минає, відразу ж з'являються інші сентенції — «а з якого побиту ви взяли, що ми зобов'язані підвищувати вам заробітну платню?». Висновок з цього аналізу звучить далекі не оптимістично: «Взагалі то, всі ці проблеми з тим, що слід працювати чесно, що робота має бути осмисленою і корисною для суспільства, — це все проблеми старшого покоління. Ті, хто молодші, вже такими проблемами не переймаються. Для них робота — це те, за що платять, і не більш того» [27].

Не варто думати, що нібито прекаріальний труд — нечіткість, розмитість, непостійність — це доля лише низькокваліфікованих працівників, тих, хто не навчався і не здобув належної професії. З кожним новим днем дедалі більше прекаріальних рис проглядається в діяльності вузівських викладачів. Вони мають договір лише на певну кількість років. Щоправда, раніше це компенсувалося непоганою заробітною платою й престижною роботою. Нині ж від престижних зарплат не лишилося й сліду. Навантаження росте, але ж крім викладання доводиться перейматися й пошуками грантів, вести наукову роботу й публікуватися. Надурочна праця переходить всі розумні межі. І це вже неможливо сприймати як щось гідне, мовляв, — перед нами факт «наукового горіння»! Насправді усі ці надурочні — це колосальний дефект науково-педагогічної діяльності, а це означає, що праця людей не цінується, що її ніхто не береже і, що найголовніше, ніхто її гідно не оплачує. Але найбільш гнітючий наслідок надурочної праці — це виключення людини із усіх інших сфер життя: у надзавантаженої людини не залишається часу на сім'ю, на дітей, ніколи довести до ладу побут. Як тут не згадати фразу шекспірівського короля Ліра: «Життя до необхідності зведи, й людина перетвориться в скотину».

Доля нерегламентованого працівника — завжди бути бідним і залежним. У своєму завершеному вигляді найбільш обездолені соціальні низи в житті Росії — це мігранти. Їх мільйони, живуть вони відокремлено, й притому не володіють тією повнотою громадянських прав, якою хоча б де-юре, якщо не реально, володіють російські громадяни. Але важливим тут є не лише факт наявності людей «другого сорту», а важливо й те, що «багато людей вважають це нормальним і допустимим. Звідси зовсім уже недалеко до зачислення у другий сорт і своїх співгромадян — і це уже реальна дійсність. Мільйони росіян зірвалися із провінції, тому що в зруйнованій і деградуючій глибинці немає місця для їхньої кваліфікації, таланту й старань. Вони випадають із свого середовища — бо ж освоїтися там, де вони живуть місяцями заради заробітку, їм не вдається, а там, звідки вони від'їхали, у них рвуться зв'язки. Вони перестають бути громадянами — адже, живучи в найманих помешканнях и не маючи реєстрації, вони не можуть брати участі у виборах» [28].

В російських наукових оглядах появу прекаріату пов'язують з першими роками після розпаду СРСР, коли маси людей змушені були буквально «переобрати» своє власне життя. Інженери і наукові працівники ставали промоутерами різноманітних фірм, жителі периферії (з вищою освітою і без неї) ставали «човниками», вчителі — створювали мережі репетиторства, студенти, та й колишні викладачі вузів — писали за

гроші курсові й дипломні роботи тощо. Одним словом, праця пристосовувалася до ринку і ставала «гнучкою». Так же «гнучко» (майже «згорблено й прогнuto») її зображає дехто із дослідників: як форму *самовиявлення* трудящих, що надає «можливість отримувати поточні трудові доходи з більшою регулярністю, ніж в формальній зайнятості, а частогусто й в більш високому розмірі» [29].

До властивостей особистості, що забезпечує життестійкість людини в умовах неформальної зайнятості, дослідники відносять: динамізм, готовність до змін, соціальну мобільність, а головне — оцю хвалену гнучку *флексибільність*. Тут мається на увазі *пластичність* — здатність особистості змінити елемент чи всю програму поведінки на випадок вимог об'єктивної ситуації, «не ламаючись», а вписуючись в нову реальність, зберігаючи життестійкість й особистісну цілісність. Прямо тобі як у соціал-дарвіністів: відбувається природний відбір!

Так, російські соціологи Т.Ю. Богоморлова і В.С. Тапіліна прослідкували динаміку трансформації соціального профілю до кризи 1998 р. і після неї, виділивши 5 прошарків населення із такими характеристиками. *У вищій прошарок* — «еліту» — до кризи входило 1,5% населення, а після кризи — 0,7% населення Росії. Малочисельність і нестабільність цього прошарку не дали можливості дослідникам навіть окреслити його соціальний профіль.

У верхню частину середнього прошарку до кризи входило 13,7% населення, а після кризи — лише 5,4%. До цього прошарку дослідники віднесли великих чиновників і законодавців, генеральних директорів й управлінців державного й приватного секторів економіки. В цьому ж прошарку представлені спеціалісти у сфері фінансів і кредиту, юстиції, керівники силових структур. По-суті, це, відповідно до стратифікації Г. Стендінга, той же саларіат. Однак після кризи у ньому різко зменшилося представництво освічених людей. Так, у 2,5 рази зменшилася кількість професіоналів вищої кваліфікації із галузі точних і технічних наук (фізика, математика, прикладні науки). В 3,2 рази — зменшилася кількість робітників з базовою освітою в галузі гуманітарних наук (економісти, юристи, перекладачі, творчі працівники). В 5,5 разів — зменшилася кількість людей з базовою освітою в галузі медичних наук і біології.

В нижній частині середнього прошарку, що включав у себе до кризи 40,2% населення, чисельність скоротилася в 1,5 рази — до 26,4%. Тут дослідники поміщають спеціалістів з базовою медичною освітою, інженерні кадри діючих підприємств, численні категорії службовців, поставальників, адміністраторів, дрібних державних чиновників, без котрих не може обходитись будь-яке виробництво. Сюди ж зачисляють робітни-

ків з ґрунтовною кваліфікацією — «старий робітничий клас» згідно з класифікацією Г.Стендінга.

Чисельність нижчого прошарку в результаті кризи виросла в Росії більш ніж у 1,5 рази — з 43,9% до 67,5% від кількості населення. Саме в цьому прошарку представлена найменш освічена частина населення (з початковою й неповною середньою освітою). Незмінне ядро цього прошарку — різноробочі в сфері торгівлі й обслуговування. Після кризи 1998 р. в цей прошарок потрапило 70,9% працівників охорони здоров'я із середньою освітою, 52,5% працівників науки і обслуговування науки. У цей прошарок «неблагополучних людей», що не мають ні гарантованої зайнятості, ні впевненості в майбутньому, перемістилася частина спеціалістів інженерного профілю й робітників [30].

У підсумку група ризику представлена не лише нижчим прошарком (його чисельність складає від 20 до 40% населення, а в кризові роки може досягати 60%), але й нижчою частиною середнього прошарку, представленого «білими комірцями». Ця група трудящих Росії схильна до невизначеності в трудовій зайнятості, втратою впевненості в майбутньому, хронічної тривожності. Доля цієї групи — неформальна зайнятість — будь-які види трудових відносин, засновані на усній домовленості. Звідси — нестабільність трудових відносин, а також відсутність у працівника яких би то не було соціальних гарантій, перспектив професіонального зростання. Згідно аналізу професора Сергія Дружілова, показник неформальної зайнятості складав у 2014 році близько 20 млн. осіб, із котрих близько 4 млн. людей статистика відносить до самозайнятих [31].

Наскільки гостро реагує громадянське суспільство Росії на проблему прекаріату, засвідчує аналітичний матеріал «Чого бажає молодіжний прекаріат Росії». Як вважають автори, гострота проблеми викликана тим, що, «на відміну від Заходу, держава майже повністю самоусунулася від вирішення соціальних проблем. Прекаріат у нас не стільки наслідок постіндустріального світу, скільки «покинутості» державою, яка, зокрема, мляво регулює трудові відносини. Є ще одна причина масової появи такої страти в Росії — «здичавіння» населення, відсутність у нього базових знань, без яких немислимим є постіндустріальний світ — знання іноземних мов, поглибленого вивчення якоїсь професії, відсутність навички розбудови горизонтальних відносин» [32].

Особливо виявляється це «здичавіння» в молодіжному середовищі. Як засвідчують соціологи, не більше 20—25% школярів систематично використовують вільний час для саморозвитку (читання книг, заняття спортом, музикою). Для більшості ж представників учнівської та студентської молоді пріоритетом є досугове проведення часу, по суті — бай-

дикування. Майже половина молоді практично не читає художньої літератури. Загострюється проблема «важких підлітків», 51,4% із них — вихідці з неповних сімей. Більшість молодих людей не збирається трудитися ні в індустріальному, ні в сільськогосподарському секторі виробництва. Але їм не вистачає знань, щоб вписатися у світ постіндустріальний. Значна частина сучасної молоді Росії гадає, що для того, щоб чогось досягти в суспільстві, досить не трудових зусиль, знань і етичних настанов, а лише вміння підім'яти під себе інших. Соціологічні опитування показують, що російська молодь вважає, що «іноді доводиться переступати через моральні принципи і норми для того, щоб добитися успіху в житті, оскільки сучасний світ жорстокий» (59% у віці 18—25 років і 52% у віці 26—35 років) [33].

То чи варто дивуватися, що екстремізм у молодіжному середовищі став у Росії масовим явищем. Зокрема, активізувалася діяльність асоціальних молодіжних організацій екстремістського характеру (РНЄ, лимонівці, скінхеди, фанати тощо), що спекулюють на ідеях національного відродження і провокують зростання злочинних акцій на етнорелігійному, політичному ґрунті. Нині на території РФ діє 141 екстремістське молодіжне угруповання, де кількість постійних членів складає до півмільйона осіб. І справа не тільки і не стільки в цифрах, як у тому, що йдеться про соціальну хворобу, що глибоко зачіпає суть суспільних відносин. Небезпечним є і той факт, що екстремізм Росії «молодіє». Соціологи зазначають, що найчастіше злочини вчиняють молоді люди у віці 15—25 років.

Безумовно, було б неправильно підверстувати під екстремізм всю російську молодь. Однак, з другого боку, близько третини молодих людей Росії (при «допустимій» соціологами нормі не більше 5 — 10%) здатні, згідно з результатами аналізу НДІ комплексних соціальних досліджень Санкт-Петербурзького державного університету, піти по цьому шляху. Причому у масі своїй це діти із так званих неблагополучних сімей [34].

Прекаризація України: процес пішов

Як засвідчує наш життєвський досвід, ситуація, що аналогічна російській, є уповні знайома й українцям. Зрозумілі українцям і причини нової хвилі виступів робітничого класу на захист своїх прав у Європі. Хіба що специфіка України виявляє себе в тому, що наростання соціального напруження в нашій країні на даний момент є дещо притлумлене у зв'язку з агресією Росії проти України.

Так, згідно з опитуванням фонду «Демократичні ініціативи» в липні 2015 р., 67% українців заявили, що не будуть брати участі у можливих протестних акціях. Особисто взяти участь у різноманітних акціях протесту висловило готовність лише 18% населення. Це найнижчі показники готовності до протестів за період з травня 2013 р. Хоча тут варто зважати й на відомий український парадокс — протестні настрої не завжди ведуть до реальних протестних акцій. До того ж наймогутнішими у нас були завжди акції з політичних мотивів, а не соціально-економічних [35].

В той же час, враховуючи фактор «глобального політичного пробудження» і появи ознак формування нового суспільного феномена — класу прекаріату — до ситуації не слід ставитися легковажно. Ще раз повторюємо: в глобальному масштабі клас прекаріату вперше уже заявив про себе у русі Оссури Wall Street і «арабській весні», масових протестних акціях в Туреччині й Бразилії, потрясіннях на вулицях Мадрида, Афін і ряду інших європейських столиць. В той же час, як звертав увагу відомий історик Ярослав Грицак, «в Україні про прекаріат жодна політична партія не дбає». Що це — політична сліпота? Невже слід чекати того моменту, коли настане «абсолютне зубожіння» на одному полюсі й концентрація багатства на другому, про яке говорив Карл Маркс, і країна піде шкереберть? А втім час не жде, оскільки процес формування прекаріату уже пішов: «Його представники не вмирають з голоду й холоду, але живуть гірше тих, хто має постійну роботу. Саме її вони й не мають, і, судячи з усього, не будуть мати. В середньому впродовж життя вони змінюють 30 роботодавців».

На думку Грицака, прекаріат взагалі, а український зокрема, «не є поза політикою — вони поза діючою політикою». І це несе в собі важко-прогнозовані ризики, оскільки безробіття серед молоді росте (40% у віці до 35 років). Проблема дещо пом'якшує (чи приховує!) навчання молоді в університетах різноманітного, іноді досить сумнівного інтелектуального рівня. Але ж це в наступному може обернутися проти самої молоді: «неякісний продукт додатково понижує їх шанси на роботу» [36].

Алармістський заклик Ярослава Грицака до громадськості у 2013 році, судячи з усього, не привернув належної уваги. Саме поняття «прекаріат» усе ще залишається предметом уваги вузького кола інтелектуалів. Засоби масової інформації його практично ігнорують, зосереджуючи свою увагу на перипетіях парламентської боротьби. А вітчизняна наука тим часом перебуває в стані напівнепритомності від постійних бюджетних секвестрів. Працівники науки і освіти, яке б місце вони не займали у своїй галузевій ієрархії, самі поступово скочуються до статусу прекаріату, формуючи його зубожілий «інтелектуальний сектор».

Однак деякі українські науковці все-таки звернулися до проблеми прекаріату. Серед публікацій, наприклад, вирізняється аналіз, здійснений доцентами Харківської державної академії культури Г.В. Афенченко та С.В.Лубенець під назвою «Прекаріат як аномалійний клас» [37]. Перспективною видається і поставлена ними мета: вивчити стан соціальної групи найманих робітників в умовах дезорганізації трудових відносин, а також напрями трансформаційної поведінки трудящих під час подолання кризової аномії. Основні ознаки сучасної кризи — зміна змісту поняття «оплата праці», пониження статусу працівника, поширення практики «позикової праці» (аутсорсинг), легкість розірвання трудових контрактів і переходу в категорію «нестійких» навіть деяких керівників. Все це, зазначають автори, посилює психологічну напруженість в суспільстві.

Врешті-решт, ці явища знаходять свій прояв у тіньовому обігу робочої сили, нелегальній міграції, зниженні реальної оплати праці, виведенні з оподатковуваної бази доходів найманих робітників. Відбувається втрата традицій виконання робіт, культури трудової діяльності, гордості за її результат. Розпадаються трудові колективи з усталеними правилами взаємин, корпоративною згуртованістю, передачею майстерності й колективним контролем учасників трудового процесу. Замість цього всього утверджується принцип: кожен за себе, а Бог за всіх.

Прекаріат України, зазначають інші дослідники — О. А. Грішнова та Є. Г. Бринцева — є неоднорідний. Це й трудові мігранти, і безробітні, і працевлаштовані з низьким рівнем доходів та з оплатою праці «в конвертах», і працівники з неповною зайнятістю. Як правило, вони працюють в умовах, що не відповідають нормам охорони праці. Відповідно до розрахунків, загальна кількість учасників цієї соціальної групи в Україні за період 2004—2011 рр. налічувала від 11 до 13 мільйонів осіб. Вражає їх частка в складі зайнятого населення країни — від 50,4% у 2007 р. до 58,5% — у 2009 р. [38]. Найбільше зазнають в Україні впливу прекарізації нелегальні трудові мігранти, жінки середнього віку, люди передпенсійного й пенсійного віку, молодь без фахової освіти.

Точної кількості трудових мігрантів з України не знає жодне державне управління. За експертними даними їх чисельність становить (залежно від сезону та кризової ситуації) від 3 до 7 млн. осіб. Основна маса працівників виконує за кордоном сезонні роботи (збирання ягід тощо). Приблизно 2 млн. осіб проживають у зарубіжжі постійно. Географія поширення українських мігрантів — від країн ЄС до регіонів крайньої півночі РФ, де їх основна частка перебуває в Москві та Підмосков'ї, Санкт-Петербурзі, а також у нафтовидобувних районах Тюмені.

У зв'язку з скороченням фінансування науки і освіти (кількість вчених дослідників в Україні з 1991 по 2013 рр. скоротилася втричі) збільшилася еміграція освічених людей. В цілому 41% опитаних віком від 18 до 29 років визнають, що готові виїхати з України заради добре оплачуваної й перспективної роботи. На жаль, переважна кількість трудових мігрантів влаштовується на роботу, яка не потребує високої кваліфікації. Отже, в разі міграції прекаризація виявляє себе як нестандартний, низькооплачуваний вид працевлаштування, що характеризується небезпечними умовами праці й соціальною незахищеністю.

Після горезвісної приватизації на колишньому радянському просторі, новоутворені приватні компанії змінюють трудові відносини. Тим часом чисельність вищого й середнього прошарку робітничого класу постійно скорочується. Якщо основний склад працівників старшого й середнього віку ще намагається зберегти свої позиції, то поколінню їх дітей та онуків уже ніхто не гарантує довгострокової зайнятості. Один із виходів для них — фрілансерство: розбудова власного бізнесу або пропозиція послуг щодо виконання ними окремих видів робіт. Але й тут нові можливості трудовлаштування ідуть поряд із позбавленням гарантій стабільного заробітку. Постійно зростає кількість людей, які відчувають страх в умовах економічної незахищеності, відсутності гарантій зайнятості і належної безпеки праці.

Отже, особливістю прекаризації в Україні, на відміну від тих країн, де залишилися сильні професійні спілки і відповідне трудове законодавство, є незабезпечення гарантій зайнятості, втрата постійного робочого місця. Звідси впливає й принизливе очікування грошової винагороди за свою працю, і відсутність гарантій її отримання, оскільки нові форми відносин з роботодавцями дозволяють останнім довільно змінювати умови праці. Держава виявилася обмеженою у своїй здатності виконувати функції контролю щодо дотримання прав трудящих. Вона не забезпечує гарантій і з легкістю позбавляє трудящих тих пільг і привілеїв, котрі ще залишилися від радянського минулого. Для старшого покоління, яке ще пам'ятає гасла «загальнонародної власності», особливо дошкульними стають фобії стосовно все зростаючого рівня матеріального розшарування. До того ж це суперечить головному принципу омріяного нами громадянського суспільства — рівному доступу громадян до матеріальних і політичних ресурсів. А відтак, все це породжує соціальну напруженість і збентеженість суспільства. Несправедливо приватизована власність ніколи не набуде легітимності в очах знедолених людей, а звідси втрачає легітимність і та влада, яка забезпечує непорушність несправедливої приватизації, утримання майже половини власності «в тіні».

Як на те, перебування певної частки власності «в тіні» спостерігається по всьому світі — тут різниця по-суті полягає у рівні неоподаткування, а також у ступені самоуправства наймачів робочої сили. Той же Г. Стендінг визнає, що й на Заході дедалі більше людей у прекаріаті не мають тих прав (цивільних, соціальних, політичних, культурних і економічних), які поки що зберігаються в інших громадян тої чи іншої країни. А тому прекаріат страждає і від аномії (anomie) в дюркгеймівському сенсі, тобто від розпачу, викликаного безвихіддю із ситуації, що склалася; і від злості (anger) як результату соціальної несправедливості. Ця злість призводить до зростаючих демонстрацій, рухів Оссіру — усіх цих протестів, які ми спостерігаємо. Нині прекаріат складається із трьох груп, і саме цим він є небезпечним. Перша група — це «старий» пролетаріат. Вони злі, тому, що не мають тих благ, що були в їхніх батьків. Друга група взагалі безправні й вразливі — мігранти, меншини й жінки та ін. Третя група — це освічена молодь, ті, хто йшов в університет або коледж і думав, що в них буде кар'єра, квиток у гідне життя. А коли здобули освіту, виявилось, що купили лотерейний квиток, який майже нічого не надає, але придбати його коштує дедалі дорожче й дорожче.

В руслі подібної моделі розглядає ситуацію в Україні дослідник Пітсбурзького університету (США) Тимофій Милованов, засновник проекту VoxUkraine. Ця людина znana в Україні, оскільки парламентський комітет з питань банківської діяльності запропонував наприкінці 2015 року його кандидатуру до складу оновленої наглядової ради НБУ. Так ось Милованов вважає, що в Україні виросло нове покоління, яке шукає шляхів соціалізації. У них немає досвіду життя в комсомолі й партійних організаціях, вони не розуміють, як жити нині у цій країні. А тому й зростає напруженість між молодим поколінням і людьми, які прагнуть втримати владу заради збереження умов надексплуатації. І до цього конфлікту слід поставитися серйозно, розглядати його в науковому ключі як одного з проявів конфлікту нового покоління і еліти [39].

Як показує досвід, політичний клас тих чи інших країн намагається вирішити цю проблему шляхом переведення її в конфлікт між різними соціальними групами, або ж за іншими факторами протистояння. Зокрема Г. Стендінг відзначає зростання радикальних (зокрема і неофашистських) настроїв у багатьох європейських країнах. В Україні, як показують події 2014—2016 років, регіональні угруповання олігархії теж використовують страхи прекаріату у своїх цілях, переводячи протистояння в площину «периферія проти центру», або ж «російськомовні проти україномовних».

Традиційне розміщення продуктивних сил України за радянських часів переважно в регіонах Сходу та Півдня окреслило й географічні межі протистояння. Специфікою старопромислових регіонів Донбасу стала сконцентрованість населення навколо містоутворюючих промислових об'єктів. Специфіка роботи на шахтах та металургійних підприємствах передбачає підвищені ризики, які раніше компенсувалися різноманітними соціальними пільгами. За часів Радянського Союзу цих людей славословили як гегемона суспільного прогресу, матеріально заохочували, налагоджували спеціальну мережу «організації робітничого постачання». Відтак люди звикли до особливого статусу своєї професії й належної поваги до своєї праці.

Однак з часом традиційні галузі виробництва Сходу України ставали все більш нерентабельними. І це не було секретом. Так, глибина кризової ситуації на Донбасі була проілюстрована хоча б у матеріалі, підготовленому редакційною колегією VoxUkraine у публікації від 25 листопада 2014 р. У ньому зазначалося, що пік виробництва вугілля Донбасу припав на 1970-ті роки. Відтоді видобуток вугілля пішов на спад. З'явилися дешевші замітники, та й запаси порівняно легкого видобутку вугілля поступово виснажувалися. І попри все — масштабний видобуток вугілля тривав. На це виділялися величезні державні субсидії: 13,3 млрд. грн. у 2013 р. Це була сума, близька до бюджету Міноборони або МВС [40].

Чому це відбувалося? Слід визнати, що уряд України давно намагався закрити збиткові шахти. Але, разом з тим, політики й урядовці боялися ставати на «мінне поле» масових протестів, що могло погубити не один уряд. А тому з року в рік і тривало економічно збиткове субсидювання шахт за державний рахунок. До того ж ці заходи деформували всю економіку країни. Так, наприклад, розрахунок субсидій прив'язувався до видобутку, тобто обсягу незбагаченого вугілля, що видобувається, а не до продажу так званого товарного вугілля. У результаті шахти були зацікавлені у видобутку низькоякісного вугілля, яке не мало ринку збуту, а до нього підмішували ще й вугілля з нелегальних шахт, щоб отримати субсидію у більш повному обсязі. Відтак нелегальні шахти процвітали — вони не сплачували податків і не переймалися заходами безпеки.

В остаточному підсумку, в країні спостерігалася надлишкова пропозиція вугілля. Надлишок ішов на експорт: 740 млн. дол. у 2013 р. Отже, Україна субсидувала не тільки власне виробництво електроенергії, але й виробництво електроенергії інших країн. У держбюджеті на 2013 р. було виділено субсидій на 13,3 млрд. грн., але лобісти «вибороли право»

вимагати аж 15,2 млрд. грн. Ця схема, зрозуміла річ, призвела до неефективного використання ресурсів і ослабила подальший розвиток регіону. Країна опинилася у замкнутому колі «дурної безкінечності»: віджилі промислові підприємства працювали нестабільно, додаткові джерела доходу теж не забезпечували належного рівня існування. Все це створювало сприятливий ґрунт для соціального напруження.

На цьому ґрунті, як правило, виростають популісти, які використовують страхи прекаріату у своїх цілях, переводять проблему у сферу соціальних утопій. Популісти обіцяють гарантовані соціальні трансферти, матеріальний статок, стабільність і збільшення чисельності робочих місць (згадаймо обіцянку — 5 мільйонів робочих місць за п'ять років президентства В. Ющенка). А між тим вугільні субсидії стали величезною дірою у бюджеті України, яка коштувала сотні мільйонів доларів. Цю проблему не вдалось вирішити мирним шляхом. Врешті-решт проблема була частково знята розрухою в результаті війни, розв'язаної Росією проти України. Але це сталося вимушено і не зняло проблему повністю: частка прекаріату в Україні збільшилася додатково у зв'язку із напливом вимушених переселенців, осіб, котрі втратили роботу в районах бойових дій.

Отже, поточний момент надає проблемі прекаріату в Україні небувалої актуальності. Вона заслуговує на подальше вивчення із використанням при цьому напрацювань як західних, так і російських аналітиків, оскільки і в Росії, і в Україні відбувається процес трансформації працездатного населення в прекаріат, що загрожує обом країнам одними й тими негативними наслідками.

Непередбачуваний прекаріат в неприкаяному суспільстві

Насамперед хотілось би критично поставитися до солодкоголосих сирен неолібералізму, які намагаються приховати підводні скелі й мілини сучасного глобалізованого ринку заколисуючим плюскотом розмов про «флексибільність» (гнучкість) соціально-трудових відносин наших днів. Згідно з їхньою точкою зору, сучасна технічна й інформаційна реальність тягне за собою докорінну зміну усіх ключових понять індустріальної соціології: «нормальний робочий день», «трудящі» й навіть таке поняття як «підприємство». У сферу трудових відносин, мовляв, вторгається «флексибільність», яка несе з собою, з одного боку, гнучкість в організацію робочого часу й політику зайнятості, а з другого — розмаїття умінь працівників і їхню здатність пристосовуватися до змін. Робочий день може то продовжуватися, то скорочуватися. В діяльності

трудящих змінюється співвідношення виконавських і керівних функцій. А вже про підприємство й говорити нічого — його взагалі важко локалізувати й ідентифікувати, оскільки робочі місця можуть бути розпоршені майже по всій країні, а то й за її межами.

В писаннях неолібералів кінця 1970-х років флексибільність набула майже сакрального значення. Як зазначає Гай Стендінг, неоліберали негативно ставилися до самого інституту держави як такої, ототожнюючи її лише з централізованим урядом, з його апаратом планування і регулювання. Натомість вони уявляли собі світ як усе наростаючий вільний простір, у якому інвестиції, трудова зайнятість і прибуток вільно перетікають в такі місця, де умови виявляються найбільш сприятливими. Вони вважали, що якщо європейські країни не відмовляться від гарантій соціал-демократичного штибу, що були створені для промислового пролетаріату після Другої світової війни, а до того ще й не «приручать» профспілки, то це врешті-решт призведе до деіндустріалізації: коли зростатиме безробіття, відбудеться гальмування економічного росту, а інвестиції будуть змарновані й посиляться зубожіння мас. Неоліберали набули своїх лідерів — Маргарет Тетчер і Рональда Рейгана.

Однак увесь драматизм ситуації полягав у тому, що хоч діагноз був почасти вірним, але прогноз виявився аж надто жорстким. До того ж підвели й соціал-демократи, які врешті-решт без бою здали свої позиції і хоч і без ентузіазму, але все ж погодились з діагнозом і прогнозом неолібералів. Серцевиною політики неолібералів стала вимога «гнучкості ринку праці». Вважалось, що коли ринок праці не стане гнучким, то виробництво покине «рідні» країни, бо інвестиції будуть перетікати в інші регіони світу з дешевою робочою силою. «Гнучкість» була піднесена до рівня універсальної «відмички» всіх проблем: означала можливість змінювати рівень зайнятості, рівень оплати праці, можливість переміщувати працівників всередині фірми з однієї посади на іншу, змінювати структуру посад і їх окладів. При цьому будь-який економічний регрес пояснювали негнучкістю й відсутністю «структурних реформ» ринку праці.

У підсумку з поля зору було випущено наростання соціальних проблем: зростала кількість людей із незахищеною формою зайнятості, посилювалась нерівність, а традиційна класова структура, що лежала в основі індустріального суспільства, поступилася місцем чомусь більш складному, але від того не менш класовому. Врешті-решт диктат ринкового фундаменталізму привів до такої собі світової тенденції, яку зовсім не передбачали ні неоліберали, ані політичні лідери, що втілювали цю політику в життя. Мільйони людей втратили тривалу стабільну зайня-

тість, фіксований робочий день і можливість кар'єрно зростати по службі, право вступати у профспілки й укладати колективний договір. І навіпаки — все більше людей виявилось у становищі, яке не можна було ототожнювати ні з робочим класом, ні з середнім класом ані навіть з «неформалами» [41].

Все це закономірно поставило на порядок денний необхідність прорахувати (хоч би в певній мірі) усі все наростаючі супутні проблеми. Що, наприклад, станеться, коли флексибільна (гнучка, але непостійна й нестабільна) система трудової зайнятості перетвориться в норму й поступово витіснить собою стабільність восьмигодинного робочого дня й п'ятиденного робочого тижня? Само собою зрозуміло, що одним із результатів такої гнучкості стане посилення влади працедавця, зацікавленого і в переході на короткострокові трудові контракти, і в зниженні оплати праці, і в пониженні рівня соціального страхування за умов зростання конкуренції працівників. Для самих працівників це означало нестійку занятість, а в більшості випадків — і неформальний статус. До того ж найманого працівника пригнічувало усвідомлення того, що трудові відносини можуть бути розірвані з ним в будь-який час. А це означатиме й втрату людиною життестійкості, й наростання в її трудовому житті фактору невизначеності.

І ось тоді прекаризація стає не просто відчутною, але й значною мірою нестерпною: непередбачувані, ненадійні й небезпечні умови існування неминуче приводять до матеріального й психологічного неблагополуччя, а їх найбільш загальними виявами стають емоційна нестабільність, тривожність й почуття невпевненості у завтрашньому дні в процесі погіршення умов праці при одночасному скороченні заробітної плати чи урізанні правових і соціальних гарантій.

За таких умов розмивання людської цілісності відбувається «корозія характеру», коли особистісні характеристики людини, її етичні норми, життєві настанови, прив'язаність і прагнення до довгострокового планування свого життя входить у глибоке протиріччя з вимогами гнучкого режиму роботи. Особливо руйнівним виявляється вказане протиріччя для тих, хто в системі гнучкого режиму перебуває на нижніх щаблях. До групи ризику відносяться насамперед ті, у кого або надто вузька або мало затребувана спеціалізація; або ж ті, хто тяжіє до фіксованих прав й довгострокових гарантій; або працівники, що мають стійку й незмінну систему цінностей і уподобань; а ще — це люди старшого віку, психіка яких стає все менш пристосованою до змін.

Існує й напасть з протилежної сторони — йдеться про феномен, який називається «надлишкова освіта» (over-education), при якій рівень без-

робіття серед освіченої молоді зачіпає майже кожного четвертого. При цьому спостерігається закономірність — обернена залежність між освітнім рівнем і легкістю трудовлаштування. Низький технологічний рівень підприємств не має потреби у працівниках високої кваліфікації. А тим часом випускник університету виходить на ринок праці з певними амбіціями щодо свого подальшого кар'єрного зростання. Хоча є й інша тенденція — особистісні амбіції нинішніх випускників часто-густо не забезпечені належними професійними якостями, а їх ціннісні орієнтації, у зв'язку з пониженням рівня викладання гуманітарних дисциплін, виявляються достатньо розмитими. Ось усі ці фактори разом взяті й підштовхують молодь (хоч із різних причин) в групу нестабільного прекаріату — соціальне середовище радикальних рухів [42].

Увесь драматизм ситуації, вважає Гай Стендінг, полягає в тому, що за умов очевидної радикалізації протестного руху в світі, можливо вперше в новітній історії часів індустріального і постіндустріального виробництва «більшість лівих не має жодного адекватного моменту порядку денного. Відбувається це тому, що був забутий один із базових принципів. У основі всіх прогресивних політичних рухів завжди лежали гнів, злидні й сподівання великих класів, що набирають розвитку. Сьогодні таким класом є прекаріат» [43].

Прекаріат перебуває в фазі свого становлення. Донедавна представників прекаріату можна було зустріти хіба що на першотравневих демонстраціях, або ж часто-густо на безтолково організованих акціях протесту, що закінчувалися вуличними погромами. А втім ситуація міняється на очах — взяти хоч би недавні події в Іспанії чи Греції, або повстання вибитого з усталених норм життя прекаріату на Близькому Сході. Що б хто не казав, але без активних дій ніяких суспільних змін не буває. Досить згадати, що «держави загального добробуту» теж з'явилися не самі по собі, а лише після того, коли мобілізований шляхом колективних дій робітничий клас висунув вимоги про створення відповідного порядку денного й належних суспільних інститутів. Біда лише в тому, що нинішній прекаріат ще тільки намагається визначитись, у чому, власне, полягають його вимоги. «Прекаріат розвинувся за умов лібералізації суспільного життя, що лежить в основі процесу глобалізації. Політикам уже варто опасатися. Це новий небезпечний клас, хоча він ще не являє собою того, що Карл Маркс назвав класом «для себе»; прекаріат — поки що — клас «у собі», котрого роздирає запекла внутрішня боротьба», — зазначає Г. Стендінг [44].

Але, тим не менше, цей клас складається із безлічі незабезпечених людей, що живуть нужденним і невпорядкованим життям, які пра-

цюють на випадкових і часто змінюваних місцях без будь-якої перспективи професіонального росту. Прекаріат — це й мільйони розчарованих молодих людей із освітою, яким зовсім не до душі те, що їх чекає попереду. Це й мільйон жінок, які потерпають від жорстокого поводження в депресивних районах проживання на такий же депресивній роботі. Прекаріат — це ще й постійно зростаюча армія «непрацевдатних» мігрантів по всьому світі, на яких часто накладено клеймо «злочинців» і «насильників». А у підсумку всі вони, на відміну від повноцінних громадян, є просто «жильці», чие коло соціальних, культурних, політичних і економічних прав у значній мірі безмежно урізане.

Такі різкі оцінки Гая Стендінга не завжди і не усіма сприймаються як адекватні виклику часу. У лівому таборі європейських політичних сил відбувається полеміка щодо того, чи є прекаріат дійсно класом у його марксистському розумінні, і чи є він дійсно таким небезпечним, як його зображає Стендінг. Так, наприклад, марксистський публіцист Ричард Сеймур ставить під сумнів наукову цінність самого терміну «прекаріат» і ефективність його застосування щодо пояснення особливостей сучасного неоліберального капіталізму. Він не поділяє оцінки цього феномену як «небезпечного класу», який вимагає належної оцінки і дій «до того, як цей монстр оживе». Досить застережливо ставиться Сеймур і щодо попередження Стендінга про те, що *коли прекаріат не зрозуміє сам себе, якщо не стане «класом для себе», то він рано чи пізно доведе до «пекельної політики», ставши новим різновидом фашизму, як це відбулося свого часу з люмпен-пролетаріатом Німеччини. Отже, питанням до розгляду стає здатність політичних сил забезпечити прекаріат власним інструментом «свого голосу», аби артикулювати цим голосом оцю специфічну «ситуацію незахищеності», доки його не завели в оману крайні прайі.*

Не думаю, що нам в Україні на сьогодні особливо актуальні деталі дискусій лівих сил в Європі на предмет того, чи нагадують ці виклади більше програму «Великого суспільства» (Big Society) Девіда Кемерона, а чи «Критику Готської програми» Карла Маркса. Можливо, прийде час і для цього — бо на сьогодні жодна політична партія в Україні (хіба що крім «Свободи») не може претендувати на наявність якоїсь більш-менш артикульованої ідеологічної доктрини. А от англійці дискутують між собою щодо того: чи краще було б звернути увагу на проблему «вразливих» з боку ліво-центристської коаліції, яку б очолювала Лейбористська партія, а чи активізувати діяльність «синіх лейбористів», які традиційно апелюють до робітників фізичної праці. То нехай собі англійці вирішують ці проблеми відповідно до тієї політичної системи, яка склалася в їхній країні.

А нас у більшій мірі мало б інтересувати те, що в аналізі суспільних процесів обидва — і Гай Стендінг, і Ричард Сеймур — не настільки вже й розходяться. Найголовнішим у їхньому аналізі, судячи з усього, є те, що «прекарність піднімається нагору по класовій драбині, зачіпаючи всі сходинки від робітничого класу до частин середнього класу, особливо, дрібну буржуазію. Прекаріат, таким чином, працює як популістський соціальний запит на відповідну ідеологією. Цей запит спирається на реальний антагонізм — те протиріччя, яке виникає між «владним блоком» надбагатіїв та рештою суспільства, особливо під час бюджетних скорочень і заходів жорсткої економії: «Ситуацію прекарності, що природно супроводжує фінансове накопичення, завжди прагнули обмежити лише найнижчими класами, наскільки це можливо. Проте зараз вона охоплює все ширші прошарки суспільства, так що тільки капіталістичний клас та кілька секцій середнього класу видаються захищеними від неї. Їхня безпека оплачена нашою вразливістю. Ми маємо перевизначити поняття «прекаріату» в цьому сенсі та скористатися ним, аби сформулювати нову радикальну політику в інтересах більшості з виразно антикапіталістичним ядром» [45].

Отже, як бачимо, різниця між Стендінгом і Сеймуром полягає в тому, що перший хоч і співчуває нещастям прекаріату, але він пропонує утихомирити його доки той не перетворився на фашистського монстра. Сеймур же звертається до народно-демократичної ідеології, що суб'єктифікує людину як члена «народу» в опозиції до владного блоку. Сеймур пояснює і першопричини того становища, в якому опинився «народ», коли правлячий клас перейнявся забезпечувати інтереси «еліти».

Так, у нинішній формі прекаризованість постає як наслідок неоліберальної фази капіталістичного розвитку. У цій фазі саме ризик є джерелом прибутку: чим вищий ризик, тим вищі дивіденди. *Нині усе більше нефінансових компаній залежить від таких високоризикових інвестицій. Проте це робить систему вкрай нестабільною, вона «для підстрахування» постійно потребує втручання уряду. І той робить свою справу: у той час як інвестиційні прибутки приватизуються «елітою», витрати невдалих інвестицій соціалізуються за рахунок «народу». Тобто, витрати від нестабільності і прекарності спускаються вниз по суспільній драбині, і найбільшу ціну платять ті, в кого найменше можливостей захистити свої права.*

Так що в Україні, судячи з усього, відбувається той же самий процес, але відбувається, порівнюючи з цивілізованою Європою, свавільно і брутально. У них крадуть, та знають міру, у нас — крадуть без міри. Напри-

клад, коли треба забезпечити надприбуток олігархів, що до цього часу без міри спалюють газ, використовуючи старі енергоємні технології, то витрати за газ перерозподіляються на все населення України шляхом підвищення цін на користування газу у побутових умовах.

Але й у Європі, зазначає Сеймур, кількість тих, хто страждає від прекарності, драматично зростає: «У європейських країнах, що перебувають у режимі довгострокової структурної перебудови, прекарність стає долею не тільки мігрантів і найбідніших, не тільки вагітних робітниць, не тільки молоді й студентів, не тільки робітників фізичної праці, але й працівників бюджетної сфери, від двірників до державних службовців і лікарів. Цей наступ правлячого класу б'є по найорганізованіших центрах робітничого спротиву, яких Стендінг називає «бастіонами лейборизму», і це впливає на ринок праці в цілому. Прекарність по-різному переживається згаданими представниками різних професій. Проте реструктуризація економіки і довготермінове поповнення «резервної армії праці», що її супроводжує, дасть зворотний ефект нагору класової драбини, і тільки незначна меншість — частина середнього класу, правлячий клас — залишаться у відносній безпеці» [46].

Отже, питання полягає власне в тім, що розуміти під «відносною безпекою»? Терміном «інтерпеляція» Сеймур позначає спосіб, у який ідеологія конструє суб'єкт. Вибір ідеології похідний від того, з чим людина пов'язує своє подальше життя. Кажучи словами Шекспіра, багато залежить від того, що нам віщує доля: «і що приснитись може нам в смертельнім сні, коли вантаж земної суєти ми скинемо?». Прогнози Ричарда Сеймура навряд чи вселяють оптимізм для правлячого класу: «Робітничий клас, як клас, що найбільше потерпає від прекарності, і насамперед як клас, що наділений стратегічною підривною здатністю (через свою участь у відтворенні системи), має взяти на себе провідну роль у будь-якій боротьбі такого роду. Проте ми маємо допускати, що й інші прошарки — частина дрібної буржуазії і професіоналів середнього класу — захочуть залучитися до боротьби. Прекаріат — це інтерпеляція [соціальний запит], що може допомогти створити нову, радикальну, антикапіталістичну за суттю політику в інтересах більшості. Прекаріат не є чимось небезпечним, екзотичним і чужорідним, це не новонароджений клас, який треба пестувати. Прекаріат — це всі ми... І якщо ми небезпечні, то це тому, що ми незабаром похитнемо ілюзорну безпеку наших правителів» [47].

Судячи з усього, виклик часу існуючій суспільно-політичній системі кинуте. Але проблема полягає в тому, чи знайдуться у світі ті соціальні носії, здатні знайти адекватну відповідь, що консолідувала б суспільство і понизила ступінь антагонізму між працею і капіталом. Якщо це не

зроблять центристські сили, то ситуацією скористаються радикали — і ліві, і праві.

Про це засвідчують і матеріали Давосу 2016 про те, що світ сьогодні зіштовхнувся із проблемою «зайвих людей», в тому числі й у формі прекаріату. Щоправда, в розвинутих країнах світу з цією проблемою поки що допомагають справлятися потужні державні соціальні програми. А що ж робити світовій периферії, зокрема країнам пострадянського простору? Однак і Заходу в подальшому цієї проблеми не уникнути, оскільки ситуація буде лише загострюватися із майже повною заміною людини машинами. І не лише на індустріальних конвеєрах, але і в офісному світі. А це в свою чергу потрясе основи нинішньої світ-системи капіталізму — бо більшість людей у світі втратять достатній рівень засобів для споживання в нинішніх обсягах. І тут на повний зріст постане проблема або ж появи нової суспільно-економічної формації, або ж скочування у Нове Середньовіччя, або ж у соціалізм з велетенською часткою зрівнялівки.

І тут у путінізму може з'явитися шанс «другого дихання».

«Веймарська» Росія: альтернативна Європа?

Легендарний мислитель Аристотель, узагальнюючи досвід зміни епох, застерігав: «Хто просувається в науках і відстає в моральності, той іде не вперед, а назад». І додавав: «Немає нічого гіршого, як озброєна несправедливість». Подібні судження висловлювалися й рядом інших мислителів. Однак владу брали в свої руки політики і спрямовували суспільне життя на задоволення власних інтересів за допомогою сили: стріли й катапульти змінювалися рушницями й гарматами. А повивальною бабкою історії залишалось все те ж саме насилля. Більше того — зваба насилля ставала дедалі більш ненаситною.

Характеризуючи особливості російської історії, ліберальний російський діяч наших днів Лев Шлосберг зазначає: «В російській історії існує магія цифр, що повторюються. Сто років по тому після 1917-го наближення 2017-го на фоні економічної і соціальної кризи породжує нові зваби. Головна із них — вирішити питання влади через насильство. 1917 рік з цієї точки зору виявився дуже результативним: насилля принесло успіх. Смак успіху перемішався із запахом насилля і став запахом нової влади. Більш ніж на 70 років. Ціною успіхів стали десятки мільйонів життів, в тому числі тих, хто вітав цей успіх: громадянська війна, колективізація, репресії. Ефект успішного насилля більшовиків над країною, що виник в 1917-му, видихався однак в 1991-му. Заснована на ньому влада пішла. Але зваба успішного насилля зосталася» [48].

Як пояснити цей феномен? Адже після Першої світової війни держава лежала в руїнах і потребувала оновлення. Найгострішою потребою стало знищення загальної соціальної несправедливості. Так сталося, що саме жага справедливості й озлоблення проти несправедливості стали головною рушійною силою російської революції 1917 року. Цього можна було досягти на шляхах утвердження конституційних прав і свобод. Але восторжествувала інша воля: виправлення несправедливості через утвердження іншої несправедливості через помсту й насилля. Більшовики вирішили осідлати народну ненависть і побудувати на ній державну владу. У них це вдалося. Запанувала логіка знищення будь-якого суспільного інакомислення, будь-якого спротиву державному диктату. Так минуло 70 років, доки «скріпи» політичного насилля заіржавіли й розсипалися, а СРСР, програвши світову конкуренцію, розвалився.

Однак, далася взнаки «іронія історії». Попри демократичну фразеологію, владу в Росії після 1991 року захопили нові більшовики. У повсякденній практиці вони знову вдалися до державного насилля як способу вирішення суспільних проблем. Їх подальші кроки — шлях насилля й крові: 1993 (розстріл парламенту); 1994 (початок першої війни у Чечні); 1999 (початок другої війни у Чечні); 2008 (війна проти Грузії); 2014 (початок війни проти України). Ці кроки принесли конкретний результат: зваба насильства просякла усе російське суспільство — і державний апарат, і народ. Більше того: для регулярного пригнічення власного народу державний апарат дав росіянам індульгенцію на пригнічення інших народів.

Залишалося цей курс узагальнити й освятити в якійсь подобі ідеологічної доктрини. Тривалий час кремлівський режим не справлявся із цим завданням. Більше того — існувало переконання, що цей режим не зможе бути тривалим у часі, оскільки, на відміну від комуністичного, не опирається на ідеологію — своєрідний соціальний клей. Певний час воно так і було. Навіть ідеологічний супровід війни, розв'язаної Росією проти України, не міг претендувати на якусь імперську метаідеологію, оскільки опирався на примітивний трайбалістський шовінізм «русского мира». Зрозуміло, що така ідеологія не може забезпечити стійкість влади на якийсь тривалий термін, навіть якщо вона опирається на масовану підтримку такої потужної інституції як російська православна церква.

На що чеський аналітик Вінценц Йемелка, зокрема, зазначає: «Показово, з якою любов'ю це слово «ІМПЕРІЯ» вимовляють «нові росіяни» — слово, яке ще недавно відносилось, скоріше, до лайливих. У Москві навіть проводяться публічні дебати на тему путінської «божої природи» й історичної ролі Росії, яка перемогла Третій Рейх, щоб стати «Третім

Римом» в протигагу прогнилому й зіпсованому Заходу... Звичайно, у всьому цьому нинішній президент знаходить підтримку у Патріарха Московського Кирила, який описав путінську еру як «Боже чудо»... Кирило не заперечував би, якби в рамках своєї посади він перетворився б в главу світової православної церкви» [49].

До недавнього часу хронічні спроби кремлівського режиму написати державницьку ідеологію де-небудь в «Барвісі» чи у «Соснах» завершувалися провалом. Однак, останнім часом ситуація стала кардинально змінюватися: помилялися ті, котрі думали, що Росія відвернулася від Європи і подалася до Китаю. Навпаки, Росія декларує свою культурну приналежність до Європи і взялася до звичного діла — запозичення європейських ідей. Лише раніше були в моді ліберальні ідеї, а нині прийшла мода на ідеї реакційні. Володимир Пастухов описує цю трансформацію таким чином: «Європа розкололася з питання щодо ставлення до глобалізації, яку ж сама і леліяла. Коли «глобалізація» продемонструвала, що окрім солодких «вершків» у неї є ще й гіркі «корінці» (біженці, локальні війни, перманентна економічна нестабільність тощо), європейці поділилися на тих, хто вирішив сильніше натиснути на «газ», і тих, хто вирішив різко вдарити по «гальмах». Любовний човен європейського лібералізму розбилася об іммігрантський побут. Наслідком розводу європейських лібералів стало утворення двох політичних полюсів у Європі: лівих «єврооптимістів» з їх догматичною політкоректністю і ханжеським мультикультуралізмом та правих «євроскептиків» з їхнім архівним націоналізмом і цинічним прагматизмом. В тяжку для Кремля хвилину «євроскептики» протягнули йому руку допомоги й стали новими духовними друзями Росії» [50].

Поворотним моментом нової індоктринації став Сочинський форум Валдайського клубу 2015 року. На ньому, на здивування багатьох, матрицею «кримських часів» стало не кондове євразійство Олександра Дугіна, а урочисте підняття прапору «європейської реакції». Щоправда, з євразійською підливою: переплавлення в тиглі путінізму «євразійства» з «європейством» може дати в результаті новий феномен гримучої суміші, подібної до «російського комунізму».

А нині, коли Путін активно створює свій «антиглобалістський інтернаціонал», Росія зримо стає світовим лідером, що поборює демократичні цінності. Досить відверто пише по це голова редакційної ради журналу «Росія в глобальній політиці» Сергій Караганов: «В новому, надто суворішому й непередбачуваному світі виявляється неадекватною ще одна найважливіша цінність Західної Європи — ставка на ненасилля й пацифізм. Цю цінність європейці, що надірвалися на двох жахливих світових війнах, не

лише посилено виховували в собі, але й намагалися запропонувати світу. А він передбачувано пішов іншим шляхом. І що найгірше — став вторгатися всередину європейського світу через масовий в'їзд представників інших культур, що не сьогодні розпочався. Європі доведеться пристосовуватися й перебудовуватися у бік більш жорсткої і більш правої політики, часткової відмови від демократичних свобод на користь порядку й безпеки. Крайня хворобливість цього процесу майже неминуче підштовхує захисну ідеологічну реакцію. На цьому західному фоні стала особливо яскравою й задириливою російська альтернатива» [51].

Що й казати — під прапором антиглобалізму збирається досить пістрявий натовп соціальних суб'єктів, які не бачать свого місця в майбутньому, а тому хочуть, щоб це невідоме майбутнє так і не настало. У Кремля є своя «п'ята колона» на Заході. Її чисельність постійно зростає. Складається враження, що Путін натрапив на «золоту жилу», із якої можна черпати практичні дивіденди ще не одне десятиліття. А тому «російська зовнішня політика, схоже на те, кроїться сьогодні згідно лекал не стільки ХХ, скільки ХІХ століття. Росія активно готує до виходу у світ друге видання Священного союзу... В цьому новому «ходінні в Європу» Кремль може, безумовно, й надломитися. Але до цього Росія наллє в реакційні європейські міхи свіжого скіфського вина, і немає ніяких гарантій того, що у Старого Світу не помутніє на певний час глудз» [52]. Тобто, сьогодні Росія знову активно втручається в європейські справи, намагаючись грати на стороні однієї з європейських партій проти інших партій, розпиляючи в цій боротьбі настільки важливі для себе ресурси.

Україну бентежить ситуація, коли внутрішній розкол європейського співтовариства підриває дух єдиного фронту проти російського експансіонізму. Схоже на те, що Італія, Угорщина, Австрія й Іспанія та й ряд інших країн ждуть свого моменту, коли хтось із країн-донорів жорсткого курсу (США, Великобританія, Німеччина і — частково — Франція) похитнуться у своїй політиці санкцій, щоб розпочати саботаж «жорсткого курсу» щодо Росії. А Росія тим часом — в дусі «Веймарського синдрому» — виступає поки що у ролі ображеної Заходом держави, що вимагає належної компенсації. Під компенсацією тут розуміється перехід до «Мюнхенської політики» умиротворення Росії за рахунок інтересів України.

Однак навіть у цій ситуації було б неприпустимим спрощенням зображати, що ідеологія, політика і практика путінізму в сфері міжнародних відносин розрахована виключно на політичну еліту та дипломатичний корпус сучасного світу. Як нам видається, у експертному середовищі, що сформовано навколо Путіна, є немало аналітиків, які враховують фундаментальні соціальні зрушення, що відбуваються у сучасному

світі. Зокрема враховують і той факт, що героєм нашого часу часто-густо стає той самий прекарізований громадянин, який перестає розуміти, що відбувається у світі і в його країні, а тому переймається все наростаючим роздратуванням. Рядовому обивателю вже обридли одні й ті ж балачки які супроводжують реальний процес «схуднення» його гаманця, а тому його душа все більше стає відкритою до відверто радикальних гасел, що пропонують прості й зрозумілі відповіді.

Головний редактор журналу «Росія в глобальній політиці» Федір Лук'янов оцінює аудиторію сучасного Заходу таким чином: «Ситуація у провідних країнах нагадує ту, що склалася в посткомуністичному світі на початку 1990-х. Зламом життєвого устрою й розгубленістю користувалися майстри епатажу. Сьогодні щось подібне відбувається на світовому рівні. Масштаб економічних, соціальних, політичних зрушень не дозволяє розраховувати на те, що колишній життєвий уклад вціліє, але суспільства поки що це скоріше відчують, аніж розуміють. Ідеальний ґрунт для утішливого популізму, котрий не пропонує рецептів, а обнародує страхи і невпевненість значної частини громадян. В тому числі й середнього класу — здавалося би, гаранта стабільності й поміркованості» [53].

Йдеться не лише про феномен Дональда Трампа, який утримувався на лідируючих позиціях в гонці за президентську номінацію, ілюструючи тим самим собою дух часу. Те ж саме відбувається в Німеччині — чи не найбільш стійкій країні Євросоюзу, де все частіше говорять про «втрачений соціальний прошарок», що стає дедалі масовим. Йдеться насамперед про нижній сегмент середнього класу, який все більше зісковзується донизу і не здатен більше утримувати свої позиції. Прошарок стає небезпечним, він уже сягнув 15% і складає ядро групи підтримки протестних рухів, а тим часом із ним не працює серйозно жодна партія. А це грозить погромами, бо з напливом мігрантів, об'єкт протестного руху набув зримого образу.

Не краще обстоять справи і в країнах «другого ешелону» Євросоюзу. Там ще не сформувалася звичка до високого рівня добробуту, рівень соціального розшарування залишається досить великим. Але й тут торжествує популізм, щоправда лівого штибу в дусі покійного Уго Чавеса — радикальні гасла і дефіцит конкретних програм. В Китаї спад виробництва компенсується зовнішньополітичною експансією в Південно-Китайському морі та керованим націоналізмом. На пострадянському просторі (Україна, Молдова, Грузія) — ведуться свої пошуки відповіді на шляхах євроінтеграції.

Тим часом, в ситуації, що склалася у світі, Росія намагається вести свою гру. Як пише згаданий Лук'янов, *«В Росії вичерпання моделі*

розвитку, що виявилось у 2011—2012 роках, було задушено українською кризою. Суспільна мобілізація навколо протистояння кинутим викликам каналізує сумніви у патріотичний підйом. При цьому суть процесів схожа саме із західним світом — кінець суспільства споживання, скорочення середнього класу і відсутність зрозумілих схем розвитку окрім поточного виживання економіки».

То чим же забезпечується консолідація російського суспільства? Той же Лук'янов уповає на феномен путінізму: «Від сплеску незадоволення утримує тип правління — харизма лідера, заснована на сприйнятті його як «одного з нас», людини із зрозумілими для маси інстинктами. В цьому, до речі, й секрет популярності російського президента у світі — імідж надійного і зрозумілого мужика, який реагує як нормальна людина. Те, що викликає відверте неприйняття у інтелектуалів та мейнстрімних політиків, є виграшем у очах обивателя» [54].

Чи є це гарантією від суспільного збурення? Лук'янов вважає, що на певний час це спрацює й надалі. Однак це несе в собі й ризики — зв'язує Президенту РФ руки, адже йому доведеться врешті-решт піти на «непопулярні» кроки. А це вже йде в розріз із віртуальним образом Путіна як «свого хлопця» й «народного дбайливця» та підточує саму основу сприйняття цього образу обивателем. Так що погоня за радикалізованою публікою неминуче буде затягувати, бо ж цю публіку слід очолювати й тримати в узді. Таким чином — коло замикається, радикалізм загрожує поглинути все суспільство.

Врешті-решт впливає головна проблема — чи здатен Путін вже сьогодні запропонувати ідеологію, свою систему світобачення, яка б повела за собою радикализовану масу? Американський професор Брайан Д. Тейлор ставить питання рубя — то чи є Володимир Путін прагматиком, чи ідеологом? У найбільш загальному вигляді відповідь його звучить таким чином: «Путін мало схожий на засновника «ізму», і багато експертів схильні були описувати його як прагматика. Однак останнім часом, а надто після закручування гайок у внутрішній політиці, починаючи з 2012 року, анексії Криму і війни в Україні, що настала за тим, про Путіна говорять, що він ідеологізувався» [55].

Те, що «путінізм» як один із феноменів ідеології дійсно існує, про те керівник «Левада-Центру» Лев Гудков писав ще десять років тому, а тому це не новина. Момент інновації в тому, що цю думку поступово сприйняли і на Заході. Визнається, що на цілісну ідеологічну програму «путінізм» не затягує, але мова може йти про своєрідний «код Путіна». Це не лише набір тих чи інших ідей, але й сплетення в цю канву різноманітних звичок, емоцій і цінностей лідера країни. Той же Тейлор

пише: «Це не код Путіна, це код путінізму. Це означає, що описувані переконання, емоції і звички поділяються значною мірою іншими членами команди Путіна. Хоча він очевидно є найбільш важливою особою в системі і головним із тих, хто приймає рішення, він оточив себе людьми із схожим життєвим досвідом і переконаннями. Крім того, потребувався певний час для формування коду і його виявів; він чітко виявив себе після Беслану у вересні 2004 року і Помаранчевої революції в Україні в грудні 2004-го. Не дивлячись на нібито сплячий режим за часів медведевського міжцарів'я, код Путіна вернувся у всій повноті із поверненням Путіна на президентський пост у 2012 році» [56].

Головні ідеї, що сповідуються оточенням Путіна — це державництво, антизахідництво й антиамериканізм, антилібералізм. Та навряд чи підлеглі люди здійснюють свої поступки керуючись ідеями. Скоріше мотивація з їхнього боку випливає із традиційної поведінки, обумовленої закоріненими звичками. Служба в КДБ привчила людей до бажання взяти всі суспільні процеси під контроль, бо «безпорядок» у розумінні чекіста це — відсутність контролю. Друга характерна риса — особиста відданість, яка була визначальною для соціального коду оточення Путіна в його дитинстві — «відданість пацанам». Ще одна риса коду «Путіна» — гіпер-маскулінність — демонстрація свого мистецтва в дзюдо, рибалка, верхова їзда з оголеним торсом, укол снотворного тигриці. І це не просто викрутаси, а, згідно із спостереженнями російських журналістів, реалізація «дитячих мрій» Путіна. Для цього він досить часто вживає кримінальний жаргон («мочить в сортире», «перетопчутся», «устанут пыль глотать», «от мертвого осла уши»). Або ще, щоб підкреслити свою жорсткість: «Кто нас обидит, тот трех дней не проживет».

Крім того, для оточення Путіна характерне відчуття вразливості й страху. Для ілюстрації Тейлор наводить слова колишнього кремлівського інсайдера Гліба Павловського, який стверджує, що Путін не вірить у мирну форму переходу влади в країні: «Путин всегда говорил: мы знаем себя, мы еще не достигли этой стадии, мы знаем, как только мы отойдем в сторону, вы уничтожите нас. Он сказал это прямо: вы поставите нас к стенке и расстреляете». Ось саме в цьому й виявляє себе психологія «осадженої фортеці» [57]. І ще одна характерна оцінка Гліба Павловського, висловлена ним на «Эхо Москвы»: «У нас же теперь, собственно говоря, нет государства, а есть разные интерпретаторы божьей воли». Отже, бюрократична сваволя піднесена в ранг божественного провидіння. Чим не ідеологія?

Однак, на сьогоднішній день, на думку Тейлора, «путінізм» як ідеологію скоріше всього можна передати совами «і так, і ні»: «Його політика

й рішення диктуються комбінацією обставин, раціональності, ідей, звичок і емоцій. У нього є менталітет і певні цілі, а не детальний план дій... Зводити мотиви Путіна і його правлячої команди тільки до одного — раціональності чи ідеології — значить сильно спрощувати проблему».

У підсумку, психологія «осадженої фортеці» знайшла своє завершення в сумі зовнішньополітичних настанов: Путін постійно наголошує на необхідності об'єднатися перед загрозою зовнішнього ворога та ворогів внутрішніх заради блага країни. Будь-який революційний рух він трактує не як стихійне внутрішнє збурення, а як події кимось інспіровані, частіше всього ззовні, насамперед із Сполучених Штатів. І ідеологічно закомплексований прекаріат Росії сприймає цей код путінізму як програму до дії. Як це могло статися?

На сьогоднішній день важко знайти собі місце під сонцем простим росіянам, що скотилися економічно до рівня прекаріату, а в площині ментальній — до нинішньої російської «вати», про яку так образно пише російська журналістка Марина Шаповалова: «Мова про вату. Котру в РФ довели до стану плісняви». «Вата» не є чисто російським явищем. На думку журналістки, «вата» є скрізь. Трапляються «ватні» італійці й «ватні» французи, тупуватий межиумочний стан котрих підриває саму віру у розумні перспективи людства. На думку журналістки, «вата» — це звичайні люди, недалеко обивателі, «серединка». Вони не здійснюють доленосних відкриттів, але за нормальних умов є корисними членами суспільства. У них можуть народитися талановиті, зовсім «не ватні» діти, а добре організоване суспільство допоможе цим дітям розвинутися. Звідки в Шаповалової такі дані — важко сказати, але вона стверджує, що «вати» за будь-якої популяції має бути не більше 50%. А от уже стан її культури є залежним від домінуючих у суспільстві цінностей — «вата» їх завжди беззаперечно приймає і поділяє. І от виникає проблема: «Особливість нинішньої російської вати в тому, що, по-перше, її більше ніж половина населення. А, по-друге, цінності, які їй нав'язані, інформаційним пресингом останніх років, являють собою небезпеку для всього людства» [58].

Можна поділяти чи не поділяти ці спостереження Шаповалової, але навряд чи можна заперечувати, що вибитий із звичного ритму життя обиватель, якого звели до рівня прекаріату, завжди буде шукати собі вождя, який би запропонував прості методи вирішення складних завдань. Годі й сумніватися в тому, що російська маса обивателів знайшла собі такого вождя в особі Путіна. А у випадку Росії як ядерної держави, цей суспільний тренд являє собою небезпеку не регіонального, а планетарного рівня.

У свій час честь російського народу спас Олександр Герцен, апелюючи до його сумління із-за кордону своїм «Колоколом». В наші дні окремі наукові і громадські діячі й у самій Росії намагаються пливати «проти течії» й робити щоденну але надзвичайно важливу роботу — шукати адекватну відповідь на виклик часу. Так, російський історик і дисидент Олександр Скобов не приховує свого передчуття нависаючої над суспільством біди. На його думку, «за 15 років правління Путіна в Росії став близьким до завершення процес фашизації суспільства й держави. Так, ця фашизація не доходить до класичних форм, у яких вона здійснювалася в 20 столітті режимами Муссоліні й Гітлера. Вона порівняно з ними більш імітаційна» [59].

Але тут насамперед слід мати на увазі, що фашизація в Росії йде переважно згори. Злякавшись сплеску масових протестних виступів, Кремль зробив виключну ставку на створення мобілізаційного режиму, вибудовуючи владну вертикаль малими кроками. Була опрацьована система маніпулювання згори за допомогою певної кількості «конкретних пацанів». Саме вони покликані зачистити політичний простір, перетворити політичні партії в муляжі й вибудувати, в остаточному підсумку, систему всезагальної президентської вертикалі. І це спрацьовує — у широких мас населення сформовано світобачення: фашисти — це ті, хто проти Путіна, а ті, хто за Путіна — це не фашисти. Президент РФ відповідно і воздає: для своїх — все, для інших — закони про надзвичайні заходи в Росії.

Пропутінський контингент населення став тією дрімучою першоосновою фашизму, ідеологія котрого мало в чому відрізняється від світогляду «совка». Власне сам путінізм і є в ідеологічному плані органічним продовженням «совка», лише підправлений економічним лібералізмом і політично оформлений під демократію. Одним словом, на базі живильного середовища прекаріату Росія цілеспрямовано виростила черговий гібридний продукт: «гібридного профашистського несовка».

В такий спосіб «Веймарський синдром» привів врешті-решт до свого логічного завершення — процес фашизації суспільства триває.

Література

1. Тахери А. Стратегия России: Путин споет петух или черный ворон. — Доступно: <http://obozrevatel.com/blogs/96381-strategiya-rossii-putinu-spoet-petuh-ili-chernyij-voron.htm>

2. Хомский Ноам. Википедия. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%5A%d0%BE%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%9D%D0%BE%D0%B0%D0%BC>

3. См. Мануков С. 4-я промышленная революции в Давосе — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolyuitsiya/>

4. Янов А. После Ельцина. «Веймарская» Россия. — М., Издательство «Московская городская типография А.С.Пушкина», — с. 10—11.

5. Там же.

6. Там же.

7. Там же.

8. Там же.

9. Гайдар Е. Веймарский синдром. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/646878>

10. Новости мира — О чем говорил Порошенко на Мюнхенской конференции по безопасности. — Доступно: <http://ru.slovovidlo.ua/2016/02/13/novost/politika/j-chem-govoril-poroshenko-v-myunxene-glavnye-tezisy>

11. Мануков С. В Давосе объявлено о Четвертой промышленной революции. — Доступно: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolyuitsiya>

12. Громова Т. Сможет ли мир пережить четвертую промышленную революцию. — Доступно: <http://www.dsnews.ua/future/goryachaya-tema-davosa-smozhet-li-mir-perezhit-chetvertuyu-promyshlennuyu-21012016152500>

13. Давос: мир накануне четвертой промышленной революции. — Доступно: <http://ru.turonews.com/2016/01/20/fourth-industrial-revolution-tsunami-warning-in-davos/>

14. Фукуяма Ф. Будущее истории. — Доступно: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Buduschee-istorii-15456>

15. Там же.

16. Там же.

17. Там же.

18. Стэндинг Г. Прекариат — опасный класс [фрагменты книги]. — Доступно: <http://left.by/archives/4414>

19. Давос-2016: Почему Четвертая промышленная революция страшнее Сирии с Украиной. Новости мира. — Доступно: <http://www.depo.ua/rus/svit/davos-2016-chim-grozit-lyudstvu-chetverta-promislova-revolyuitsiya-19012016172700>

20. Брайер Н. Исследование: 62 миллиардера богаче половины населения планеты. — Доступно: <http://inosmi.info/issledovanie-62-milliardera-bogache-poloviny-naseleniya-planety.html>

21. Мармер Э. Что такое прекариат. — Доступно: <http://neuezeiten.rus-verlag.de/2009/07/24/chto-takoe-prekariat>

22. Стэндинг Гай. Тревога прекариата. — Доступно: http://www.gazeta.ru/comments/2014/12/24_a_6358273.shtml

23. Там же.

24. Семячко А. Новые опасные: что такое прекариат и ждет ли нас социальная нестабильность. — Доступно: <http://theoryandpractice.ru/posts/10489-precariat>

25. Бизюков П. Диктатура прекариата. — Доступно: http://www.gazeta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.shtml

26. Там же.

27. Там же.

28. Там же.

29. Синявская О.В. Неформальная занятость в России: измерение, масштабы, динамика // Экономическая социология: электронный журнал <http://www.ecsoc.msses.ru>. — 2005. — Т. 6. — №2. — С.27.

30. Богоморлова Т.Ю., Тапилина В.С. Экономическая стратификация населения в 90-е годы // Социологические исследования. — 2001. — №6, — С. 32—43.

31. Дружилов С.А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты // гуманитарные научные исследования. — 2015. — №1. — [Электронный ресурс]. URL:<http://human.snauka.ru/2015/01/9491>

32. Чего желает молодежный прекариат России. — Доступно: http://www.chaskor.ru/article/chego_zhelaet_molodezhnyj_prekariat_rossii_34946

33. Там же.

34. Антитеррористический портал Курской сельскохозяйственной академии. — Доступно: http://antiterror.kgsha.ru?page_id=283

35. Большинство украинцев не готовы участвовать в возможных акциях протеста — опрос. — Доступно: <http://www.unian.net/society/1110226-bolshinstvo-ukraintsev-ne-budut-uchastvovat-v-vozmojnyh-aktsieach-protesta-opros.html>

36. Грицак: По світу ходить привид прекаріату. А в Україні про це жодна партія не дбає. — Доступно: <http://zik.ua/news/2013/07/01/416996>

37. Афенченко Г.В., Лубенець С.В. Прекариат як аномалійний клас. — Вісник ХДАК. — Випуск 47, — 2015. — с.213—224

38. [Электронный ресурс] — О.А. Грішнова, Є.Г. Бринцева. — Режим доступа: <http://www.gosbook.ru/node/71987>

39. Билоусова Н. Почему «штурмит». Тимофей Милованов: «страна застряла в несправедливости «90-х». — «День», 22 декабря 2015

40. «ДНР» і «ЛНР»: творча руйнація. — Доступно: http://www.epravda.com.ua/publications/2014/11/25/508411/view_print/

41. Стэндинг Г. Прекариат — новый опасный класс / Азбука / Послезавтра. — Доступно: <http://poslezavtra.be/dictionaru/2012/09/10/prekariat-novuuy-opasnyuy-klass.html>

42. Дружилов С.А. Прекариат и неформальная трудовая занятость в России: социально-психологические аспекты. — Доступно: <http://human.snauka.ru/2015/01/9491>

43. Стэндинг Г. Прекариат — новый опасный класс / Азбука / Послезавтра. — Доступно: <http://poslezavtra.be/dictionaru/2012/09/10/prekariat-novuuy-opasnyuy-klass.html>

44. Там же.

45. Сеймур Р. МИ ВСІ ВРАЗЛИВИ: про концепцію «прекариату» та її хибні використання. — Доступно: <http://commons.com.ua/yk/mi-vsi-vrazlyvi-pro-kontseptsiiyu-prekar/#more-13020>

46. Там же.

47. Там же.

48. Шлосберг Л. Искушение насилием. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.aboutru.com/2016/01/23527/>

49. Йемелка В. Москва — Третий Рим. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://inosmi.ru/history/20160503/236386179.html>

50. Пастухов В. Это ошибка, что Россия удаляется от Европы. Она приближается к ней... [Электронная версия], — Режим доступности: <http://www.novayagazeta.ru/politics/70726.html?print=1>

51. Караганов С. Новая идеологическая борьба? — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/print/pubcol/Novaya-ideologicheskaya-borba-18119>

52. Пастухов В. Это ошибка, что Россия удаляется от Европы. Она приближается к ней... [Электронная версия], — Режим доступности: <http://www.novayagazeta.ru/politics/70726.html?print=1>

53. Лукьянов Ф. Потерянное общество: средний класс стал главной жертвой кризиса. — Доступно: <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Poteryannoe-obschestvo-srednii-klass-stal-glavnoi-zhertvoi-krizisa-17995>

54. Там же.

55. Тейлор Б.Д. Код путинизма. — доступно: <http://www.globalaffairs.ru/print/PONARS-Eurasia/Kod-putinizma-17998>

56. Там же.

57. Там же.

58. Шаповалова М. Особенности нынешней российской «ваты». — Доступно: http://ru.espreso.tv/blog/2015/08/16/osobennost_nyneshney_rossyyskoj_vaty

59. Российский диссидент: За 15 лет правления Путина в РФ завершается процесс фашизации общества и государства (видео). — Электронный вариант. — Режим доступа: <http://www.facenews.ua/news/2015/267925/>

Горбатенко Володимир Павлович

доктор політичних наук, професор

Політичні ризики: від теорії до практики

Проаналізовано теоретичні і практичні аспекти політичних ризиків. Розглядаються різні варіанти тлумачення цього поняття, основні причини виникнення, типологічні характеристики, напрями дослідження, попередження і управління. Визначено й охарактеризовано деякі показові політичні ризики, характерні для світового і вітчизняного суспільно-політичного розвитку початку ХХІ століття.

***Ключові слова:** політичні ризики, управління політичними ризиками, мінімізація політичних ризиків.*

Досвід дослідження проблеми політичних ризиків на сьогодні вже вимірюється кількома десятиліттями. Більшою мірою такий досвід реалізовано в західній політичній науці [1], хоча зазначена проблема поступово стає об'єктом підвищеної уваги і українських політологів, особливої уваги серед яких заслуговує концептуальний підхід В. Кривошеїна [2].

Поняття «політичний ризик» з'явилося в лексиконі американських корпорацій в 1959 році після приходу до влади на Кубі Ф. Кастро. Політичний ризик означає можливість виникнення певних чинників у країні чи в певному регіоні, які можуть чинити позитивний чи негативний вплив на управлінську, економічну, правову та інші види людської діяльності. Е. Панфілова слушно зазначає, що «в основі ризику лежить вірогіднісна природа людської діяльності й невизначеність ситуації в умовах її здійснення» [3, с. 32].

Існують різні варіанти тлумачення політичних ризиків. До таких, зокрема, відносяться: 1) дії національного уряду, які заважають проведенню ділових операцій, змінюють умови угод, зумовлюють конфіскацію власності іноземних компаній; 2) непередбачувані обставини, які виникають у політичному середовищі й набувають форми різноманітних обмежень; 3) події, здатні привести до кардинальних змін урядової політики і створити несприятливі умови для певних соціальних груп чи національного розвитку загалом; 4) вірогідність виникнення небажаних політичних подій [4, с. 346—347].

Серед основних причин політичних ризиків слід виділити насамперед людський фактор, пов'язаний з творчим, багатоварантним характером

управлінської діяльності, а також з обмеженістю знань бюрократії, керівника того чи іншого підрозділу, їх недостатньої готовності до змін, яких постійно потребує державотворча діяльність. До цього слід додати взаємопов'язані розриви в системі взаємодії влади й народу: з одного боку, неврахування урядом запитів і ключових проблем населення, а з другого — нерозуміння громадськістю задумів і цілей уряду. Як наслідок, постає ситуація недостатнього опрацювання державно-політичних і державно-управлінських рішень та неадекватність їхнього впровадження.

Наявність у політичному ризику можливих втрат чи позитивних наслідків дозволяє говорити про нього як про орієнтацію суб'єкта діяльності не лише на невдачу, а й на успіх. А. Альгін зазначає, що ризик у різних сферах суспільного розвитку «дозволяє регулювати відносини між людьми, трудовими колективами, організаціями та іншими суб'єктами суспільного життя, що виникають внаслідок перетворення вірогідної небезпеки у дійсність» [5, с. 25]. Політичні ризики є невід'ємним елементом політичних процесів і відносин між суб'єктами соціального життя. Вони виступають як регулятор цих відносин й, відповідно, оцінка і управління ризиком дозволяють прогнозувати політичні події, уникати конфліктів, різних несприятливих політичних змін.

Однією з найважливіших сфер виявлення політичних ризиків є економічні процеси і відносини. Аналіз цього аспекту ризиків дозволяє одержати інформацію про позаекономічні фактори, які справляють опосередкований вплив на розвиток ринку, погіршення чи покращення інвестиційного клімату в країні. Політичні ризики також тісно пов'язані з державотворчою, модернізаційною, управлінською діяльністю. В цьому випадку ризик постає як діяльність, у процесі якої з'являється можливість оцінити вірогідність досягнення бажаного результату, можливих негативних наслідків, відхилення від мети.

Для політичних ризиків характерними є суперечливість, альтернативність і невизначеність. Суперечливість виявляється в суб'єктивній оцінці об'єктивно існуючих ризикованих дій. Альтернативність пов'язана з тим, що людина, зробивши вибір, здійснивши ту чи іншу дію, може вважати їх ризикованими, а інші люди такі дії можуть вважати надто обережними, позбавленими ризику. Йдеться про те, що альтернативність передбачає необхідність вибору двох і більше варіантів рішень, дій. Невизначеність означає дії, що включають можливість несприятливих наслідків у випадку невдачі запланованої діяльності.

В літературі визначають різні типи політичних ризиків за різними критеріями. Спробуємо узагальнено визначити основні з них.

1. *Мегаризики*. Пов'язані із загальносвітовими процесами, такими як глобалізація, екологічна небезпека, зростання цін на енергоресурси, зростання міжнародного тероризму, світова торгівля наркотиками. В межах дослідження мегаризиків найчастіше «розглядаються наступні глобальні процеси: тренди функціонування світового ринку енергоносіїв, світового ринку капіталів, світової банківської системи, глобального обміну товарами й послугами». При цьому взаємодія зазначених процесів розглядається як певна система глобальних змін, «які здатні зруйнувати існуючу глобальну економічну рівновагу» [6, с. 68].

2. *Міжнародні ризики*. Пов'язані зі співробітництвом із зарубіжними партнерами, з конфліктами щодо демаркації кордонів, з входженням у різні союзи і коаліції, з вибором векторів зовнішньої політики та ін. Зовнішньополітичні чинники здатні опосередковано впливати на внутрішньополітичний розвиток країни, на поглиблення нестабільності й невизначеності суспільно-політичного життя.

3. *Катастрофічні ризики* — явища природи або людської діяльності, які можуть призвести до значних майнових і людських втрат у особливо великих розмірах (землетруси, циклони, виверження вулканів, повені, аварії та інші стихійні лиха). Катастрофічні ризики зумовлюють масштабність негативних наслідків, охоплюють велику кількість застрахованих об'єктів, виступають як могутні руйнівні сили і не підкоряються впливу людини. Зазначені явища нерідко тягнуть за собою політичні наслідки. Показовими в цьому відношенні є аварії на атомних електростанціях — Чорнобильській в Україні та Фукусімі—1 у Японії.

4. *Ризики для країни*. Цей різновид ризиків залежить від політичної трансформації (наприклад, непідготовленого переходу від авторитаризму до демократії) чи цілеспрямованої модернізації, що втілюється урядом певної країни. На рівень політичних ризиків цього типу можуть визначально впливати стратегія і тактика суспільно-політичного розвитку, неадекватність дій влади, глибокі інституційні зміни, втрата економічної стабільності та ін.

5. *Екстралегальні ризики*. Включають події, джерела яких знаходяться поза існуючими легітимними структурами країни. До таких подій відносяться терористичні акти, саботаж, військові перевороти, революції та ін.

6. *Легально-урядові ризики*. Виникають в умовах поточного політичного процесу, пов'язаного з виборами, зміною уряду, кадровими перестановками, втратою спадкоємності у діяльності влади, конфіскаційною політикою щодо інвестицій, майна певних компаній.

7. *Правові ризики.* Пов'язані зі зміною законодавства (наприклад, податкового), з появою постанов, указів, які суттєво змінюють соціально-політичну і економічну ситуацію в країні чи окремому регіоні, зростання рівня злочинності, поширення корупції.

8. *Ризики, пов'язані з втратою політичної стабільності.* Включають поширення соціальних безпорядків, зростання безробіття, протидію з боку опозиції діяльності урядових органів, сепаратизм, етнічні конфлікти.

Політичні ризики внаслідок своєї дуалістичної природи (здатності як до негативних, так і до позитивних проявів) виконують цілий ряд соціальних функцій, основними з яких є: 1) інноваційна функція, що передбачає пошук нетрадиційних шляхів розв'язання політичних, економічних і соціальних проблем; 2) регулятивна функція, яка може виявлятися як у конструктивній, так і в деструктивній формах: з одного боку — у здатності ризикувати з метою забезпечення політичного успіху (подолання консерватизму, догматизму, відсталості); з іншого — у прийнятті необґрунтованих рішень, неврахуванні всього спектру наявної інформації, закономірностей соціального розвитку, що породжує авантюризм, суб'єктивізм та інші негативні прояви; 3) захисна функція, що означає терпиме ставлення суб'єктів прийняття рішень до можливих невдач, помилок; 4) аналітична функція, що передбачає аналіз усіх можливих варіантів рішень і вибір найменш ризикованих — оптимальних рішень та спирається в основному на інтуїцію й минулий досвід суб'єкта політики.

Тепер спробуємо визначити й охарактеризувати деякі політичні ризики, характерні для світового і вітчизняного суспільно-політичного розвитку початку ХХІ століття.

1. *Фінансово-економічний диктат потужних наднаціональних утворень.* Деякі фахівці стверджують, що незабаром чимало важливих функцій, здійснюваних зараз у межах окремих країн ринковими економіками і демократичними урядами, будуть перехоплені міжнародними організаціями або ж їхня реалізація окремими урядами буде суттєво ускладнена економічними процесами міжнародного масштабу. В цьому контексті показовим є приклад діяльності Міжнародного валютного фонду. МВФ перебуває поза прямим контролем тих країн, яким він надає допомогу. Він, по суті, є на сьогодні напівсуверенною, надзвичайно впливовою, недемократичною організацією, яка спонукає країни приймати свої умови, навіть якщо вони є не вигідними для певної країни. Інакше відмовляється надавати допомогу. За зазначених умов уряди окремих країн приречені ставати підлеглими утвореннями в межах

МВФ та інших подібних міжнародних організацій. Умов, які необхідні для функціонування демократичних інститутів, на міжнародному рівні не існує не тільки на сьогодні, а й не проглядаються перспективи щодо їх виникнення у досяжному для огляду майбутньому. Демократичні стандарти досі незастосовні до керівництва міжнародних організацій. Принаймні, відомий західний політолог Роберт Даль досить скептично налаштований щодо можливості нагляду за керівництвом міжнародних організацій.

Слід зазначити, що історія знає успішне використання зовнішніх запозичень (Японія та країни Південно-Східної Азії у післявоєнний період, Норвегія в середині 80-х років). Однак, за останні два десятиліття країни, що розвиваються, та країни з перехідною економікою «не подали прикладів успішного використання зовнішніх запозичень для збільшення інвестиційного потенціалу, особливо у технологічному секторі» [7, с. 167]. Така небезпечна тенденція стосується й України що, зокрема, відобразилось у невідповідності до кредитного буму 2006 — 2008 рр., який фінансувався надмірними зовнішніми запозиченнями, а також до неконтрольованого спекулятивного розвитку ринку нерухомості, який створив серйозну небезпеку для банківського сектору. При цьому Національний банк України нічого не зробив для своєчасного обмеження зовнішніх запозичень вітчизняних банків. Як наслідок, зовнішній борг України вже у 2008 році вдвічі перевищив оптимальне значення для країн з перехідною економікою [8, с. 21]. Обвал банківського сектору України, який розпочався у 2014 році підтвердив песимістичні висновки далекоглядних економістів.

2. Загроза відтворення і модифікації тоталітаризму. Загроза тоталітаризму в сучасних умовах, скоріше виключає збереження попередніх форм. За висновком Френсиса Фукуями, відроджена форма комунізму є слабким суперником ліберальної демократії, оскільки групи, які її репрезентують, не прагнуть більшого, ніж обмеження темпів переходу до капіталізму і збереження соціальних гарантій. Соціологічні опитування свідчать, що її підтримують здебільшого пенсіонери, представники колишньої компартійної еліти та інші особи, чиє становище за старої системи було кращим. До того ж необільшовицька економічна програма не пропонує перспективного плану економічного відродження.

Що стосується України, то її режим найчастіше фахівці визначають як гібридний, перехідний. «Доки перехід не завершився, ніхто не зможе точно передбачити, є він переходом до демократії чи до нової форми авторитаризму. Це негативно відбивається на консолідації суспільства» [9, с. 19]. Віль Бакіров, президент Соціологічної асоціації України, звер-

тає увагу на цілий ряд небезпечних тенденцій розвитку України. Це насамперед: поглиблення соціального розшарування й нерівності й, відповідно, посилення вірогідності соціально-класових конфліктів; сповзання у прірву цивілізаційного розколу, що посилює вірогідність міжконфесійних, міжетнічних і міжкультурних конфліктів; втрата освітнього і науково-технічного потенціалу, репутації й авторитету на міжнародній арені [10]. Слід зазначити, що цей висновок вченим було зроблено ще до анексії Криму й окупації частини Донбасу.

3. *Експансія тероризму, як явища світового масштабу.* Це небезпечне, характерне для початку XXI століття явище американський письменник-фантасту Брюс Стерлінг визначив як «новий світовий безпорядок». Він, зокрема, зазначає: «За межами (а іноді і всередині) кордонів процвітаючого Нового світового порядку складається грандіозний і потворний Новий світовий безпорядок. Він охопив не тільки задимлені руїни Балкан, а й Кавказ, південь Центральної Азії і широкі простори таємничої Африки» [11, с. 109]. Йдеться про те, що грандіозні війни стали в наші дні рідкісним явищем і нетривалим. А от нетрадиційні бойові дії у вигляді тероризму стали явищем хоча й локальним, але постійним з тенденцією до розростання. Його об'єкти: зброя, проституція, наркотики, ухилення від сплати податків, комп'ютерне піратство, генетичні експерименти, вбивства за допомогою вибухових пристроїв з дистанційним управлінням.

Процес складання «нового світового безпорядку» в сучасних умовах набуває глобального характеру. Він починається з локальних заворушень, але розвивається завдяки вкладанню коштів. Він фінансується «новим світовим порядком», оскільки цивілізованим державам нерідко потрібні послуги злочинців, їх населення потребує наркотиків, праці мігрантів, районів з червоними ліхтарями, нових способів відмивання грошей. Ця діяльність є небезпечною, вона підриває основи суспільства, тому цивілізовані країни переслідують її, санкціонуючи експорт хаосу в більш слабкі країни з менш розвинутими силами охорони правопорядку. На практиці ці доходні види злочинного бізнесу оселяються на територіях, які стають економічно нерентабельними через релігійну і міжнаціональну напруженість. Виходячи з цього, «новий світовий безпорядок», на думку Брюса Стерлінга, стане характерною ознакою XXI століття і проіснує досить довго.

Виникнення нових терористичних вогнищ важко передбачити, оскільки суб'єкти терористичних актів є досить мобільними, спеціально підготовленими й надзвичайно жорстокими, про що свідчать основні характеристики терористичних угруповань: відсутність здатності до

підпорядкування, дисципліни, порядку, воїнських традицій; використання інститутів громадянського суспільства з перетворенням їх на піввійськові угруповання: футбольних фанатів, політичних партій, молодіжних груп і об'єднань, служителів церкви, постійних відвідувачів нічних клубів та ін.; небувала жорстокість, в тому числі по відношенню до своїх співвітчизників; використання дисфункціональних сил служителів правопорядку. В цьому контексті заслуговує на увагу, запропонована Б. Стерлінгом, своєрідна інструкція для вирахування майбутніх Арканів, Катлі, Басаєвих:

«1. Чоловік у віці від 25 до 40 років, любить вогнепальну зброю, володіє широким досвідом у сфері фізичного насильства.

2. Довга тюремна біографія якимось чином підвищує громадську репутацію.

3. Володіючи привабливою зовнішністю, обожнює красуватися в розкішних казино і отелях з розкішними «бойовими подругами», які постійно змінюються.

4. Говорить кількома мовами, багато часу проводить в інших країнах.

5. Впливовий, легкий на підйом, підтримує хороші стосунки з пресою, прекрасно виглядає на телеекрані.

6. Володіє особистою гвардією з відданих громил, відомих в основному під прізвиськами або, скоріше, під псевдонімами чи фальшивими іменами, даними їм спецслужбами.

7. Стає багатшим і впливовішим, коли життя сусідів стає важчим.

8. Вдається до шовіністичної риторики, але вбиває багатьох людей своєї національності. В першу чергу спеціалізується на вбивствах суперників на контрольованій території.

9. Не здатен до чесної праці. Не вміє виконувати наказів. Частіше за все не має роботи.

10. Помітна політична фігура, досить приваблива для виборців, але яка не має ні політичної філософії, ні реальної політичної програми і не володіє досвідом роботи в органах законодавчої чи виконавчої влади» [11, с. 144—145].

Люди з подібними якостями існують всюди, в усіх культурах, в усі часи, і в усіх країнах. Тож як убезпечити від них країну і людей. Звернемось знову до висновків американського письменника: «Кращими захисниками від Нового світового безпорядку є не безстрашні солдати, які безтурботно ризикують своїми життями й заглядають у гарматне жерло. Це стабільні уряди і функціональна економіка, які послідовно продовжують функціонувати попри всі провокації. Новий світовий порядок домінує за рахунок технічної підтримки. Стабільні уряди спря-

мовують цей процес, даючи змученим державам покінчити з творимим «героями» хаосом у розорених землях» [11, с. 146]. Цей рецепт абсолютно підходить сьогодні для України. Так, ніби Б. Стерлінг знав про ті виклики і випробування, які випадуть на її долю в середині другого десятиліття нового століття.

4. *Неконтрольоване зростання соціальної нерівності.* Зазначене явище поглиблює поляризацію в суспільстві, породжує соціальну апатію, нелегітимні форми протесту. Псевдodemократичні режими на пострадянському просторі заслужили негативне сприйняття з боку основної маси населення, оскільки вони породили те, що Дж. Бохман визначив терміном «політична бідність» [12]. Основними рисами «політичної бідності» є економічна залежність від держави, патерналізм, незалученість до соціальних мереж, відчуження від політичного життя. Соціально-небезпечним явищем, що виникає в перехідні часи у сфері державного управління, є криза розподілу. Ця криза безпосередньо пов'язана з можливостями правлячої влади у питанні забезпечення однієї з аксіом, виведених російським політологом І. Ільїним, — досягнення розподільної справедливості. Брутально порушивши радянський варіант соціального контракту, що існував між правлячою елітою і населенням, українська влада 1990-х рр. довела до небезпечної межі соціокультурний розкол суспільства. В умовах здійснення реформ такий розкол виникає об'єктивно і так чи інакше веде до протистояння соціальних груп з високими можливостями та доходами й тими, хто опиняється на протилежному полюсі. Однак в Україні це протистояння має не тільки економічний характер, воно стає політико-культурним параметром модернізації. Витоки такого стану розвитку суспільства слід шукати не лише в об'єктивному характері швидкого вдосконалення суспільства, а і в суб'єктивно створених умовах домінування несправедливості й порушенні існуючих критеріїв соціальної справедливості.

Криза розподілу в Україні, як засвідчує світовий досвід, може бути подолана за умови забезпечення основних напрямів соціально-ринкового розвитку, що зумовлюють: 1) підтримку малого підприємництва як дієвого засобу у вирішенні завдань надання додаткових робочих місць, насичення ринку товарами та послугами, формування середнього класу; 2) розв'язання проблеми власності з урахуванням соціальної справедливості, відповідної вимогам і потребам більшості суспільства, 3) створення в суспільстві ситуації рівності у забезпеченні основних прав і обов'язків, а також допущення соціальної та економічної нерівності на основі справедливості, яка дає можливість надання компенсаційних переваг для кожної людини й, зокрема, для менш забезпечених членів суспіль-

ства; 4) створення такої схеми соціального співробітництва, яка викликає бажання до співробітництва у кожного, в тому числі й у людей з невисоким соціальним становищем та статусом; поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ, рівність і відкритість доступу до владно значущих відповідальних посад на основі конкурентного відбору; 5) подолання лицемірства представників влади, пов'язаного з намаганнями приховати опікування виключно власним добробутом за гучними заявами про їхнє прагнення до забезпечення народного добробуту, а також цинізму населення, пов'язаного з поступовою втратою значення моральних норм та ідеалів.

5. *Соціально-політична нестабільність.* Зазначений стан політичної системи суспільства пов'язаний з порушенням системи зв'язків між різними політичними суб'єктами. Стабільним за сучасних умов вважається суспільство, здатне до ефективності, конструктивного розвитку, в якому частка середнього класу в структурі населення є не нижчою за 70%. Для України ця цифра поки-що є недосяжною. З нестабільністю дослідники також пов'язують кризу ідентичності: «Ідентифікаційна криза у її сьогодиншньому вигляді — це, насамперед, розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, невизначені перспективи, постійний пошук варіантів, безкінечне «перетягування каната» у владних верхах, аномія з паралельним наростанням агресивності на масовому рівні. Це нестримна політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин на тлі байдужості суспільства до проблем цивілізованого співжиття і здорового довілля. Це гостро різні версії «віртуального минулого» і, як наслідок, девальвація понять «патріотизм», «національна гордість». Це дезорієнтована молодь, яка не бачить гідних прикладів для наслідування і шукає розради в сумнівних заняттях і схильності до «ерзац-культури». Це загальне падіння моралі, коли не соромно красти й зраджувати» [13, с. 48—49]. Подолання такого стану вчені пов'язують з послідовним втіленням реформ, зміцненням виконавчої влади, оптимальним поєднанням централізації та децентралізації, виробленням чіткої соціально-політичної стратегії на середньострокову перспективу.

7. *Зростання міграційних потоків.* Нині в Україні досить сильними є міграційні тенденції та настрої, особливо серед молоді. Україна є одним із найбільших донорів та реципієнтів трудових мігрантів. За висновком однієї з найбільших релігійних неурядових організацій світу «Карітос», «Україна перетворюється у вільні коридори міграційних потоків, які функціонують та змінюються за внутрішніми правилами» [14]. Допоки існуватиме така ситуація? Один із фахівців у цій сфері з цього приводу зазначає: «До того часу, поки в Україну не підуть інвестиції, сподівати-

ся на повернення мігрантів додому, як і сподіватися, що люди не хотітимуть виїхати на заробітки, не слід. Тож за відсутності інтеграційних процесів на європейських економічно-цивілізаційних та правових засадах Україна все більше виявлятиме тенденцію до зростання міграційних ризиків» [14]. Останнім часом загроза зростання міграційних потоків розростається у зв'язку з гострими конфліктами на Близькому Сході та в Україні, що спонукає до усвідомлення проблеми міграцій як глобального, транснаціонального ризику.

8. *Ризики влади.* Такі ризики пов'язані з асиметрією між суспільними потребами, що швидко зростають, і можливостями практики ухвалення і трансляції рішень. Аналіз ризиків влади має зосереджуватися на таких соціальних ситуаціях, як: зловживання владою (монополізація, насильство, корупція, тероризм); недостатність влади, коли влада не реалізує належним чином своїх можливостей (неприйняття рішень, відкладання ухвалення рішень, непослідовність діяльності); дефіцит влади (втрата функціональності, неефективність, розпад влади) та інфляція влади. Поряд з цим до ризиків влади відносять втрату репутації. Це наявний або потенційний ризик, який виникає через несприятливе сприйняття іміджу державної установи громадськістю. Цей тип ризику може вплинути на рівень довіри населення до влади. Основними причинами ризику репутації є недотримання органом влади законодавства, недоліки в організації системи внутрішнього контролю, недоліки кадрової політики, виникнення конфлікту інтересів із заінтересованими особами, недотримання суб'єктами влади принципів політичної етики.

9. *Ризики модернізації.* До основних ризиків, які виникають у процесі модернізації суспільства перехідного типу, можна віднести: протистояння елементів традиції і сучасності; переважання культурно-історичних і соціально-політичних чинників над економічними; домінування персоніфікації у діяльності влади і політичних еліт; деструктивні дії, пов'язані з конкуренцією політичних партій, утвердження мультипартійної системи; надмірна централізація або неконтрольований характер відцентрових тенденцій. Конфліктно-кризовий потенціал модернізації «фіксують наступні поняття: «провали модернізації» (архаїзація, анархізація, криміналізація суспільства); «пастки модернізації» (популізм, технократизм, націоналізм та ін.); «часткова модернізація» — паралельне співіснування традиційності й раціональності, як протилежних способів одночасної поведінки людини й орієнтації суспільства; «форсована модернізація» — безпідставне, штучне прискорення реформаторських процесів без урахування готовності до цього суспільства та наявності вольових можливостей політико-владного забезпечення руху впе-

ред» [15, с. 29]. При всій ризикованості, модернізація, зміни у політичній свідомості й культурі громадян є гостронеобхідними для побудови демократичного суспільства й переходу до інноваційної моделі суспільного розвитку.

Ми навели приклади лише деяких з численних ризиків, які постійно виникають у сфері політики на початку XXI століття. У відповідності з цим їх дослідження набуває в наш час виняткового науково-теоретичного і практичного значення. Хоча, заради справедливості слід зазначити, що проблематика політичних ризиків почала досліджуватись на Заході ще в кінці 60-х років XX ст. Практична значимість досліджень у цій сфері в 70-і роки зумовила створення великої кількості консультаційних фірм, які здійснюють аналіз й оцінку політичних ризиків у різних країнах. У західних країнах на сьогодні існує більше 500 спеціалізованих центрів, які досліджують політичні ризики. У відповідності з цим існує широке коло фахівців нового типу — експертів політичного ризику. Більше того, з'являється новий міжгалузевий напрям — ризикологія. В СРСР перші праці про політичні ризики почали з'являтися з другої половини 80-х років. В Україні увага до цієї проблематики прослідковується з другої половини 90-х років.

До основних напрямів політичної ризикології, яка поступово стає надбанням прикладної політології, відносяться: аналіз та оцінка некомерційних ризиків для міжнародного бізнесу; прийняття рішень в умовах соціально-політичної невизначеності; венчурні (ризиковані) політичні технології. Дослідження політичних ризиків потрібні насамперед органам виконавчої і законодавчої влади, які приймають рішення у країні чи регіоні, а також банкам, фірмам, організаціям, які планують інвестувати свої капітали в певні країни чи регіони.

Дослідження проблематики політичних ризиків у західних країнах здійснюються за допомогою створення єдиної багаторівневої системи аналізу і управління політичними ризиками. Цей шлях є найбільш прийнятним, оскільки, як зазначають фахівці, на всебічне розуміння характеру ризиків найбільше впливають повнота і точність інформації [16]. На Заході в системі державного управління існує розвинена інфраструктура спеціальних центрів, комітетів, рад, які займаються аналізом і прогнозуванням політичних ризиків. Так, у Великобританії існують Консультативна рада при міністрі технології і Комітет оборонних досліджень при міністрі оборони, які займаються вказаною проблематикою. У США аналізом ризиків займаються: Державний департамент (зовнішньополітичне відомство); федеральні і науково-дослідницькі центри і лабораторії на замовлення уряду (Національне

бюро стандартів, Бюро цензів, Національно-дослідницька лабораторія при міністерстві оборони і воєнно-морських сил); спеціальні інститути і консультаційні бюро: Гудзонівський інститут в Нью-Йорку, Вільсон-центр у Вашингтоні, Інститут Гувера в Каліфорнії, Інститут зовнішньої політики в Філадельфії, Консультаційний комітет по науці при Президентові США. Найвідомішими установами, які вивчають політичні ризики у США є Гарвардський університет, Центр стратегічних і міжнародних досліджень при Джорджтаунському університеті та Дослідницький інститут міжнародних змін при Колумбійському університеті.

Для дослідження політичних ризиків велике значення має розгалужена інфраструктура аналітичних центрів при університетах, яка існує в розвинених демократичних країнах. Зокрема, у Франції на державному рівні склалася практика надання ліцензій на науково-дослідницькі роботи, в тому числі й з оцінки політичних ризиків. Ліцензія виступає в ролі договору про наукове співробітництво урядової установи з відповідною аналітичною структурою. Поряд з практичною спрямованістю, аналіз політичних ризиків в останні десятиліття перетворився на нову академічну дисципліну, в рамках якої досліджуються природа політичного ризику, його функції, причини виникнення, рівень вірогідності революційних подій, вплив різних чинників на політичну стабільність, особливості сприйняття ризику суспільством.

Політичні ризики є об'єктом прискіпливої уваги корпорацій і компаній. До числа найбільш відомих фірм, які досліджують позаекономічні (некомерційні) ризики, належать: «Фрост і Салліван» (Нью-Йорк), «Бері» (Нью-Джерсі), Швейцарська банківська корпорація та ін. Вони займаються вивченням у країнах позитивних і негативних політичних подій, які можуть вплинути на бізнес, пропонують індекси політичного ризику, виробляють конкретні рекомендації по вибору найбільш ефективних способів ведення зовнішньополітичної діяльності в різних країнах. Наприклад, фірма «Бері» пропонує зацікавленим організаціям щоквартальні індекси політичного ризику по 50 країнах, які оцінюються за 15 параметрами з прогнозом на 1 рік і на 5 років.

У процесі відслідковування політичних ризиків сформувалася практика поетапного управління політичними ризиками. Йдеться про 4 основні етапи, які застосовуються по чергово: 1) аналіз ризиків, 2) оцінка ризиків, 3) прогнозування ризиків, 4) менеджмент ризиків [4, с. 353—357].

Аналіз політичних ризиків передбачає: виявлення політичних, економічних та інших факторів ризику, що відносяться до певної країни чи

регіону; встановлення структурного взаємозв'язку факторів ризику; класифікацію факторів ризику. Зазвичай на основі зібраної і обробленої інформації створюється банк даних про досліджувані країну чи регіон. У одній з методик (модель «Бері») використовується 15 змінних, які характеризують політичну і економічну ситуацію в країні: 1) політична стабільність; 2) ставлення до іноземних інвесторів; 3) рівень націоналізації; 4) ступінь інфляції; 5) стан платіжного балансу; 6) ступінь бюрократизації; 7) ступінь економічного росту; 8) конвертованість валюти; 9) можливість здійснення контрактів; 10) вартість робочої сили; 11) ступінь професійної підготовки; 12) розвиток інфраструктури; 13) місцеве управління; 14) наявність короткострокових кредитів; 15) наявність довгострокових кредитів [4, с. 353—354].

Після класифікації змінних політичних ризиків переходять до процедури їхньої оцінки, що передбачає врахування таких чинників як: ступінь етичних і релігійних відмінностей; соціальна нерівність у розподілі сукупного доходу; ступінь політичного плюралізму; вплив лівих радикалів; роль примусу при утриманні влади; масштаб антиконституційних дій; порушення правового порядку (демонстрації, страйки та ін.). В результаті проведення оцінки політичних ризиків кожна країна одержує свій індекс. Чим нижчим є індекс країни, тим більшими є в ній невизначеність, ризики співробітництва з нею.

Прогнозування політичних ризиків є надзвичайно складною процедурою. Так, поведінку систем, які знаходяться у стані нестабільності, майже неможливо прогнозувати. Важко прогнозуються латентні політичні процеси, особисті зв'язки (родинні, групові, кланові інтереси управлінців, чиновників, олігархів). Разом з тим за допомогою широкого спектра методів прогнозування можна з відносною точністю передбачити поведінку політичних систем на малих часових відрізках; визначити суб'єктів політичного ризику та вирахувати відношення, в яких вони перебувають з різними елементами політичного процесу; окреслити сферу політичних потреб та інтересів суб'єкта політичного ризику.

Менеджмент (управління) ризиком включає планування і здійснення заходів, спрямованих на зменшення його величини й посилення позитивних можливостей. Для управління політичним ризиком застосовують такі методи як: ухилення (відмова від ризикованих проектів, непевіреніх партнерів); локалізація (створення спеціальних підрозділів для виконання ризикованих проектів); використання додаткової інформації (наприклад, здобутої за допомогою економічного шпигунства); збереження ризику на існуючому рівні (отримання кредитів і позик,

державних дотацій, створення фондів ризику); страхування ризику за допомогою спеціальних фінансово-кредитних інститутів [4, с. 357].

Велика кількість різних підходів до аналізу політичних ризиків свідчить про складність та багатоаспектність цієї проблеми. Разом з тим, аналіз існуючих джерел засвідчує, що на політичні ризики впливають існуючі традиції, недосконалість демократичних інститутів, значна роль особистісного фактора, невизначеність у процесі втілення соціально-політичних реформ, наявність різнотипних політико-територіальних утворень, що мають різний економічний потенціал, неоднорідний національний склад й історичні, політичні, культурні та релігійні традиції. Політичні ризики є більшими у країнах, що перебувають на стадії глибоких інституціональних перетворень, в яких економічна, соціальна і політична ситуація нестабільні, а ринкові інструменти ще повністю не сформувалися, відсутні досвід і культура підприємництва.

І насамкінець, що необхідно робити для мінімізації політичних ризиків? Демократична політична система повинна сформувати взаємопов'язану інституціональну мережу, наділену стійкими, здатними до самовдосконалення елементами і відповідним персоналом. Уникнути багатьох ризиків дозволить цілеспрямоване формування середнього і малого бізнесу з рівнем доходів, який дасть змогу задовольняти не лише фізіологічні потреби громадян, а й потреби у безпеці, повазі та самовираженні. З метою мобільного реагування на можливі ризики необхідно відпрацювати механізми ефективного запобігання конфліктним і кризовим ситуаціям. Політичні ризики можна суттєво знизити через задіяння засобів бюджетних та позабюджетних фондів для завоювання і підтримання довіри у громадян й іноземних інвесторів.

Література

1. Подколзина И. А. Проблемы дефиниции и оценки политического риска в зарубежных исследованиях [Електронний ресурс] / И.А. Подколзина // Режим доступу: http://www.cfin.ru/finanalysis/polit_risk.shtml
2. Кривошеїн В. Ризик як атрибут політики [Електронний ресурс] / В. Кривошеїн // Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=34&c=599>
3. Панфилова Э. А. Понятие риска: многообразие подходов и определений / Э. А. Панфилова // Теория и практика общественного развития. — 2010. — № 4. — С. 30 — 33.

4. Государственная политика и управление. Учебник. В 2 ч. Часть 1. Концепции и проблемы государственной политики и управления / Под ред. Л.В. Сморгунова. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 384 с.

5. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / А.П. Альгин. — М.: Мысль, 1989. — 188 с.

6. Соколов А. В. Политический риск от теории к практике / А. В. Соколов. — М.: Поколение, 2009. — 144 с.

7. Шевчук В.О. Макроекономічні ризики прискореної акумуляції зовнішнього боргу в економіці України // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2 (11). — С. 159 — 166.

8. Вахненко Т. Теоретичні засади формування зовнішнього національного боргу / Т.Вахненко // Вісник НБУ. — 2006. — № 9. — С. 16 — 25.

9. Кіндратець О. Ризики українського суспільства / О. Кіндратець // Віче. — 2009. — № 17. — С. 19 — 21.

10. Капсамун І. Про справжню соціологію... / І. Капсамун // День. — 15 жовтня 2009 р.

11. Стерлинг, Брюс. Будущее уже началось: Что ждет каждого из нас в XXI веке? / Брюс Стерлинг; (Пер. с англ. И. Цибизовой). — Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — 264 с.

12. Bohman, James. Public Deliberation Pluralism, Complexiti and Democracy / James Bohman. — Cambridge : Massachusetts, 1996. — 303 p.

13. Нагорна Л. «Війни ідентичностей» : сценарії і ризики / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. — 2007. — № 2 (23). — С. 47 — 54.

14. Миколюк О. Готовність до міграції: Чим відрізняється становище найманих українських працівників у ЄС та Росії? / О. Миколюк // День. — 1 липня 2009 р.

15. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. — К.: Видавничий центр «Академія», 1999. — 240 с.

16. Черкасов В. В. Проблемы риска в управленческой деятельности. — М. : Рефл-бук, 1999. — 320 с.

Volodymyr Gorbatenko. Political risks : from theory to practice.

Analyzed of theoretical and practical aspects of political risks. The different interpretation of this concept, the main causes, typological characteristics, areas of research, prevention and management. It is proved that some show of political risks specific to international and domestic social and political development of the XXI century.

Keywords: *political risks, managing political risks, minimizing political risks.*

Розділ II
**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ**

УДК 327.5(477+470+571)

Горбулін Володимир Павлович

доктор технічних наук, професор, академік НАН України

Власюк Олександр Степанович

доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Кононенко Сергій Володимирович

кандидат політичних наук, с. н. с.

**Російсько-українська війна
в термінах теорії реалізму**

Міжнародна політика, як і будь-яка
інша політика, є боротьбою за владу. Які б
високі цілі не ставилися в міжнародній
політиці, влада завжди залишатиметься
безпосередньою метою

Г. Моргентгау

**1.1. Владно-силова природа світової політики
та міжнародні відносини на пострадянському просторі**

Міжнародна політика є чи не головною історичною ілюстрацією надзвичайно повільної еволюції базових засад і принципів суспільного життя. Світ змінюється, але поволі: звідси й враження, що «все вже було». Принаймні «одвічним» видається прагнення великих держав та їх (або очолюваних ними) об'єднань до гегемонії й домінування та прагнення інших держав, котрі дбають про національну безпеку, гарантувати свою незалежність у спосіб нарощення власної могутності. Відмінність державних потенціалів, рівнів економіко-технологічного розвитку, ступенів культурного впливу, можливостей збройних сил робить ситуацію міжнародно-політичної нерівності цілком природною й неминучою.

Реально-історична система міжнародних відносин на відміну від системи ідеально-утопічної має ієрархічну структуру, а верхівку цієї ієрархії посідають найпотужніші та найвпливовіші держави світу. Відповідно, міждержавна конкуренція відбувається за здобуття якнайвищого статусу в міжнародних відносинах та піднесення до якнайвищого

щабля в ієрархії світової політики. Отже, головна заповідь успішної та адекватної зовнішньої політики формулюється таким чином: «нарощуй потенціал держави, а все інше додається!» Прагнення стати вагомішою й потужнішою є природним для будь-якої морально й політично здорової країни. Тому головним критерієм завершеності суспільних трансформацій у новій незалежній посткомуністичній державі є підвищення її статусу в міжнародних відносинах, перетворення на їх повноцінного учасника, що досяг вищих щаблів у світовій політичній ієрархії.

Усім мрійникам та ідеалістам, котрі не визнають будь-якого домінування і політико-силової переваги, слід шукати кращих світів деś поза межами освоєного людством простору. Тим же, хто прагне справедливості, слід зрозуміти її релятивістську й компромісну природу і не намагатися досягти абсолюту. Сучасні міжнародні відносини є результатом синтезу формальної рівності у взаємодії між державами та реальних міждержавних зв'язків, які зазвичай є ієрархічними. Йдеться навіть не про синтез, а про баланс між формальними (передусім правовими) та реальними умовами міжнародно-політичної взаємодії. Подібно й у внутрішньополітичному житті будь-якої сучасної демократії формальна рівність громадян не виключає різну вагу кожного з них у цьому житті.

Політична система, знов таки реально-історична, а не ідеально-утопічна, передбачає динамічний баланс формальних правил, на яких ґрунтується її існування й функціонування, та реального розташування сил між учасниками системної взаємодії. Тому й зовнішньополітичний успіх очікує на ту державу, котра свої формальні права підтвердить реальним владно-силовим потенціалом, зокрема збройною спроможністю ці права захистити. Головна стратегічна передумова будь-якої успішної зовнішньої політики полягає в усвідомленні необхідності максимального нарощення національної могутності держави на міжнародній арені, збільшення її ваги та статусного зростання у світових справах.

Формально-правова і реально-владна структури можуть лише частково накладатися й пронизувати одна одну — ідеальних суспільств не існує. Особливо це стосується такої змагальної і конфліктогенної соціальної царини, як міжнародні відносини, в яких владно-силові елементи завжди переважатимуть формально-нормативні. Останні також відіграють свою роль, більшу або меншу залежно від типу міжнародної системи. Саме тому ці відносини слабо демократизуються. Власне, демократія є просто політичним режимом зі своїми перевагами і недоліками. Поміж останніх схильність до корупції та популізму, брак стратегічного бачення і ситуативна кон'юнктурність, низька мобілізаційна спроможність.

Демократія не є універсально придатною. Існують країни й народи, для яких цей режим не може вважатися найліпшим. На міжнародній арені неминуче співіснуватимуть держави і суспільства з різними політичними режимами, і з таким співіснуванням доведеться змиритися як із фактом, відмовившись від ідеї глобального «хрестового походу» за світове поширення демократії. Можливо, що на сході євроатлантичної спільноти Україна є останньою країною, спроможною й придатною для демократії і відданою її цінностям. Можливо, що історична й міжнародно-політична роль Української держави полягає саме в захисті світу демократії від світу авторитаризму. Можливо, що саме за північно-східними рубежами України цей авторитарний світ розгортається в усьому розмаїтті імперських, фундаменталістських, етнічних, кланових, модернізаційних, мілітаристських і багатьох інших виявів.

Міжнародно-політичні структури формуються сталими балансами сил на глобальному, регіональному, двосторонньому рівнях, а міжнародно-політичний процес полягає в постійному розподілі й перерозподілі влади (владно-силового ресурсу) на цих рівнях. Війна (та й збройний конфлікт загалом) постає найбільш радикальною формою подібного розподілу/перерозподілу і водночас показником його інтенсивності й глибини. Зміна владних структур і переміщення владних ресурсів вивільняють насильство, і це насильство переважно насильством і долається. Парадоксально, але деякі тривалі, в'язкі, низькоінтенсивні збройні конфлікти досить швидко вирішувалися війною — найвищою формою такого конфлікту.

Українсько-російське збройне протистояння стало результатом владно-силової реструктуризації пострадянського простору, яка з різною інтенсивністю триває з часів розпаду Радянського Союзу, а також формою такої реструктуризації. Йдеться про порушення в межах цього постімперського геополітичного ареалу балансу сил чи навіть виникнення «вакууму влади». Падіння будь-якої імперії (як континентальної, так і колоніальної) призводить до розбалансування владно-силових відносин на відповідних теренах, що неминуче викликає низку конфліктних ситуацій, якими більшою чи меншою мірою уражено всі постімперські простори.

Імперське утворення є формою накопичення й організації влади на міжнародній арені — внутрішньоструктурованим центром сил глобального чи регіонального масштабу й структурним елементом відповідної глобальної чи регіональної силової конфігурації. Тому і розпад імперії та й просто великої держави, надто наддержави, спричинює суттєве порушення балансу сил. Саме це постімперське «розбалансування»

викликає появу сукупності конфліктних ситуацій. У теоретико-методологічному сенсі йдеться про категоріальну послідовність: «падіння імперії — владно-силовий дисбаланс — конфлікти».

Міцний і тривалий мир можливий лише на ґрунті стійкого й максимально рівного балансу сил. Безперечно, встановлення мирних відносин потребує й виконання низки ціннісних та інституційних умов, однак зазвичай вони тільки доповнюють та підтримують владно-силовий складник миротворчого процесу. Водночас йдеться не стільки про «мир за допомогою сили», скільки про «мир за допомогою рівноваги сил». Отже, й встановлення миру на пострадянському (постімперському) просторі відбудеться лише після відновлення на теренах колишнього Радянського Союзу балансу сил, порушеного як самим падінням цієї наддержави, так і відродженням російського імперіалізму. Розпад СРСР спричинив «вакуум влади», а імперські намагання РФ призвели до її диспропорційного розподілу. Тому повернення миру і спокою на терени колишнього СРСР вимагає заповнення «вакууму» та подолання диспропорцій. Пострадянський баланс сил є вторинним, тобто похідним і залежним від глобального розташування сил на міжнародній арені. Відновлення та підтримання подібного балансу вимагає як зовнішнього втручання світових центрів сил, так і зусиль його безпосередніх учасників.

Першою поміж пострадянських держав, спроможних стримати черговий наступ імперської Москви, була і є Україна. Вона залишається єдиним потужним опонентом російського імперіалізму, здатним зупинити імперський поступ Кремля, відновивши владно-силову рівновагу на пострадянському просторі, повернути громадян РФ до їх природного геополітичного ареалу, де вони зможуть нарешті розпочати реальні процеси творення нації (націй) та національної держави (держав), поставити сучасну Росію «на місце» «рівної серед рівних» у сім'ї цивілізованих народів, ресоціалізувавши її у світовій спільноті й позбавивши ганебного становища держави-ізгоя. Проте самотужки виконати цю стримувальну та врівноважувальну місію Україні буде вкрай важко.

Цінності й інститути відіграють важливу роль у світовій політиці, «пом'якшуючи» її жорстку владно-силову природу та роблячи міждержавне змагання за владу й статус менш руйнівним і більш гуманним. Саме завдяки ціннісним та інституційним чинникам міжнародні відносини з «війни всіх проти всіх» перетворилися на більш-менш цивілізовану конкуренцію, що час від часу ставиться під сумнів спробами реанімувати архаїчно-насильницькі форми цих відносин на кшталт імперіалізму чи колоніалізму. Цінність рівності разом із інститутами, покликаними забезпечити її втілення, є невід'ємною частиною сучасного світо-

вого політичного процесу, і саме цю цінність оскаржує нинішня Росія, що претендує на роль «вершителя долі» пострадянських держав і народів, привласнюючи собі якісь особливі права на міжнародній арені. Тому завдання «поставити на місце» («рівного серед рівних») цього новітнього «творця імперій» стосується не лише України, а й усього цивілізованого світу.

Кожен, хто порушує закріплені принципи взаємодії на міжнародній арені чи просто руйнує їх, має відповісти за це, інакше виникатимуть сумніви у спроможності й потрібності самого світового порядку. Нині здатність РФ дотримуватися правил міжнародного співіснування викликає певні заперечення. У світі існують не лише люди, а й держави, патологічно неспроможні до соціалізації та схильні до девіантної поведінки. Зіткнення з такими суб'єктами передбачає лікування, а в разі його провалу — ізоляцію. Водночас пам'ятаймо, що йдеться про державу, яка отримала у спадок від Радянського Союзу надпотужний ядерний арсенал і поєднає у собі безліч релігійних, етнічних, регіональних суперечностей. Тому й сценарій перетворення РФ на відповідального члена світової спільноти має певні переваги перед історичним сценарієм її руйнації. Водночас жодна держава світу не здатна завадити цій країні самознищитися. При цьому наявність ядерних арсеналів може зробити цей «державний суїцид» вкрай небезпечним.

Російсько-український баланс сил відіграє для миру й безпеки на теренах колишнього Радянського Союзу роль владно-силового базису — фундаментальної умови встановлення мирних відносин. Однак його відновлення й збереження потребує підтримки країн євроатлантичного полюсу глобальної силової конфігурації, оскільки йдеться про похідний від світового (вторинний та регіональний) баланс сил. Отже, принаймні на сьогодні повноцінної й стійкої українсько-російської владно-силової рівноваги може бути досягнуто переважно за підтримки країн Заходу — держав євроатлантичної спільноти на чолі зі Сполученими Штатами. Останні здатні відіграти роль «балансера», котрий ослаблює російську сторону (передусім економічними санкціями та дипломатичною ізоляцією) і паралельно зміцнює українську сторону, доки відносини цих двох сторін не досягнуть стану більш-менш стабільної (динамічної) рівноваги.

Після падіння СРСР утворений «вакуум влади» може бути заповнений переважно владно-силовим ресурсом країн євроатлантичної спільноти і частково Китаю. Україні, принаймні в її нинішньому стані, вкрай важко самостійно стримувати російський імперіалізм, відновлювати регіональний баланс сил та підтримувати мир і стабільність на пострадянському просторі. Вона потребує підтримки євроатлантичного центру

сил, аби виконати на теренах колишнього СРСР свою потрібну місію: стримування, врівноваження, умиротворення. Причому потреба цієї допомоги обумовлена не лише економічними та політичними проблемами нинішньої фази історичної еволюції українського суспільства і держави, а й об'єктивними владно-силовими параметрами.

Зовнішньополітичні можливості України, зокрема на пострадянському просторі, визначаються обсягами її національної могутності — обсягом владно-силового ресурсу, що є в розпорядженні Української держави. Ключова роль у формуванні й структуруванні міжнародних систем належить чиннику великодержавності. Україна натомість є середньою державою. Середньодержавного потенціалу недостатньо, аби змінювати форму й структуру системи міжнародних відносин і діяти одночасно на всі сегменти й рівні цієї системи. Тому середня держава прагне примножити свою національну могутність у спосіб внутрішньої мобілізації, дипломатичного маневру, участі в міжнародних багатосторонніх інституціях, підтримання «стратегічних партнерств» з великими державами.

Нинішнє протистояння України і Росії є протистоянням середньої й великої держав, і саме ця владно- силова (ресурсна) асиметрія робить міжнародну підтримку української сторони Сполученими Штатами й рештою країн Північноатлантичного альянсу та Євросоюзу просто необхідною. Водночас чимало залежить від ступеня внутрішньої мобілізованості самої України та її спроможності максимально ефективно використовувати свій обмежений ресурс для досягнення стратегічних цілей.

Історія міжнародних відносин містить приклади успішного і конструктивного протистояння середньої держави великодержавним впливам. Канадсько-американські відносини становлять один із найбільш мирних і цивілізованих історичних зразків подібної міждержавної взаємодії. Однак на особливу увагу заслуговує суто історичний приклад видатної східноєвропейської держави, існування якої вже в минулому. Йдеться про Пруссію — фактично середню державу, котра завдяки внутрішній мобілізації й ефективному державному управлінню, потужним збройним силам і виваженій дипломатії відігравала в міжнародних відносинах XVIII—XIX ст. роль великої держави.

У найширшому і найбільш теоретичному розумінні міждержавні конфлікти на постімперському й постколоніальному просторі спричиняються загальною логікою конкурентної взаємодії держав на міжнародній арені. Інакше кажучи, структура й функціонування світової політики визначаються міждержавною конкуренцією на всіх рівнях цієї політики — глобальному, регіональному, двосторонньому. Відповідно, що потужнішими є держави-конкуренти, то масштабнішим є їх «змагання»

й серйознішими структурні наслідки. Таким чином, Росія й Україна були «приречені» на конкуренцію й конфлікт через обсяг їхніх державних потенціалів. Дві найпотужніші держави пострадянського простору не могли не конкурувати і не конфліктувати (у більших чи менших обсягах і з вищою чи нижчою інтенсивністю).

Російсько-український конфлікт був неминучим. Йшлося лише про форми, яких цей конфлікт набуватиме, та його масштабність, інтенсивність і тривалість. Війни між постімперськими й постколоніальними державами не є чимось винятковим для історії й сучасності міжнародних відносин (візьмемо хоча б індо-пакистанські суперечності, Балканські війни, низку конфліктів на Африканському континенті й пострадянському просторі). Ці війни тривають за імперський спадок, тобто за минуле, а також за сучасне, тобто за актуальні можливості, права, статуси на геополітичних просторах колишніх імперій. Частина постімперських держав прагне привласнити імперський спадок та посісти панівні позиції, частина намагається цього спадку відцуратися або освоїти його частково, зберігши свою нещодавно здобуту незалежність.

Зрештою російсько-український антагонізм виявився не таким вже й масштабним, принаймні менш масштабним, ніж антагонізм франко-німецький, що спричинив дві світові війни. І виключно агресія РФ перетворила неминучу для міжнародної царини міждержавну конкуренцію на відкрите збройне протистояння. Залишається сподіватися, що Третя світова війна не зріє десь у кремлівських кабінетах і донбаських степах. (Українська держава, передусім в особі її Збройних сил, робить усе можливе, щоб уникнути цього апокаліптичного сценарію). Франко-німецьке протистояння тривало триста років — від Тридцятирічної війни і Вестфальського миру до Другої світової війни і Потсдамської конференції. Хоча елементи цього протистояння простежувалися ще за часів раннього Середньовіччя (зокрема доби Каролінгів), а його відгомін упізнаваний у «м'якій» конкуренції двох країн за лідерство в Євросоюзі.

Франко-німецький антагонізм відіграв одну з ключових ролей в історії Європи, спричиняючи війни й конфлікти і територіально уособлюючись питанням належності Ельзасу й Лотарингії. Французький експансіонізм, що інтенсивно розгортався від другої половини XVII ст. до першої половини XIX ст., поступово заступився експансіонізмом німецьким, що інтенсивно розгортався від другої половини XIX ст. до першої половини XX ст. Протиборство Німеччини й Франції знайшло своє більш-менш «щасливе» завершення в межах Євросоюзу.

Таким чином, тривале воєнно-політичне змагання двох великих держав і народів було подолане у спосіб його сублімування в інтеграційне

будівництво. Німеччина так і не змогла знищити Францію, а Франція — розділити й ослабити Німеччину. Прокинувшись для історичного буття в імперії Каролінгів (західний відповідник Київської Русі), пройшовши крізь епохи воєн і конфліктів, вони продовжили своє суперечливе історичне співіснування в межах інтеграційного об'єднання. Історія російсько-українських відносин навряд чи матиме таке саме «щасливе» завершення, хоча й відкидати можливість інтеграційного примирення в межах об'єднаної Європи «від Атлантики до Уралу» десь у далекому майбутньому також не варто.

Франція й Німеччина не могли не змагатися — до цього їх спонукала спільна історія, обсяги державних потенціалів, зовнішньополітичні амбіції. Росія й Україна як дві найпотужніші постімперські нові незалежні держави, що співіснують на одному геополітичному просторі й тривалий час співіснували в межах імперії Романових і Радянського Союзу, рано чи пізно мали вступити у відкритий конфлікт, котрий в латентних формах тривав від початку здобуття ними незалежності. Головне, що не дозволяло цьому конфлікту спалахнути раніше, була слабкість Росії і відсутність регіональних амбіцій в Україні. Нині ж, коли російська держава дещо зміцніла, а Україна задекларувала свої цілком амбітні зовнішньополітичні плани, виникнення конфліктної ситуації між цими двома найпотужнішими «уламками» попередніх імперських утворень стало неминучим. Сьогодні Україна бореться не лише за свою державну незалежність, зокрема право на самостійний вибір у зовнішній політиці, а й за гідне місце на пострадянському просторі, в технологічний, економічний і культурний розвиток якого вона зробила історично вагомий внесок.

Можливо, що протистояння Росії й України відіграє для Східної Європи ту саму структурновизначальну роль, яку свого часу відіграло для Західної Європи протистояння Франції й Німеччини. Під кутом зору загальноєвропейського розташування сил припустимо (вкрай гіпотетичний історичний сценарій) говорити про два ключові симетричні баланси сил: франко-німецький на заході й російсько-український на сході Європи. Перша структурна опора майбутньої великої «об'єднаної Європи» вже сформувалася, друга (східноєвропейська) лише формується у вогні конфліктів. А можливо, що роль такої (симетричної франко-німецькій) структурної опори відіграють польсько-українські відносини, котрі вже майже позбулися колишньої антагоністичності. Більшість суперечностей у відносинах Польщі й України перемістилися до царини історичної пам'яті та академічних дискусій і майже не стосуються актуальної політики, а якщо й стосуються, то виключно в її

маргінальних сегментах. Перетворення саме польсько-українських відносин на східну (східноєвропейську) структурну опору «об'єднаної Європи» стане ще більш можливим унаслідок суттєвого ослаблення РФ або її дезінтеграції.

Нині на теренах колишнього Радянського Союзу триває своєрідна «війна за радянський спадок». Для переважної більшості держав і народів пострадянського простору ця війна відбувається за його перетворення на сферу мирної й конструктивної співпраці справді незалежних та ефективних національних державностей. Натомість РФ, спираючись на кількох сателітів, мріє створити новітній відповідник (замінник) зруйнованих «імперій зла».

Нерівний, а тому й несправедливий, розподіл спадку СРСР став одним із безпосередніх чинників, що спричинив цілу низку збройних конфліктів на колишніх обширах цієї держави. РФ з цього спадку незаслужено отримала непропорційно більше, ніж решта пострадянських країн. Поступаючись своєю часткою, вони вважали, що таким чином «викупують» власну незалежність у держави, котра за своїм статусом нічим від них не відрізнялася, однак була настільки самовпевненою, аби привласнити право говорити від імені колишнього Радянського Союзу (а тепер ще й імперії Романових) та розпоряджатися свободою і територіальною цілісністю інших.

Свого часу нерівномірний розподіл радянського спадку на користь РФ здавався цілком розумним компромісом. Проте наразі стає очевидним, що таке неспівмірне посилення однієї пострадянської держави стосовно інших зумовило появу в неї імперських амбіцій, спричинило агресивну зовнішньополітичну поведінку, остаточно розхитало баланс сил на теренах колишнього СРСР. Тому й нинішня «війна за радянський спадок» є, зокрема, війною за перерозподіл потенціалу, залишеного природно відмерлим СРСР усім народам, що творили його наддержавну міць. РФ доцільно позбавити того надлишку колишньої радянської могутності, який спонукає її здійснювати агресивну й імперіалістичну зовнішню політику, — аби стати нормальною («рівною серед рівних»), ця пострадянська країна має стати слабшою.

Величезний військовий потенціал (включно з ядерним арсеналом), що дістався сучасній Росії у спадок від СРСР і становить одну з головних опор її великодержавної могутності, був створений усіма народами Радянського Союзу, а нині стає засобом агресії проти них. Так само спільними зусиллями всіх громадян колишнього СРСР освоювалися та розвивалися багаті на природні ресурси віддалені регіони РФ, а нині ці ресурси використовуються для політичного шантажу й економічної експлуатації пострадянсь-

ких народів та їхніх нових незалежних держав. Нинішня Росія виявила-ся негідною отриманого спадку і неспроможною використати його ані на користь собі, ані на користь іншим. Тому решта спадкоємців СРСР, а це всі колишні республіки, мають повне право оскаржити успадкування та вимагати перерозподілу того, що залишилося від СРСР, — зброї, ресурсів, майна, культурних цінностей тощо. Причому керуватися слід не лише цінністю справедливості, а й цінністю безпеки, позаяк нерівний розподіл радянського спадку на користь РФ надав їй можливість здійснювати агресивну імперську зовнішню політику, остаточно розбалансувавши міжнародні відносини на пострадянському просторі.

1.2. Історична місія України в системі геополітичних координат

Україна спроможна відіграти важливу роль у глобальній системній трансформації та владно-силовій реструктуризації, постаючи форпостом і щитом євроатлантичного світу на східноєвропейських і євразійсько-континентальних теренах. Поступове зміцнення Української держави супроводжуватиметься зростанням її інтегративного потенціалу, тобто зростанням спроможності конструктивно залучати нові частини континентальної Євразії до сфери впливу євроатлантичної цивілізації. Таким чином, відроджена Київська Русь продовжить свою, перервану багато століть тому, історичну місію. Існування наступника цієї великої східноєвропейської середньовічної держави унеможливорює будь-яку імперію на теренах континентальної Євразії.

Сучасна фаза еволюції української державності передбачає реалізацію всіх попередніх історичних проєктів. Передусім йдеться про відтворення історичного еквіваленту Київської Русі — природного ворога будь-якої євразійсько-континентальної імперії (Орди чи Московії), природного союзника будь-якої форми організації західноєвропейських країн (імперії Каролінгів чи ЄЕС), природного елемента будь-якого загальноєвропейського та євроатлантичного об'єднання (Євросоюзу чи Північноатлантичного альянсу).

Українська державність має (це її морально-історичний обов'язок) не лише утвердитися на власній території, а й завершити своє призначення в історії, набувши довершеної геополітичної форми. Йдеться про поєднання в межах сучасної України двох базисних геополітичних ареалів — балто-чорноморського та приазовсько-причорноморського.

Перший геополітичний масив спрямований з півночі на південь, і саме таким був напрям експансії Київської Русі. Крім того, цей масив пара-

лельний іншому ключовому геополітичному регіону — Серединній Європі. Другий простягається за лінією схід-захід. Крім того, українські приазовські й причорноморські терени (разом з історичним «Диким полем» — колись політично неупорядкованою територією козакування і кочування) постають частиною більш широкої геополітичної формації, яка простягається від півночі Китаю до півдня Європи (північніше Великого Шовкового Шляху й паралельно йому). Ідеться про «окрайню землю», дугу (*rim land*), що за давніх часів була своєрідним коридором, яким різноманітні кочові племена просувалися на захід у європейському напрямку. Нині вздовж цього геополітичного масиву відбувається взаємодія зростаючих азійських держав і регіонів із євроатлантичним центром сил, який зберігає панівні позиції в сучасних міжнародних відносинах. Отже, Україна бореться не лише за Донбас, а й за остаточне утвердження в Приазов'ї та Причорномор'ї, які є важливою ланкою цього більш широкого геополітичного масиву, який включає також і прикаспійські терени.

Українська держава розташована на перетині балто-чорноморського та приазовсько-причорноморського геополітичних масивів. Точкою перетину є колишні землі Війська Запорізького (приблизно території Дніпропетровської та Запорізької областей), і саме там розташований один із ключових центрів геополітичного базису новітньої української державності. Історія запорізького козацтва розгорталася довкола і в межах цього геополітичного осередку, надаючи козацтву особливої ролі в державницькому розвитку України.

Українська держава дотична також ще до двох геополітичних формацій — Серединної Європи та континентальної Євразії. І континентальна Євразія, і Серединна Європа відіграють ключову роль в геополітичній структурі світу, що неодноразово наголошувалося класичною геополітикою. Геополітична причетність України до обох цих формацій підтверджується її історичною належністю (одночасно чи в різні часи) до Речі Посполитої, імперії Габсбургів (Австро-Угорщини), імперії Романових, Радянського Союзу. Континентальна Євразія має спрямування схід-захід, а Серединна Європа — північ-південь. Україна розташована на перетині цих двох силових ліній геополітичної взаємодії. Безпосередня точка перетину розміщена на західних землях Української держави, що робить ці регіони ще одним ключовим центром геополітичного базису сучасної української державності.

Геополітичні міркування доцільно доповнювати й поєднувати з міркуваннями культурно-історичними. Так, доречно говорити про формування чотиришарової (чи чотиривимірної) структури євроатлантичної спільноти, що послідовно komponується чотирма культурно-історични-

ми шарами (вимірами): англосаксонським, романо-германським (каролінгським), серединно-європейським, русько-київським.

Перший шар (вимір) сформувався в межах колишньої Британської імперії, другий — у межах колишньої імперії Каролінгів, третій — у межах давньої Речі Посполитої й колишньої Австро-Угорської імперії, простягаючись від Балтії до Балкан, четвертий лише формується в межах колишньої Київської Русі, розмежовуючи євроатлантичний світ і континентальну Євразію та захищаючи східні кордони цього світу.

Приналежність території сучасної Української держави одразу кільком геополітичним масивам (формаціям) водночас створює загрози і відкриває геостратегічні можливості. З одного боку, межі геополітичних формацій можуть стати лініями внутрішніх розмежувань, а з іншого — виникають структурні передумови для багатовимірної й багатовекторної зовнішньої політики. Таким чином, повноцінна геостратегія Української держави об'єктивно є багатовекторною. Вона спроможна до зовнішньополітичної реалізації одразу за кількома напрямками, і єдиною перешкодою на шляху такої реалізації може стати брак владно-силового ресурсу. Інакше кажучи, Українська держава повинна бути достатньо потужною, аби скористатися своїм комплексним геополітичним розташуванням.

Ідеться про «природну геополітичну доктрину», яка експліцитно чи імпліцитно присутня в зовнішній політиці більшості держав світу. Так, Велика Британія, попри належність і глибоку інтегрованість у Євросоюз, здійснює активну зовнішньополітичну діяльність та підтримує тісні міжнародні зв'язки зі Сполученими Штатами й країнами Британської Співдружності, діючи в концептуальних межах доктрини «трьох кіл». Подібно й зовнішня політика України навіть за умови якнайглибшої інтегрованості в євроатлантичні структури не зможе ігнорувати пострадянський і південний (вздовж балто-чорноморської осі) стратегічні напрямки.

Таким чином, зовнішньополітична діяльність структурно предетермінована геополітикою, а концептуалізація цієї об'єктивної предетермінованості саме й надає можливість сформулювати «природну геополітичну доктрину». Пострадянський простір має для зовнішньої політики України ключове геополітичне значення, а боротьба за гідне місце на цьому просторі постає одним із геостратегічних імперативів української зовнішньополітичної діяльності.

1.3. Безсилля провокує, або небезпеки утопії «вічного миру»

Війни і збройні конфлікти є об'єктивним і неминучим результатом міжнародно-політичної взаємодії, наслідком і показником глибинних

змін. Тому й шансів їх повністю уникнути не більше, ніж, скажімо, в намагань уникнути землетрусів, що також є наслідками й показниками змін — структурно-тектонічних. Загалом усе зводиться до питання готовності, тобто до того, наскільки держава і суспільство готові зустріти стихійне чи соціальне лихо. Проте на відміну від можливих природних катаклізмів готовність дати відсіч агресору може війні (соціальному лиху) запобігти. Зброя є не лише засобом насильства і завоювання, а й засобом стримування потенційного нападника. Безсилля доволі часто провокує насильника. Готовність до війни (зокрема морально-психологічна) може її відвернути — страх отримати відсіч зупинив вже не одну агресію. Причому найбільш ефективною слід вважати відсіч надлишково-асиметричну («з перебором»), коли на локальний конфлікт відповідають конфліктом всеосяжним, а на «гібридну» війну відповідають тотальною війною.

Держава, що має збройні сили, повинна бути готовою застосувати цей інструмент зовнішньополітичної діяльності, інакше два інші інструменти (дипломатія й пропаганда) втратять силову базу й опору. Зовнішня політика, позбавлена (через страх, слабкість, залежність тощо) можливості застосувати зброю для досягнення легітимних зовнішньополітичних цілей та захисту обґрунтованих національних інтересів, може вважатися непотрібною, оскільки вона не спроможна втілити свою базову цінність — безпеку. Усі засоби зовнішньополітичної діяльності мають залучатися комплексно й комбіновано, доповнюючи одне одного. В зовнішній політиці фактична й нормативна «відмова від зброї» паралізує і деморалізує дипломатію, а пропаганду робить декларативною.

Війни і збройні конфлікти одвіку супроводжують міжнародні відносини, постаючи їх структурним ефектом. Ідеї «вічного миру» виявилися просто утопіями, причому утопіями досить небезпечними, оскільки несли загрозу «останньої війни» (глобальної, кривавої, всеосяжної) за встановлення такого миру. Доречно нагадати, що обидві світові війни багатьма вважалися «останніми війнами за припинення всіх воєн». Крім того, ідеї «вічного миру» належали до ідейно-пропагандистського арсеналу тоталітарних ідеологій, згідно з якими такий мир мав запанувати у світі після встановлення ідеального суспільного устрою та «завершення історії». Загалом пацифізм може становити не меншу загрозу, ніж мілітаризм, особливо коли йдеться про агресивні й нетерпимі форми пацифізму (зокрема утопічно-тоталітарного), який передбачає та вимагає свого впровадження збройними засобами — «війни за мир».

Ідеологічне самонавіювання, моральний самообман, природний страх людини перед зброєю й насильством, руйнівні наслідки двох світових

воєн (та й багатьох інших кривавих конфліктів минулого століття) призвели до того, що частина держав і народів справді повірили в можливість цілковито мирних міжнародних відносин або принаймні в можливість поставити зброю під міжнародний контроль, використовуючи її виключно в інтересах глобального й регіонального миру.

Міжнародні відносини мають низку природних властивостей, які роблять війни і збройні конфлікти неминучими. Йдеться про тип соціальних відносин, якому властива жорстка міждержавна змагальність і конфліктогенність. Ключові учасники цих відносин — держави — утримують і підтримують збройні сили, від яких (за окремими екстравагантними винятками) ще жодна з них не відмовилася. Зброя була й є одним із засобів (хай і останнім) досягнення зовнішньополітичних цілей та реалізації національних інтересів. Інша річ, що користуватися цим засобом варто в останню чергу, виключно для самооборони та в правових межах. Безперечно, дипломатія є головним інструментом зовнішньої політики, однак без збройної сили і пропаганди цей інструмент залишатиметься недієвим. Крім того, в зовнішньополітичній та міжнародно-політичній практиках існують цілі й проблеми, які можливо досягти й вирішити лише за допомогою зброї.

Однією з найбільш небезпечних ціннісно-концептуальних похідних утопії «вічного миру» стала ідея відмови від збройних сил як засобу зовнішньополітичної діяльності. Першими постраждали від цієї хибної й небезпечної для міжнародного миру ідеї посткомуністичні держави й народи, які повірили, що владно-силова природа міжнародних відносин змінилася одразу після падіння комуністичного тоталітаризму. Вони занадто довірилися міжнародним механізмам гарантування безпеки, які виявилися або неефективними, або фіктивними. Наразі вони програють тим державам, котрі у своїй зовнішній політиці продовжують робити ставку на зброю й насильство. Вони провокують агресора своєю слабкістю і нерішучістю — браком збройної сили і стратегічної волі.

Історія міжнародних відносин не знала жодного суцільно мирного періоду, і постбіполярні часи не стали винятком. Проте саме за цих часів утопічні ідеї «вічного миру» почали видаватися надто близькими до свого втілення. Вочевидь, особливу оманливу роль відіграв досвід попереднього століття: світові війни, революції й соціальні потрясіння, падіння тоталітаризмів, інтеграційні процеси регіонального і глобального масштабів. Останнім ціннісно-концептуальним внеском у поширення й утвердження небезпечної утопії «вічного миру», яка передбачає і пропагує можливість цілковитого усунення воєн та збройних конфліктів з міжнародної практики, стала ідеологія так званої глобалізації. Від-

повідно до її постулатів зростання глобальної взаємозалежності зробить зброю й насильство непотрібними та не вигідними. Однак водночас вона ігнорує той факт, що реальна взаємозалежність зазвичай асиметрична і саме ця асиметрія провокує нові конфлікти й суперечності, а отже, створює додаткові передумови збройних протистоянь.

Кожна держава повинна зробити все можливе для своєї оборони — це її головний морально-політичний обов'язок перед собою й перед світовою спільнотою. Беззахисні та нестабільні країни становлять для міжнародного миру загрозу, яка за своїм значенням поступається лише тій, що надходить від власне агресора. Слабка держава провокує потенційного агресора до нападу. Натомість боєздатна країна, котра зробила все можливе для своєї самооборони, постає головною перешкодою на шляху агресії. Причому йдеться не лише про великі та збройно потужні держави, а й держави малі та середні. Останні своїм героїчним і тотальним опором можуть попередити решту світової спільноти про існування агресивних намірів і початок самої агресії, а також затримати агресора й надати можливість миролюбним країнам підготувати колективну відповідь. Якби в переддень Другої світової війни окремі європейські держави чинили більш жорсткий і тривалий спротив нацистській агресії, то війна, можливо, не була б настільки руйнівною. Сьогоднішня збройна боротьба Українського народу проти російської агресії фактично відвертає Третю світову війну, а можливо, вже її відвернула. Героїчний і безкомпромісний спротив навіть найменшої держави може зупинити найбільшого агресора.

Нині йдеться не стільки про зовнішньополітичні поразки України — хіба що про певні труднощі, неминучі в складній та суперечливій дипломатичній практиці — скільки про втрату ідеологічних ілюзій і позбавлення марних сподівань, зокрема на негайну та вигідну виключно для української сторони збройну допомогу Заходу чи здоровий глузд росіян. Настав час поєднати політичний реалізм, збройну силу, громадянську мужність. Крім того, потрібно тверезо оцінювати ситуацію в країні та історичний шлях, який вона подолала в минулому й на початку цього століття, — шлях воєн, голодоморів, репресій, корупції, деградації, на якому втрат було значно більше, ніж здобутків. Вважати, що українські військові та дипломати набагато кращі від українських державних службовців, суддів, лікарів, викладачів, інженерів, науковців тощо, висувати до них якісь завищені вимоги наївно і хибно. Занепад не оминув жодної сфери суспільного життя України, однаково уразивши науку, освіту, медицину, збройні сили, судочинство, державну службу.

Нинішню зовнішньополітичну ситуацію та міжнародно-політичне становище України не варто оцінювати надто песимістично. Хоча й най-

більші дипломатичні дивіденди від української кризи отримала Білорусь в особі її незмінного президента і (дещо меншою мірою) Німеччина в особі її канцлера. Крім того, нові стратегічні можливості відкрилися для Сполучених Штатів Америки та Китаю.

У збройних конфліктах слід покладатися передусім на зброю й перемоги, а не дипломатію й домовленості. Сильні держави виростають із потужних конфліктів, що їх вони самотужки долають. Історія свідчить, що державності, які штучно конструювалися («викроювалися») європейськими дипломатами за столом переговорів, зазвичай були слабкими, залежними, недієздатними, обіймаючи найнижчі щаблі владно-силової ієрархії Європи та світу.

Виключно дипломатичними засобами неможливо суттєво підвищити міжнародний статус держави. Особливо це стосується ситуацій збройних конфліктів, у яких, певна річ, останнє слово за зброєю. Дипломатія спроможна пом'якшити наслідки воєнної поразки та закріпити й розширити результати воєнної перемоги, однак вона ніколи не зможе перемогти у війні. Нинішні проблеми української дипломатії значною мірою зумовлені військовою і пропагандистсько-ідеологічною слабкістю нашої держави. У часи війни дипломатичні засоби відіграють переважно допоміжну роль. Водночас слід мати на увазі, що зростаючий збройний потенціал Української держави сприяє підвищенню її міжнародного статусу, частково компенсуючи тимчасову економічну слабкість. Зазвичай потужна армія приваблює союзників, підсилює дипломатію, робить зовнішньополітичну пропаганду переконливішою.

Той, хто говорить, що конфлікт на сході України не має воєнного вирішення, повинен усвідомити, що дипломатичного вирішення він також не має, оскільки будь-яке вирішення будь-якого конфлікту комплексне й комбіноване. Війна, як відомо, є продовженням політики, а сама політика є найбільш складною з усіх соціальних систем, у ній присутні всі аспекти суспільних відносин — технологічні, культурні, економічні, адміністративні, військові, власне політичні тощо. Інакше кажучи, посутня комплексність політики обумовлює посутню комплексність війни як однієї з форм політичних відносин.

Жоден збройний конфлікт не має суто збройного вирішення хоча б тому, що після будь-якої війни триває активна дипломатична взаємодія, зокрема у межах різноманітних міжнародних конференцій, покликана оформити результати цієї війни. Подібно й напередодні збройних конфліктів дипломатія активізується, оскільки відбувається пошук можливих союзників і формування власне союзів або ж пошук шляхів мирного вирішення конфлікту та відвернення війни.

Той, хто говорить, що збройний конфлікт не має воєнного вирішення, просто констатує самоочевидні речі й не пропонує нічого продуктивного. Крім того, за тезою про неможливість воєнного вирішення конфлікту доволі часто приховується неспроможність і небажання розв'язувати конфліктну ситуацію або ж прагнення таке розв'язання відкласти чи навіть перекласти на плечі наступних поколінь, «заморозивши» цю ситуацію та пролонгувавши її на десятиліття. Подібним чином може відбуватися морально-психологічна й ідеологічна підготовка зради жертви агресії, яку примушують змиритися із втратами й відмовитися від збройного опору.

Доволі часто погодитися на «суто дипломатичне залагодження» означає погодитися на поразку й капітуляцію. Згодом, якщо жертва продовжить самостійний і безкомпромісний спротив, її навіть можуть зробити агресором, звинувативши, наприклад, у порушенні прав національних меншин чи прав окремих регіонів. Подібним звинуваченням передують морально-політичне урівнювання агресора та його жертви, зокрема за нейтральною формулою «сторони конфлікту», що передбачає однакове ставлення до нападника й об'єкта нападу. Згодом, якщо країна, яка зазнала вторгнення, продовжить опір і боротьбу за втрачені території, вона може зазнати тиску з боку колишніх союзників, що прагнуть миру, спокою, комфорту. Зрештою існує можливість перетворення жертви на агресора та її «примушення до миру», яке не виключає територіальних втрат за косовським сценарієм.

1.4. Державний егоїзм і союзницька солідарність у міжнародних відносинах

1.4.1. Миротворча слабкість «об'єднаної Європи»

На жаль, «сила історичного прецеденту» не на боці України. Європейська історія знає набагато більше прикладів зради великими державами своїх слабших союзників, ніж прикладів їх порятунку: поділи Польщі, постійне політико-кон'юнктурне «перекроювання» Балкан, Мюнхенська зрада Чехословаччини, імітаційна підтримка Польщі й Фінляндії від нацистської та комуністичної агресій (фактично та сама зрада), ялтинсько-потсдамський розкол Європи, а також низка новітніх прикладів: порушення Росією та її сателітами територіальної цілісності Азербайджану, Грузії, Молдови, України. Цей перелік аж ніяк не вичерпний і може бути продовжений.

Міжнародна політика є вкрай егоїстичною цариною, і випадків солідарності в ній значно менше, ніж випадків зради. Коли встанне європейські держави, передусім великі держави, когось звільняли чи захищали? Дві світові війни можуть засвідчити надзвичайно низьку спро-

можність країн Європи успішно розв'язувати збройні конфлікти. Обидві ці війни було припинено значною мірою завдяки зовнішньому «позаєвропейському» втручання. Особливо це стосується Другої світової війни, в завершенні якої ключову роль відіграли СРСР і Сполучені Штати Америки (хоча й стійкість та сила духу Великої Британії викликають повагу і захоплення). Остання Балканська криза також засвідчила низький потенціал «об'єднаної Європи» з питань залагодження регіональних конфліктів. Європейці значною мірою втратили свою войовничість і дипломатичний хист, а Євросоюз так і не створив ефективних механізмів спільної безпекової й зовнішньої політики, зосередивши розбудовчі зусилля на економіці та праві.

Військова й дипломатична слабкість «об'єднаної Європи» навряд чи буде подолана у спосіб відродження давніх і напівзабутих проєктів на зразок «загальноєвропейських збройних сил». Повернення до старих ідей зазвичай порушує питання про причини їх нереалізації в минулому. Існування загальноєвропейських збройних сил суттєво зміцнило б позиції «об'єднаної Європи» та запобігло багатьом конфліктам. Однак попри ці очевидні переваги, їх так і не було створено, що стає історичним аргументом на користь малої здійсненності, а можливо, й утопізму самої ідеї.

Нині європейці не мають ані достатніх ресурсних та організаційних можливостей, ані належного бажання (стратегічної волі) сформувати «загальноєвропейські збройні сили». Спроба реалізувати цей давній і напівзабутий проєкт лише зашкодить трансатлантичній солідарності, спрацювавши на користь сил регіонального імперіалізму й релігійного фундаменталізму. Натомість має йтися про зміцнення європейського складника системи Північноатлантичного альянсу, що вимагатиме від країн Європи додаткових зусиль щодо посилення їх обороноздатності. Українські Збройні сили, які поступово міцнішають і гартуються, спроможні відіграти суттєву роль у нарощенні оборонного потенціалу НАТО в Європі. Вони можуть стати важливою частиною не утопічних чи антиамериканських, а цілком реальних загальноєвропейських збройних сил, що діють під егідою та в межах Північноатлантичного альянсу.

Повертаючись до історичних прецедентів, ще раз наголосимо, що європейська дипломатична історія просто рясніє прикладами поділів і зради слабших держав і молодших союзників (партнерів). Готовність збройно захищати базові цінності євроатлантичної цивілізації у більшості європейських країн і народів є вкрай низькою. Максимум, що можна від них очікувати, це «заморожування» конфлікту на десятки років, коли проблема не вирішується, а просто відкладається «до ліпших часів», які можуть і не настати.

1.4.2. НАТО: воєнно-оборонний союз чи політичний клуб?

Сьогодні лише Сполучені Штати Америки спроможні до визвольно-захисних воєн, покликаних зупинити й покарати агресора. Причому йдеться саме про США, а не Північноатлантичний альянс. Останньому ще належить довести свою ефективність у власне воєнній сфері — дати відсіч хоча б одному агресору та захистити хоча б одну країну. Нинішній час є випробуванням не лише для України, а й для НАТО, який цілком може втратити довіру частини своїх нових членів.

Північноатлантичний альянс містить у собі низку суперечностей, теоретично притаманних будь-якій системі колективної безпеки. Ці суперечності пов'язані з розподілом ресурсів і відповідальності між учасниками системи: їх спроможністю діяти спільно й узгоджено, а доволі часто і всупереч історично усталеним зовнішньополітичним пріоритетам та зв'язкам; готовністю системи до швидкої колективної реакції на безпекові виклики; труднощами ідентифікації спільних загроз і планування, забезпечення та здійснення спільних операцій.

Північноатлантичний альянс ще не мав історичної нагоди показати себе саме як воєнний оборонний союз, здатний дати відсіч агресору в конвенційній війні. Упродовж біполярної епохи він існував під прикриттям ядерного паритету й могутнього збройного потенціалу Сполучених Штатів Америки. У постбіполярні часи, принаймні до сьогодні, Альянс не мав серйозних мобілізуючих воєнних викликів, надалі покладаючись на американську військову могутність. Крім того, відносно нещодавно він прийняв до лав збройно слабкі країни, більшість з яких не приділяли достатньої уваги підтримці й фінансуванню своєї обороноздатності. Парадоксально, але на сьогодні саме Українська армія, попри всі тимчасові труднощі її відродження, виявилася найбільшою у Східній і Центральній Європі збройною силою, спроможною протистояти потужній агресії зі сходу, що робить Україну перспективним союзником Північноатлантичного альянсу.

Воєнна перемога над агресором потрібна не лише українським Збройним силам, а й країнам — членам НАТО. Інакше яким є сенс існування цієї системи колективної безпеки? Складається враження, що принаймні на сьогодні Північноатлантичний альянс є більше ідеологічною спільнотою, політичним клубом і координаційним центром, ніж дієздатним воєнним союзом. Саме час довести протилежне. Російська агресія проти України надає країнам євроатлантичної спільноти винятковий історичний шанс продемонструвати свою воєнну спроможність стримати агресора та перетворити Північноатлантичний альянс на могутню збройну силу глобального масштабу, а не фіктивну безпекову спільноту, що «ховається» за потужним військовим потенціалом США.

Додаток

Арсенал тактичних прийомів протистояння агресору

1. Базові стратегічні настанови

Боротьба України проти російського агресора та проросійських колабораціоністів зумовила появу низки захисних тактик, які надали можливість українській стороні збройного конфлікту стримати, а подекуди й відтіснити, окупантів, найманців, зрадників. Безперечно, самі ці тактичні прийоми та їх арсенал перебувають на стадії формування, викристалізовуючись поволі. Проте виокремити й згрупувати частину з них (зادля накопичення й більш ефективного використання досвіду попередньої боротьби з агресором) можливо вже сьогодні. Таким чином, нині формується система стратегічних настанов та арсенал тактичних прийомів, спрямованих на подальше утвердження України в міжнародних відносинах упродовж наступної фази історичної еволюції її державності. Частина цих стратегічних настанов і тактичних прийомів неминуче відійде в минуле, не витримавши практичної апробації й теоретичної критики, частина ж укоріниться в арсеналі зовнішньої політики. Крім того, сам арсенал невпинно збільшуватиметься за рахунок нових тактик і стратегій.

Стратегічний вибір, як і набір тактичних засобів його реалізації, зумовлюється низкою статусних характеристик власне держави. Сукупність останніх постає об'єктивною підставою як самого стратегічного вибору, так і добору способів його здійснення. Загалом зовнішньополітична стратегія може вважатися продуктом осмислення місця держави в певній системі міжнародних відносин, відображенням у відповідних ціннісно-концептуальних побудовах. Тактичні прийоми зовнішньополітичної діяльності є результатом концептуальної та інституційної інструменталізації владно-силового потенціалу (національної могутності) держави. Нинішня Україна є напівпериферійною новою незалежною середньою державою зі складним геополітичним розташуванням, у якій процеси демократичних і ринкових трансформацій залишаються недовершеними, а політична й економічна системи — далекими від досконалості. Зазнавши агресії сусідньої великої держави, українська державність (складна історична конструкція з багатьма специфічними характеристиками) виробила свою власну стратегію і відповідний набір тактик протидії агресору. У стратегічному сенсі Україна прагне стримати нападника, заблокувавши його на тих територіях, які йому вдалося захопити. Подібне блокування може бути як в'язким, що спонукає ворога грузнути в українській обороні та власних помилках і втратах; так і

жорстким, спрямованим на відбиття атак і відкинення противника з подальшим контрнаступом. Виснаження нападника та власне зміцнення створять передумови для його вигнання з української території, що відбуватиметься поступово, максимально синхронізуючись із витісненням російського агресора з окупованих ним територій інших пострадянських країн. Головна мета українського опору полягає в максимальному збереженні власних сил і завданні окупантам якомога більших демотивуючих втрат, які б радикально підвищили ціну агресії (матеріальну й моральну) та спонукали нападника до її припинення й утримання від наслідування подібних форм зовнішньої політики в майбутньому.

Опір України імперському нападнику супроводжуватиметься й матиме як наслідок докорінну трансформацію не лише українського суспільства, але й усього пострадянського простору. Терени колишнього Радянського Союзу мають бути цілковито умиропорені та звільнені від імперіалізму, мілітаризму, фундаменталізму. Україна ж повинна переутвердитися на цих теренах як головний миротворець, захисник демократії (зокрема малих етносів і національних меншин), східний щит (а подекуди й меч) євроатлантичного центру сил від різноманітних негативних тенденцій, що можуть надходити з континентальної Євразії.

Таким чином, формально виокремлюється чотиристадійна стратегія протидії російській агресії в Криму й на Донбасі:

- стримування та блокування агресора;
- витіснення (за можливості відкинення) загарбника з окупованих територій;
- трансформація українського суспільства та пострадянського простору (а можливо, і світового порядку);
- переутвердження України на пострадянському просторі як захисника-миротворця.

Реалізація цієї стратегії вимагає відповідних тактичних прийомів, що формуються вже нині й можуть бути згуртовані в три основні групи.

2. Силкові тактики

Ідеться про сукупність тактичних прийомів, безпосередньо спрямованих на підрив і знищення владно-силового потенціалу агресора. Тут «сила йде проти сили» з метою завдати поразки нападнику, домогтися його цілковитого умиропорення чи принаймні зміни агресивної зовнішньополітичної поведінки на більш миролюбну. У межах цих тактик провідна роль належить збройній силі, агресивній дипломатії, войовничій пропаганді. На сьогодні доцільно виокремлювати сім силових тактичних прийомів, кількість яких може змінюватися, а самі тактичні

прийоми застосовуватися в різних комбінаціях залежно від конкретно-політичної й конкретно-історичної ситуації.

Тактика «надлишкової сили» передбачає багаторазово переважаючу й максимально всеосяжну відповідь навіть на найменший вияв агресивності.

Ідеться про свідоме «перевищення міри захисту» в міждержавних відносинах. Готовність максимально потужно (з «перебором») відповісти навіть на найменшу загрозу матиме безперечний стримувальний ефект. Принаймні мало хто наважиться на обмежене втручання, конфлікт і збройну провокацію, твердо знаючи про безкомпромісний і широкомасштабний удар у відповідь. Інакше кажучи, тотальна війна є одним із ліпших засобів проти війни «гібридної». Народу, котрий завжди готовий до всеосяжного опору окупанту взагалі немає чого боятися, крім власної войовничості.

Зауважимо, що тотальна війна є різновидом війни оборонної, головна особливість якої полягає в цілковитій загальносуспільній мобілізації задля досягнення перемоги над агресором. Історично спорідненими з цим різновидом війни можуть вважатися національно-визвольні змагання та всенародні повстання проти чужоземних загарбників. Водночас підкреслимо, що тотальну війну веде держава, яка і здійснює всеосяжну мобілізацію суспільства.

Тактика «самодостатньої сили» передбачає максимально можливе нарощення автономного владно-силового потенціалу держави — нарощення спроможності до самостійного вирішення якомога більшої кількості зовнішньополітичних проблем. За цієї тактики першочерговими й основними вважаються внутрішні джерела державної могутності, натомисть зовнішні (підтримування стратегічних партнерств і двосторонніх союзницьких відносин, а також членство в інтеграційних об'єднаннях, системах колективної безпеки, міждержавних багатосторонніх союзах) — другорядними та похідними. Загалом ідеться про здатність держави й суспільства витримати тривалу «облогу», зберігши максимально високий рівень автономності в міжнародних справах. Формування та підтримка державою загальносуспільних «структур самодостатності» уможливорює реалізацію базових зовнішньополітичних цінностей (національних інтересів) без належності до інтеграційних об'єднань і систем колективної безпеки. Членство в цих міжнародних структурах не виключається, однак визначається як другорядне.

Тактика «стримувальної та збалансовуючої сили» передбачає врівноваження потуг агресора прямою владно-силовою дією та досягнення балансу сил як першої необхідної умови підтримання миру й стабільності.

Агресія або призводить до порушення політичної рівноваги, або є наслідком такого порушення. Тому головна заповідь протидії агресору фор-

мулюється так: «зупинити і збалансувати» — «переважити спочатку, аби згодом врівноважити». Причому саме збалансувати й урівноважити, а не знищити, адже руйнація однієї зі сторін владно-силової рівноваги може остаточно зруйнувати її саму, призвівши до нових соціальних лих і політичних катастроф. Основою миротворчого балансу сил зазвичай є збройний паритет, прагматична дипломатія взаємних поступок і розумних компромісів, пропагандистський «холодний» мир. Міждержавну владно-силову рівновагу не варто розуміти винятково механістично, адже вона має низку необхідних ціннісних та інституційних передумов. Головне в цій системі політичних відносин — це готовність і здатність поставити агресора «на місце» (відновити статус-кво), остаточно його не знищуючи.

Тактика «гнучкої сили» передбачає спроможність держави швидко й ефективно реагувати на зовнішні виклики, діючи витончено й вибірково, оптимально поєднуючи базові інструменти зовнішньополітичної діяльності (дипломатію, збройні сили, пропаганду, а також спецслужби) та прагнучи вигідного для себе компромісу, а не цілковитої перемоги.

Водночас успішне застосування цього тактичного прийому вимагає активної наступальності — завдання супротивнику низки точкових, але вкрай влучних ударів малої й середньої інтенсивності. Доволі часто (хоча й не завжди) «гнучка» сила може вважатися різновидом «м'якої» сили. Сили спеціального призначення та швидкого реагування є найліпшими збройними інструментами здійснення цієї тактики, основним завданням якої є виведення супротивника з політичної рівноваги: він має похитнутися, але не впасти.

Тактика «опосередкованої сили» передбачає вміння використовувати «ворогів моїх ворогів», приховану гру на слабкостях (передусім внутрішніх) супротивника, нейтралізацію нападника його ж власними руками.

Ідеться про майстерність непрямой дії, наприклад започаткування історичної послідовності подій, за якої віддалені та, здавалося б, нейтральні причини призводять до цілком конкретних і потрібних наслідків («ефект доміно»). Іншим прикладом може бути багатофакторна нелінійна політична (зокрема дипломатична) взаємодія, учасники якої свої реальні цілі не декларують і досягають їх зусиллями інших. Велика держава-агресор зазвичай має кілька жертв. Тому завжди й існує морально-політична спокуса вийти з-під удару нападника та перемогти його на чужих полях битв (саме на чужих полях, а не чужими руками). Наслідкування певною державою тактики «опосередкованої сили» включає також виконання нею ролі «балансера» щодо окремих локальних (регіональних) міждержавних «балансів сил».

Тактика «перемноженої сили» передбачає залучення державою зовнішніх («середовищних») ресурсів посилення власної національної могутності задля її максимально можливого перемноження. Передусім ідеться про членство в міждержавних союзах, системах колективної безпеки, інтеграційних об'єднаннях, міжнародних організаціях і наднаціональних інституціях, а також про розбудову мережі стратегічних партнерств. Одним із головних виявів і показників державної незалежності є спроможність здійснювати автономну зовнішню політику, спираючись на внутрішню структурну самодостатність. Проте власних владно-силових ресурсів (особливо коли йдеться про держави малі й середні) зазвичай бракує, тому необхідно звертатися до зовнішніх ресурсних джерел. Крім того, належність до різних наднаціональних міжнародних структур дає можливість ослабити й «розмити» великодержавний тиск.

Тактика «шляхетної сили» передбачає послідовне дотримання норм моральності, військової етики й міжнародного права навіть у момент найжорстокішого силового протистояння.

Сила, яка скеровується та обмежується цінностями, набуває привабливості, викликаючи повагу цивілізованих народів та добропорядних громадян і страх серед варварів, негідників, злочинців. Зрештою влада є соціалізованим насильством, тобто насильством, озмістовленим цінностями та обмеженим інститутами. Тактика «шляхетної сили» сягає своїм історичним корінням античних часів, епохи європейського лицарства, військової традиції Європи доби балансу сил.

3. Ціннісні тактики

Цінності підносять органічне життя до рівня соціального, створюючи людські суспільства, котрі можуть вважатися ціннісними спільнотами — спільнотами, наділеними культурою. Цінності є об'єктом віри, вони живляться нею й навзаєм духовно живлять віруючих.

Віра дійсно спроможна зрушити гори, однак для цього вона має стати силою — силою колективною. Існує безліч уявних символічних світів, проте в політиці залишаються лише ті, що мають достатньо згуртованих і глибоко переконаних прихильників, аби витримувати конкуренцію, радикально змінювати, ефективно захищати. Цінності й переконання є одним із джерел сили. Проте ціннісні тактики поступаються своєю ефективністю силовим, їх дія нестійка, часткова й опосередкована, а на результати необхідно чекати тривалий час.

Тактика «акцентованого ідеалізму» передбачає наголос на ціннісно-мотиваційних, а не ресурсно-матеріальних аспектах міждержавної взаємодії та зовнішньополітичної діяльності.

«Національний інтерес» — також цінність, що озмістовлюється конкретно-історичною та конкретно-політичною ситуацією, концептуально впорядковуючи та спрямовуючи діяльність у сфері зовнішньої політики. Здоровий і тверезий ідеалізм виключає фанатизм та аскетизм. Покликанням цінностей у межах зовнішньополітичної практики є розумне обмеження й гідне спрямування державних і суспільних прагнень на міжнародній арені. Ідеться також про ціннісну структурування матеріальних ресурсів держави та суспільства. Цінності необхідно чітко артикулювати, відверто декларувати; а також послідовно керуватися ними в зовнішньополітичній практиці.

Тактика «моральної чистоти» передбачає «самолегітимацію правдою». Ідеться про якнайширше використання в обґрунтуваннях зовнішньополітичної діяльності морально-етичних аргументів. Безперечно, зайвого моралізаторства варто уникати, адже воно може бути свідченням трьох небезпечних якостей — цинізму, лицемірства, слабкості. Водночас виходити за межі міжнародного морально-етичного консенсусу також не варто, аби не втратити довіру. Надто разом із поглибленням світових інтеграційних процесів зазначений консенсус розширюється та зміцнюється. Крім того, деякі речі (особливо ті, що мають моральне значення) потрібно називати своїми іменами, і якщо це підлість і віроломство, то саме так їх і належить кваліфікувати. До речі, секрет привабливості й довголіття макіавеллізму полягає саме в моральній відвертості.

Тактика «героїчної жертковності» передбачає готовність виконати свої зовнішньополітичні й міжнародні зобов'язання навіть ціною суттєвих матеріальних втрат: відмовитися від частки добробуту, щоб зберегти честь (державний престиж), яка за своєю суттю є цілісною й неподільною.

Ідеться про готовність пожертвувати частиною ресурсів, аби підтвердити статус надійної й самовідданої держави-партнера, спроможної захищати не лише свої інтереси, а й інтереси союзників, — здатність обміняти матеріальний капітал на моральний. Визнання переваги моральної відповідальності перед загалом над моральною відповідальністю перед собою (здатність до моральної самопожертви), як і альтруїзм, є давніми морально-політичними чеснотами, без яких тривалий час не проіснує жодне суспільство, зокрема міжнародне.

Тактика «великодушної толерантності» передбачає поблажливе ставлення до слабкостей союзників і намагання з максимальним розумінням та співчуттям поставитися до ненависті й одержимості агресора.

Здатність сповідувати цю тактику є свідченням моральної й духовної переваги, ознакою політичної мудрості й доказом відданості цінностям демократичної політичної культури. Застосування цього тактичного при-

йому одразу підвищує морально-політичний статус держави, дратує й виводить з рівноваги ворогів, нейтралізує критиків і провокаторів, спонукає союзників до більш відповідальної позиції, нав'язуючи їм почуття вини за попередню пасивність. Для цієї тактики є характерною наявність певної частки морального релятивізму, гуманного скептицизму, світоглядно-історичної настанови «все вже було». Загалом цей тактичний прийом, як і попередні, цілком спроможний виконати завдання всіх ціннісних тактик — справити враження, змінити мислення, вплинути на свідомість.

4. Зворотні тактики

Одним із символів поразки агресора й саморуйнівного (навіть самогубного) характеру будь-якої агресії є змія, що кусає себе за хвіст. Тому доречно виокремлювати зворотні тактики спротиву агресору — рикошетні тактики непрямої дії. Використовуючи ці тактичні прийоми, об'єкт нападу переспрямовує енергію агресії на самого нападника, підриваючи та руйнуючи його ізсередини.

Тактика «конфліктогенного рикошету» передбачає активізацію всередині країни-агресора тих самих чинників, які спричиняють конфлікти в країнах — об'єктах нападу. Подібний тактичний прийом особливо ефективно спрацьовує, коли і загарбник, і його жертва є сусідами. Причому йдеться не тільки про територіальну близькість, коли полум'я війни може вмиг перекинутися на територію агресора. Сусідні країни перебувають на одному геополітичному просторі та зазвичай мають подібні проблеми й негаразди; і провокування сепаратизму, етнічних конфліктів, політичної й соціально-економічної нестабільності в сусіда неминуче призведе до загострення аналогічних проблемних питань на теренах держави-провокатора. Надто якщо сам цей сусід зробить усе, аби конфліктогенний рикошет спрацював. Загалом зауважимо, що йдеться не лише про тактичний прийом, а й про об'єктивний механізм і моральний закон повернення конфлікту до того, хто його розпочав.

Тактика «удушення жертвою» передбачає перетворення загарбаних територій на «троянського коня» та чинника дестабілізації, а можливо, й цілковитої деструкції самого агресора, котрому слід «допомогти» вдаватися тим, що він захопив. Навіть після здійснених окупації та анексії необхідно будь-якими можливими засобами (збройними, дипломатичними, пропагандистськими) демонструвати готовність і рішучість повернути окуповані й анексовані землі та регіони. Таким чином, загарбник буде змушений вдаватися до постійних і зростаючих витрат на оборону захоплених територій, виснажуючись морально й матеріально. Зокрема, саме таким буде результат перетворення колись курортного регіону на

одну велику воєнно-морську базу. Отже, окупанту не потрібно надавати можливість перекласти відповідальність за окуповані території на жертву агресії або ж «утекти» із загарбаним. Він повинен постійно й невпинно платити за свої діяння, в'язнучи в ініційованому ним конфлікті.

Тактика «селективної деструкції» передбачає завдання агресору не лише максимальних кількісних, а і якомога більших якісних втрат.

На загарбницьких війнах передусім повинні гинути ліпші сини народу-окупанта. Натомість різні асоціальні елементи, кримінальні злочинці та просто негідники мають повернутися на батьківщину, аби «посприяти» її культурному занепаду й деградації людського капіталу. Повернення з війни — це значущий політичний і культурний феномен. Тому важливо, щоб унаслідок збройного конфлікту до країни-агресора поверталися найгірші громадяни, а найліпші — залишалися на полях битв.

Тактика «внутрішньої делегітимізації агресора» передбачає невизнання законності уряду країни, що розпочала агресію.

Держава, яка підриває державний суверенітет інших, втрачає власний у значно більших пропорціях. Агресія призводить до делегітимізації уряду (державного апарату управління) країни-агресора, який припиняє бути законним, перетворюючись на колективного політичного злочинця, котрий підлягає міжнародному суду. Інакше кажучи, незаконна не лише сама агресивна діяльність, а й той, хто її здійснює: він втрачає будь-яку легітимність у внутрішніх справах. Натомість повстання та інші форми боротьби громадян проти зовнішньої агресії власної держави й уряду є цілком законними.

Тактика «деморалізації колективною відповідальністю» передбачає декларування й готовність притягнути до відповідальності весь народ (громадянство) країни-агресора.

Протиставлення ошуканого суспільства керівництву держави, яка здійснює агресію, є і неефективним (з погляду перспективи зупинення агресії), і несправедливим (з погляду моралі й права). Армії нападника формуються простими громадянами, а масовий обман не може тривати довго, й надалі народ-окупант або вдає із себе обманутого, або хоче бути обманутим, забуваючи, що незнання закону не звільняє від відповідальності за його порушення. Трапляються і значно гірші ситуації, коли своєю ненавистю, агресивністю, жорстокістю населення держави-загарбника багаторазово перевищує керівництво цієї держави. Тому навіть мешканець найвіддаленішого поселення країни-агресора має пам'ятати, що рано чи пізно йому доведеться відповідати за злочини, скоєні на чужій землі, а перекласти свою відповідальність на злочинне керівництво не вдасться.

Шкляр Леонід Євдокимович
доктор політичних наук, професор

«План Маршалла» для України

Дещо з історії питання

Під Планом Маршалла мається на увазі комплекс фінансових та економічних заходів з боку США, спрямованих на відродження економіки повоєнної Європи, невідконтрольної радянському режиму. Ключовим об'єктом донорської допомоги згідно Плану виступила Німеччина, її західна частина, хоча ним скористалися майже два десятки країн центральної, південної та західної Європи. Автором Плану став Держсекретар США Дж. Маршалл, ідеї якого було оприлюднено у 1947 році, а вже наступного 1948 року розпочалася реалізація, яка тривала до 1951 року. Ключова ідея Плану — економічне відродження країн західної демократії. Асигнування спрямовувалися в основний капітал — промислове виробництво та аграрний сектор, розвиток торгівлі. Уже через п'ять років вдалося підняти ВВП країн, охоплених Планом майже на 33%, а промислове виробництво на 40% порівняно з довоєнним часом, аграрне — на 11%. Лише за п'ять років обсяг європейської повоєнної торгівлі зріс майже на 40%! Вражаючі темпи і показники розвитку. Таким чином, у досить короткий термін вдалося досягти головної мети Плану Маршалла — відродити економічний потенціал, істотно підняти рівень життя, а на цій основі — зміцнити політичну систему демократії, яка у перші після воєнні роки була під загрозою навіть у країнах Заходу. Соціальним наслідком Плану стало зміцнення та зростання середнього класу — основи демократичної системи правління. План Маршалла вважається найуспішнішою зовнішньополітичною стратегією США [1].

Головний урок, що впливає з реалізації Плану Маршалла полягає у тому, що при наявності зовнішнього донора та налаштованості національної еліти ефективно використовувати допомогу, можна за короткий термін досягти феноменальних успіхів. Україна сьогодні знаходиться у скруті, яка за багатьма ознаками нагадує країни повоєнної Європи. Фактично знищена промисловість, ледь животіє сільськогосподарське виробництво, до критичного рівня впали доходи населення, майже не зростає ВВП, деградує кваліфікована робоча сила та інженерна праця. Нівелюється середній клас, а тому у повітрі постійно витає загроза

реваншу чи то з боку лівих радикалів-популістів, чи то відверто антиукраїнських сил. Відтак, Україна нагадує хворого пацієнта, що потребує реанімації.

Плани порятунку України: «закордон нам допоможе»?

Уже події на Майдані 2004 року, відомі як Помаранчева революція, спонукали деякого із закордонних партнерів і друзів України до розробки стратегії економічного відродження, оскільки стало зрозуміло, що українська влада нездатна змінити країну, модернізувати її економіку. У публічному просторі тепер уже далекого 2007 року під егідою *People — Centered Economic Development* з'явився перший План Маршала для України — це план економічного відродження через розвиток малого бізнесу шляхом надання вигідних кредитів для середніх і малих підприємств. Ставка робилася на розвиток масового підприємництва, яке здатне створити робочі місця, наповнити ринок товарами та послугами. План передбачав також інтенсивний розвиток сучасних інформаційних технологій, насамперед інтернету, та ряд інших цільових програм гуманітарного спрямування. Цей План одержав схвальні відгуки впливових та авторитетних лідерів сучасного світу. На сьогодні доля цього документу невідома.

Під впливом подій на Майдані 20013/14 років та російської агресії щодо України почали з'являтися один за одним проекти та плани допомоги Україні. Одним із них став *План Бернара-Анрі Леві* — французького філософа, громадського діяча, публіциста. Його ідея полягає в розробці, власне, технології економічного відродження, насамперед, в організації міжнародних зусиль для цього. Механізмом міжнародної допомоги на думку Б.-А. Леві має стати постійно діючий Міжнародний форум, аналогічний тому, який щорічно проходить у швейцарському Давосі, але присвячений виключно українським справам. Разом з тим автор пропонує деякі конкретні кроки для мобілізації ресурсів і мінімізації ризиків для інвесторів. Зокрема, з метою захисту закордонних інвестицій пропонується створити спеціальну страхову компанію, яка фінансуватиметься страховиками з-за кордону, насамперед європейцями, а також українськими олігархами! Ще один конкретний крок Плану Леві — велика європейська позичка у вигляді боргових зобов'язань держави, а гарантами мають виступити Європейський центробанк (ЄБЦ) та МВФ. Оскільки цей План появився уже після анексії Криму та агресії на Донбасі, його автор так мотивує необхідність порятунку України: санкції проти агресора — добре, допомогти жертві агресії — краще. Ідея озвучена, План окреслено, але практичних кроків поки що немає.

У тому ж таки 2014 році громадськості було презентовано ще один аналог Плану Маршалла — це *План Тімоті Гартон-Еш*. Він передбачає 10-річну стратегію економічного відродження України, а сам автор проєкту пропонує назвати його «*Планом Меркель*» на знак пошани до німецького канцлера як ключового гравця на європейській арені. Що стосується конкретних кроків, то у ньому йдеться про ключові напрямки цільових інвестицій — в економіку, військово-промисловий комплекс, політичні інститути. Як, на наш погляд, цей План скоріше за все можна розглядати як декларацію намірів, оскільки йому не вистачає конкретних і детальних механізмів реалізації. Але факт його появи та ще й під виглядом авторства канцлера Німеччини є доволі промовистим. Взагалі, саме Німеччина, як країна, що відродилася завдяки Плану Маршалла чи не найкраще здатна оцінити його роль у відродженні національної економіки іншої країни, що потрапила у прірву. Тому не випадковим мабуть є і той факт, що у 2015 році саме в цій країні появився ще один «План порятунку» під егідою *Громадської ініціативи Плану Маршалла для України*. Ця ініціатива зареєстрована у вигляді петиції до німецького парламенту — Бундестагу. Світоглядною основою її є усвідомлення громадськими активістами того факту, що ключ до мирної Європи нині знаходиться в Україні, а тому їй необхідно рішуче допомагати. Очевидно, що цей документ слід розглядати як спонукаючий чинник німецьких законодавців до більш рішучих дій.

Нарешті, уже у 2016 році депутат Бундестагу *К.-Г. Вельман* повідомив громадськість про розробку Плану Маршалла для України, але його деталі невідомі.

Таким чином, на сьогодні ми маємо п'ять проєктів з модернізації економіки України за принципами Плану Маршалла та одну концепцію, яка може розглядатися як аналог своєрідного Плану Маршалла. Йдеться про тези відомого російського опозиційного політика *І. Пономарьова*, викладені у його публікації, — «*Поради несторонньої людини. Як Україні досягти економічного дива*». Автором висловлені слушні міркування, деякі з яких заслуговують на увагу. Насамперед, йдеться про такі складові «економічного дива» як безпосереднє залучення громадян у процеси реформування економіки. З цього приводу він слушно зауважує: «...головний засіб реалізації зробленого на Майдані вибору — економічна політика уряду — явно не вбачає громадян у якості пріоритету» [2]. Наступне, автор спростовує міф, що реформи завжди мають бути непопулярні, тоді як насправді усе залежить від того, хто, як і заради чого їх здійснює. Це підтверджується досвідом реформ у різних країнах. *І. Пономарьов* рекомендує здійснити реальну дерегуляцію економіки,

залишивши 10 — 15 позицій в розпорядженні держави, які стосуються національної безпеки. Знизити податковий тиск на підприємця, передавши більшість податків на місця, — економічна основа децентралізації. Ці заходи він влучно називає політикою «мінімізації держави». Автор рішуче виступає за демонополізацію економіки, яка вбиває конкуренцію — локомотив розвитку: «демонополізація повинна стояти вище у списку пріоритетів ніж підвищення тарифів» [3].

Нарешті, на що особливо хочеться звернути увагу, бо це рідкісний випадок, коли йдеться про План Маршалла, звертається увага на земельну реформу: « В Україні нарощується процес створення потужних агропромислових підприємств. Уряд може і повинен цьому допомогти, активно взаємодіючи з Верховною Радою в питаннях земельної реформи» [4]. Щоправда, він не розкриває, в чому вбачається суть цієї реформи, але важливо уже розуміння того, що вона необхідна для «економічного дива».

Отже, попри деяку недовомовленість, суперечливість та неоднозначність ідей і пропозицій, які йдуть із-за кордону і, які можна об'єднати одним слоганом, — План Маршалла для України, сам факт появи таких програм або стратегій свідчить про стурбованість міжнародної спільноти станом справ в нашій країні. Він створює необхідне, але недостатнє тло для руху вперед. Сьогодні вимогою часу є завдання перейти від слів до дій, від аналізу до конструювання. Як ми пам'ятаємо, класичний або модельний План Маршалла був спроектований і почав реалізовуватися через рік, а тут деяким Планам уже незабаром виповниться десять років, а віз і нині там!

Вітчизняні версії та аналоги Плану Маршала

Не можна оминати увагою той факт, що у процес «порятунку» України за моделлю Плану Маршалла включилися й деякі вітчизняні представники великого бізнесу — олігархи, науковці та експерти. Якщо говорити про бізнес, то тут йдеться насамперед про одіозного Д. Фірташа, за ініціативою якого у 2015 році було створено *Агенцію модернізації України*. На сьогодні наскільки відомо цією Агенцією здійснюється аналітична роботи з оцінювання економічної ситуації на секторальному рівні та вивчаються фінансові потреби для їх модернізації. За оцінками експертів цієї структури на модернізацію України необхідно залучити щонайменше до 300 млрд. доларів США. До речі, це одна з перших конкретних цифр, озвучених з приводу ціни Плану Маршалла для України. Є й інші, але вони появились дещо пізніше і про них нижче. Сама ініціа-

тива одного з потужних вітчизняних олігархів взятися за відродження України викликала неоднозначну реакцію як серед політиків, так і експертної спільноти. З одного боку, цю ініціативу нібито схвально сприйняли лідери Англії та Франції — Камерон та Оланд, і, як було зазначено, на залучення українських олігархів до Плану Маршалла для України розраховує й Б.-А. Леві. З другого, невідома позиція США з цього питання, оскільки на Д. Фірташа є запит з боку американської Феміди і він є потенційним клієнтом американських правоохоронних органів. Так що на сьогодні навряд чи є резон говорити про консенсус з цього питання серед західних лідерів. Що стосується вітчизняних можновладців, то тут також маємо суперечливу позицію. Є інформація, що нібито президент П. Порошенко таку ініціативу схвалює, а прем'єр-міністр А. Яценюк — ні. Зокрема, останній вважає ініціативу олігарха загрозою для реформ. Незрозуміло правда яких, але позиція озвучена.

Для української громадськості участь олігархів, які й призвели країну «до ручки», у будь-яких глобальних проектах по її відродженню очевидно є неприйнятною, оскільки це суперечить ідеалам Майдану, серед гасел якого чітко звучала вимога деолігархізації країни.

У процес моделювання стратегій порятунку або виходу із системної кризи національної економіки підключилися й окремі відомі вітчизняні експерти та фахівці у галузі економіки, банківської справи, фінансів. Серед таких програмних документів варто звернути увагу на публікацію експершого заступника Голови Національного банку України О. Савченка, опубліковану 9 березня 2016 р. на сайті «Українська правда» під досить промовистою назвою: *«План Маршалла для нової парламентської коаліції»*. Коротко суть ідей О. Савченка зводиться до наступних пропозицій. Перше, автор вважає, що провідна роль у фінансуванні Плану Маршалла для України має належати закордонним донорам: «Цей план для України в сучасних умовах передбачає потужну фінансову допомогу не лише міжнародних фінансових організацій, а насамперед друзів США, інших країн «Великої сімки» та ЄС» [5]. За оцінкою О. Савченка фінансова допомога на реалізацію Плану повинна становити приблизно 100 млрд. дол. США [6].

Друга пропозиція передбачає списання з України зовнішнього боргу, який, нагадаємо, на сьогодні становить понад 100 млрд. дол. США. Третя ідея стосується реформування банківської системи та зміцнення гривні. Четверта — створення замість парламентсько-президентської форми правління, яка доводить свою не ефективність, — парламентсько-урядової. В цілому ідеї слушні і за великим рахунком добре вже те, що вони появляються. Які, на наш погляд, вади цього Плану? Насампе-

ред, ми не знаємо, чи здатен Захід акумулювати такі ресурси задля України, а якщо й зможе, то під які умови? Ми переконані і нижче доведемо, що західна допомога буде потрібною, але не стільки у якості фінансового донора, скільки експерта, консультанта, менеджера. Що стосується списання боргів з України. Питання непросте, але ми переконані, що нічого списувати не потрібно, бо ми не жебраки від природи, нас такими зробили недолугі політики, а горда і повноцінна нація. Нагадаємо, що класичний План Маршалла передбачав погашення боргів і це сталося через деякий час. Україна не може розраховувати на благодійність і це буде правильно і чесно. Замість списання ми пропонуємо відтермінування боргових зобов'язань перед західними кредиторами.

Наступне, згодні з автором у тому, що банківська сфера потребує радикальної санації. Ба більше, вкрай необхідно започаткувати створення системного Земельного Банку як ключового у реалізації Плану Маршалла для України. Детальніше про це нижче. До правління такого Банку повинні увійти найвідоміші вітчизняні та західні фахівці, з незаплямованою репутацією, моральні авторитети, громадськість. Прозорість роботи такого Банку в режимі online. Щоквартальна і щорічна звітність, прозорість і публічність. Нарешті, щодо урядово-парламентської форми правління. Це питання суто політичне, воно має свої резони, але втягування у процес трансформації режиму влади, може обернутися втратою часу, а він на вагу золота. Отже, чимало ідей та пропозицій О. Савченка заслуговують на підтримку і вони можуть бути імплементовані як частина в іншу модель Плану.

Серед проектів, які пропонують санацію українській економіці і можуть до певної міри розглядатися як своєрідна версія національного Плану Маршалла, ми б відзначили серію публікацій на сайті «Українська правда» знаного в Україні економіста *В. Ланового* — «*Ринкова система, що призведе Україну до розквіту*», опублікованих у березні 2016 р. Автор досить детально описує заходи по відродженню промислового потенціалу, оздоровлення фінансової сфери, створення робочих місць, націленість національного виробництва на збільшення товарів з доданою вартістю тощо. Слушні ідеї та пропозиції під кутом зору технології функціонування та розвитку сучасної економіки. Конструктивною видається думка про те, що українців необхідно втягувати у процес приватизації через дрібні пакети акцій підприємств: «Продаж фізичним і юридичним особам в ході приватизації державних підприємств дрібних пакетів акцій аби зробити ці активи для якомога більшої кількості громадян України» [7]. Проте, акціонування активів, на наш погляд, не варто обмежувати лише приватизацією підприємств, а й, ми перекона-

ні, поширити на акціонування землі. В цілому ідеї В. Ланового слухні і вони, так само як і пропозиції О. Савченка можуть стати складовою частиною більш широкого плану модернізації України за моделлю Плану Маршалла.

Українська земля і План Маршалла

Оцінюючи «здобутки» посттоталітарної влади в Україні, відомий вітчизняний публіцист В. Мороз пише: «...вийшло те, що вийшло: крах економіки, відсутність структурних реформ, процвітання корупції, толерування мародерству». [8]. Цим самим встановлено суворий діагноз хвороби, яка вразила український державний організм. Його одужання потребує нестандартних дій, але ці дії здатні зробити не бюрократи від політики, не аматори чи авантюристи, а пасіонарні особистості з харизмою, озброєні досвідом, знаннями і переконаннями. В Україні, без сумніву, є такі особистості, як серед тих, хто ще не при владі, так і тих, хто при владі. Проте, на жаль, останні знаходяться у вирі хоча й важливих, але поточних справ, тоді як великі справи вимагають масштабного мислення і хотілося б почути від них уже сьогодні, а не під час виборів, якою вони бачать стратегію порятунку країни?

Говорячи про будь-який план, завжди йдеться про ціну питання. Тому питання стоїть так: які фінансові та інші ресурси планується залучити для Плану Маршалла в Україні? Вказати джерела їх походження і терміни реалізації Плану. Без цих базових речей будь які розмови — не мають сенсу. Ми вже неодноразово бачили, як при перших дотиках з реальністю, харизма і відповідно рейтинги довіри за лічені місяці опускаються до рівня плінтуса, а знак плюс прямо на очах перетворюється на мінус. Тому потрібна серйозна і відповідальна розмова уже зараз, а не потім. Розмова про План Маршалла для України.

Розглянувши усі наявні на сьогодні варіанти цього Плану, ми дійшли висновку, що практично жоден із них не торкається фундаментального для України питання — питання ще не розпайованої землі — головного не лише економічного, а й фінансового і навіть політичного ресурсу країни. На сьогодні усі списи щодо цього ламаються навколо питання: знімати чи зберігати мораторій на продаж землі! Переконані, що це абсолютно хибна альтернатива, перед якою нас поставили як прихильники, так і противники мораторію. На користь збереження мораторію можемо сказати лише одне: він допоміг зберегти ресурс як основний капітал для населення, а не розбазарити його за безцінь. Але й вічно жити з мораторію також не можна, треба рухатися вперед. І негайно.

Пропонуючи свій варіант ресурсного забезпечення Плану Маршалла для України, ми вважаємо, що першим кроком у напрямку його реалізації є справедливе і водночас ринкове розв'язання земельного питання. Що це означає і, які дії необхідно зробити для цього? Перше, — розробити ретельний закон про акціонування землі на користь усіх без винятку громадян України. Розглянемо суть ідеї конкретніше.

За даними експертів на сьогодні в Україні загальна площа сільськогосподарських угідь становить 60, 35 млн. га — за цим показником вона посідає перше місце у Європі. [9]. Під мораторієм, тобто нерозпайованої землі — приблизно 42 млн. га. Реальна кількість населення після анексії Криму та окупації частини території Донбасу становить приблизно 40 млн. чоловік. Кількість громадян дорослого віку ще менше — на сьогодні це приблизно 33 млн. чоловік. Таким чином, простий підрахунок показує, що якщо громадянам дорослого віку надати акції з правом власності на 1 га землі, то в розпорядженні держави залишиться в резерві ще приблизно 9 млн. га , — для покоління, що вступає у доросле життя, а також тих, і це дуже важливо, хто рано чи пізно повернеться в Україну після окупації та анексії територій. Відтак, одним лише цим вольовим актом кожний українець із жebraка, відчуженого від головного природного ресурсу, перетворюється на його власника! Замість того, щоб розпочати акціонування землі, а потім вести мову про зняття мораторію і її вільний продаж, Уряд уже сьогодні приторгує українською землею без будь-яких на те законних підстав! Як відомо, експрем'єр-міністр України А. Яценюк намагався виставити на торги 1 млн. га землі, але відставка глави уряду можливо завадить цій оборудці.

Постає питання, яка вартість 1 га української землі? На жаль, але на сьогодні ми не маємо офіційних даних щодо ціни 1 га українських чорноземів. Бо немає прозорого ринку, натомість функціонує тіньовий, який необхідно негайно закрити. Проте, експерти говорять, що на чорному ринку вона торгується за ціною в 1 тисячу дол. США, тоді як менш родюча польська земля на прозорому ринку коштує аж 10 тис. дол. США за 1 га! [10]. Як кажуть, відчуйте різницю і оцініть красу гри тих, хто намагається зняти мораторій і розпродати землю без участі українського народу. Фактично за безцінь. Цей злочин, у разі якщо він станеться, не матиме терміну давності.

Отже, якщо оцінити вартість нашої землі навіть за польським стандартом, яка поступається якістю, то кожна українська земельна акція потенційно коштуватиме щонайменше, а то й більше 10 тис. дол. США, а увесь ресурс акціонованої землі на вільному ринку дорівнюватиме у грошовому виразі щонайменше 420 млрд. дол. США! Нагадаємо, що , як

було зазначено, Д. Фірташ оцінює витрати на модернізацію України у 300 млрд. дол. США. А ті, хто хочуть вже сьогодні торгувати землею, розраховують у кращому разі на надходження до бюджету якихось 30 — 40 млрд. дол. США! Майже у десять разів менше, аніж це повинно бути, якщо діяти за нами пропонованою схемою.

Акціонувавши землю під іменні акції, народ України на рахунках спеціально створеного Земельного Банку акумулює колосальний фінансовий ресурс через вільний продаж землі Банком, кошти від якого надходять на приватні рахунки акціонерів. Відтак, запускається План Маршалла навіть без зовнішньої фінансової допомоги, яка судячи з усього, не так уже й квапиться і, чи взагалі вона коли-небудь буде надана. Клептократам при владі, коли гроші надані на реформування Генеральної прокуратури Урядом США, зникають у тій же таки прокуратурі, ніхто не вірить і грошей не дасть.

Ми пропонуємо, де взяти кошти на План Маршалла для України. Відповідь — в самій Україні. Політична еліта нарешті повинна проявити політичну волю і здійснити радикальну земельну реформу в інтересах усього українського загалу. Одержані кошти направити на інфраструктурні проекти, високотехнологічні виробництва, переозброєння армії, якість освіти і медицини, спорт. Це ті сфери життя, які сьогодні формують потенціал будь-якої країни та її імідж.

Те, що ми пропонуємо — загальна схема, що потрібно робити із нашою родючою землею. Звичайно, тут одразу постають питання технічного характеру, а саме: як власник земельних акцій може і буде розпоряджатися своїм активом? Щоб не сталося так, як із приватизаційними сертифікатами, які були скуплені/продані за безцінь, влада — парламент і уряд — повинні розробити нормативно-правову базу того, як розпоряджатися власністю на акції.

Ми не будемо вдаватися у деталі цього механізму, він не є складним, але концептуально йдеться про те, що акціонер на договірній основі передає право розпорядника своїм активом на певний термін спеціалізованому Банку, який від імені усіх власників виступає учасником фондового ринку. І тоді неважливо, хто купуватиме землю на ринку, — українець чи іноземець. Головна мета — акумулювати фінансові ресурси на модернізацію. Якщо за ринковою ціною землю купуватимуть українці — на здоров'я, іноземні інвестори — ласкаво просимо. Держава лише повинна контролювати використання земельних ресурсів за цільовим призначенням, дотриманням екологічних стандартів та регламентів. Одержаний таким чином фінансовий ресурс буде скеровуватися на розвиток сучасних високо технологічних виробництв, що потребує

розвитку сучасної освіти, підвищення рівня і якості життя, ліквідацію такого дикого явища у ХХІ столітті як бідність.

Друге, власники акцій на землю одержують кошти від реалізації ресурсу, які поступають на рахунки акціонерів, але держава укладає з кожним із них угоду як мінімум про п'ятирічний термін для людей похилого і старшого віку, десятирічний — середнього і понад десятирічний — молодого на зняття відсотків з рахунків. Акумуляовані кошти йдуть на відродження України — це всі — від малого до старого повинні розуміти. В історії деяких країн, наприклад, Кореї були випадки, коли на порятунок країни у банки здавалися навіть сімейні реліквії та інші коштовності, а тут нічого жертвувати непотрібно. Відтермінування сплати за відсотками може розглядатися як своєрідна плата за одержану акцію. Погодьтеся не надто дорога ціна, що ти і твоя країна нарешті встали з колін без зовнішньої допомоги!

Далі, через відповідні терміни відсотки на рахунках можуть зніматися, а тіло кредиту — тут власник акції виступає по суті кредитором держави і себе одночасно — залишається у Банку. Акції передаються у спадок або ж у випадку відсутності спадкоємців чи заповіту поповнюють або ж державний бюджет, або спеціальний фонд. Українці назавжди вирішують проблему бідності, бо в них завжди є рахунок у Банку, який залишається там стільки, скільки у цьому буде необхідність і зацікавленість держави і громади.

Таким чином, економіка поступово насичується фінансовими ресурсами, добробут людей досить швидко зростає, гривня зміцнюється, а не падає, План Маршалла для України починає діяти виключно і завдяки українським ресурсам. Захід може нам допомогти якісними експертизами і консультаціями, а головне, — відтермінувати бодай на десять років сплату відсотків за кредитами, взятими безвідповідальними політиками попередніх років. Це і буде внесок західних партнерів у План Маршалла для України.

Третє, крім економічної, у даному разі пріоритетної, вирішується низка й інших проблем, насамперед, геополітична, пов'язана з територіальною цілісністю країни. Дивлячись як бурхливо розвиватиметься Україна, заможним стає її народ, і кримчани, і донеччани неодмінно виявлять бажання швидко повернутися додому. Без сумніву у цих регіонах, які деградують і перебувають під санкціями, сам народ не захоче терпіти далі знущання над собою і тоді Україна відновить свій статус мирно і законно. Без цього сподіватися на інші сценарії проблематично, принаймні у близькій перспективі.

Четверте, досить легко й результативно будуть вирішуватися гуманітарні проблеми, пов'язані з ідентичністю, патріотизмом. Любов до Бать-

ківщини святе почуття і воно немає ціни. Це так, але любов завжди була і є почуття взаємним. І, коли ти любиш Батьківщину, а вона тебе не дуже, погодьтеся, важко говорити про щирий і свідомий патріотизм. Взаємність почуттів влади і громади, народу і країни лише посиляться, коли держава оцінить кожного громадянина не лише квітами і почесними відзнаками, а й реальними цінностями. Такою цінністю для нас має стати земля.

Загальні висновки

Таким чином, розглянувши усі наявні на сьогодні варіанти Плану Маршалла для України, можемо зробити наступні висновки:

Перше, ситуація, в якій знаходиться країна, вимагає чітких, злагоджених дій влади, усіх її інститутів, громадянського суспільства на випередження часу. Ті темпи реформ, які на сьогодні проводить уряд, хоча і є важливими, але малоефективними. До того ж вкрай болісними для населення, здебільшого носять конфіскаційний характер: тарифи, податки на пенсії тощо. Вони кардинально нічого не вирішують, натомість створюють ґрунт для радикалізації суспільних настроїв.

Друге, сподівання на те, що ось, колись таки нарешті зберуться західні донори-кредитори і запропонують нам План Маршалла, виділять кошти, скасують борги тощо, на наш погляд, майже утопічні, до того ж непотрібні і шкідливі. Такі пільги лише розбещують народ та її владну верхівку, тоді як справжні реформи повинні ґартувати національний характер, плекати національну гідність. Захід хоче і може нам допомогти, він і так чимало зробив і робить за для цього, але нам слід самим допомогти собі. Ми знаємо і пропонуємо як це зробити.

Третє, ті залишки здорової і патріотичної національної еліти разом з громадянським суспільством повинні вже сьогодні розпочати своєрідний рух *«За План Маршалла для України через українську землю»*. Пропонуємо елітам домовитися про створення в межах Верховної Ради міжфракційного об'єднання під умовною назвою: *«Земля для людей»* і на цій основі переформатувати коаліцію, подолавши політичну кризу. Чим раніше це розпочнеться, тим краще для країни і народу.

Четверте, через успішну реалізацію Плану Маршалла такі проблеми як корупція почнуть зникати, бо у народу з'явиться мотивація до чесних і прозорих відносин, а економічна, фінансова, управлінська еліта перебуватимуть під жорстким контролем не лише правоохоронних органів, а й громадськості.

І наостанок. Автор свідомий того, що усе сказане у статті у багатьох не викличе захоплення. Тоді пропонуйте кращі і якісніші ідеї! Сьогодні

найстрашніше — це мовчати і дивитися як на твоїх очах згасає країна. І ще, уявімо собі, що висловлені ідеї несподівано прийдуться до душі тій чи тій політичній силі і вона почне рух у даному напрямку. Можна не сумніватися, що увесь олігархічно-тіньовий ресурс — фінансовий, медійний тощо буде кинуто на його дискредитацію. Воно й зрозуміло. Олігархи уже давно порахували і оцінили вартість української землі і лише чекають як за дарма її скупити, кинувши кістку до бюджету, а простим громадянам — дірку від бублика. Цього не повинно статися і цього не буде. Слово за сумлінними політиками і за народом.

Література

1. Див.: Економічна енциклопедія. — Т.2. — К., Академія. — 2001. — С.262 — 264.В.
2. І. Пономарьов. Поради несторонньої людини. Як Україні досягти економічного дива. // Економічна правда. — 18.03.16.
3. Там само.
4. Там само.
5. О. Савченко. План Маршалла для нової парламентської коаліції. // Українська правда. 9. 03. 16.
6. Там само.
7. В. Лановий. Ринкова система, що приведе Україну до розквіту // Економічна правда. 11. 03. 16.
8. В. Мороз. Без великої ідеї з'являються маленькі політики // Українська правда. — 16. 03. 16.
9. Див. О. Жмеренецький. Чому українець бідний? Шість гіпотез // Економічна правда. 16.03.16.
10. Там само.

Розділ III
**ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ**

УДК 323.22:342.52

Кресіна Ірина Олексіївна

доктор політичних наук, професор, член-кореспондент
Національної академії правових наук України

**Проблеми законодавчого забезпечення
антидискримінаційної політики в Україні**

Дискримінація незалежно від ознак, за якими вона здійснюється, є основною перешкодою суспільної консолідації та злагоди, які є необхідними умовами стабільного розвитку Української держави. Дискримінація — це будь-яка форма підпорядкування або негативного ставлення до окремих осіб або груп, заснована на характеристиках, що не є прийнятними. Дискримінація означає виняток або перевагу, що заперечує або зменшує рівне здійснення прав. Система захисту прав людини ґрунтується на принципі заперечення дискримінації. У міжнародних конвенціях з прав людини передбачається, що країна, що ратифікувала їх, зобов'язана шанувати і забезпечити всім людям, що знаходяться на її території й у межах її юрисдикції, рівні права без будь-яких преференцій, що стосуються раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших поглядів, національного або соціального походження, власності або інших статусів.

Дискримінація має дві основні форми: офіційну, закріплену в законодавстві, й неофіційну, закорінену в суспільних практиках. На відміну від офіційної дискримінації, яка відносно легко може бути нейтралізована шляхом внесення змін до нормативно-правової бази, ліквідація неофіційної дискримінації потребує розробки та впровадження широкого спектру іноді унікальних для кожної країни політичних та соціальних механізмів протидії явищу.

Рівні права є фундаментом демократичного суспільства, необхідною передумовою його соціально-політичної, етнокультурної консолідації. Без ефективної антидискримінаційної політики неможливе дотримання прав людини та забезпечення захисту прав меншин в Україні. Вони є невід'ємними складовими політичного блоку Копенгагенських критеріїв, виконання яких є обов'язковою умовою євроінтеграції держави. Про

те, що євроінтеграція України неможлива без дійової протидії дискримінації, свідчить також той факт, що План дій щодо лібералізації візового режиму ЄС для України містить чіткі антидискримінаційні вимоги.

Ксенофобія у формі дискримінаційних проявів, залишається серйозним викликом для демократичної поліетнічної держави, яка своїм завданням ставить формування політичної нації на основі різних етносів, мов та культур. Формування толерантного, сприятливого середовища для всіх соціальних груп, етнospільнот, усіх меншин і релігійних конфесій, створення можливостей для збереження та розвитку їх самобутності, рівного захисту та задоволення прав є головним завданням внутрішньої політики України, яка визначила своїм основним зовнішньополітичним вектором євроінтеграцію.

Проблеми дискримінації за будь-якими ознаками тривалий час не отримували правової відповіді, оскільки не належали до основних викликів національній безпеці держави. Українська влада не помічала дискримінації, посиляючись на традиційну толерантність українців, ігноруючи систематичну актуалізацію цієї гострої проблеми міжнародними правозахисними організаціями.

Проблема гальмування формування антидискримінаційного законодавства залишається викликом для України. Недосконалість правової бази унеможливорює реалізацію ефективної антидискримінаційної політики, а це перешкода на шляху європейської інтеграції.

Формально в українському законодавстві присутні норми, які забороняють дискримінацію за етнічною, расовою, релігійною та іншими ознаками. Однак, як засвідчив моніторинг проявів ксенофобії, злочинів на етнічному ґрунті та інших виявів дискримінації за цими статтями судові рішення практично не приймаються. Міжнародні інституції та спостерігачі стурбовані тим, що норми українського антидискримінаційного законодавства поширюються лише на громадян, що за певних обставин залишає поза захистом держави найбільш вразливі щодо дискримінації групи населення.

Термін “ксенофобія” відсутній в українському законодавстві, взагалі прецедентів застосування антидискримінаційного закону в судочинстві майже немає, тому дискримінаційні дії фактично не отримують правової відповіді ні в превентивній площині, ні в площині покарання за прояви дискримінації як за злочин або правопорушення. З огляду на це конче потрібні зміни до законодавства щодо запровадження та посилення відповідальності за різні види дискримінації — за ознаками раси, кольору шкіри, національної належності, етнічного походження, мовних уподобань, віросповідання, релігійних переконань, віку тощо.

У сучасних умовах ксенофобія та інші прояви дискримінації й нетолерантності є соціальною і політичною проблемою майже кожної країни, і Україна не є винятком, як свідчать дані соціологічних опитувань. Глобалізаційні процеси активізували міграцію, змінили етнічний склад більшості сучасних країн, посилили уніфікацію, стирання відмінностей між регіонами. Це призвело до збільшення проявів ксенофобії у міжетнічних відносинах усіх поліетнічних держав.

Вагомий «внесок» у підвищення рівня ксенофобії робить етнополітичний конфлікт на Сході та Півдні України за участю Російської Федерації, що призвів до окупації частини території України. Наслідком конфлікту, що отримав назву гібридної війни Росії проти України, стала етнополітична нестабільність, яка є сприятливим середовищем для поширення деструктивних етнополітичних явищ — дискримінації, ксенофобії, етнічної ворожнечі. Тимчасово окуповані території є осередком поширення екстремізму, тероризму, етнічної ненависті та ворожнечі. Пошук політичних та правових механізмів протидії цим явищам, перешкодження їх експорту є завданням як науковців, так і політиків, законодавців.

Розробка політико-правових механізмів запобігання різним видам дискримінації в Україні в контексті європейської інтеграції дасть інструменти вдосконалення антидискримінаційної політики України. Це сприятиме виконанню міжнародних зобов'язань України, гармонізації законодавства України у сфері протидії дискримінації з європейським правом, дотриманню вимог міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини (Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та ін.).

На виконання умов Плану дій щодо лібералізації візового режиму ЄС для України та рекомендацій Європейської комісії проти расизму та нетерпимості в 2012 р. було прийнято спеціалізований антидискримінаційний нормативно-правовий акт — Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Також більшість профільних законів усіх сфер життя, що прийняті останнім часом, містять антидискримінаційні положення. Однак цього не досить для ефективної протидії явищу на рівні євроінтеграційних вимог. Українські політики переконані, що питання політико-правової інституціоналізації боротьби з дискримінацією вирішено після прийняття антидискримінаційного закону, втім процес його імплементації тільки розпочався.

Антидискримінаційне законодавство України містить суттєві вади: його положення не деталізовані й залишаються політичними деклара-

ціями про наміри. Сама по собі проблема відсутності чітко сформульованої кваліфікації певних дій як дискримінації породжує безвідповідальність: прояви дискримінації в Україні практично не караються, що, в свою чергу, стимулює подальше тиражування явища дискримінації. Переважна більшість нормативно-правових актів містять стандартні положення про те, що особи, винні в порушенні законодавства, в тому числі про дискримінацію, несуть цивільно-правову, адміністративну чи кримінальну відповідальність відповідно до законодавства України. Однак цивільно-правова та адміністративна відповідальність за дискримінаційні дії у законодавстві не визначена.

Що стосується кримінальної відповідальності, то згідно з Кримінальним кодексом України суб'єктами таких злочинів визнаються тільки фізичні особи. Таким чином, маємо ситуацію незахищеності представників меншин від дискримінаційних дій з боку юридичних осіб, а це дискримінація в таких соціально важливих сферах, як працевлаштування, освіта, медицина. По-перше, необхідно розширити коло суб'єктів злочину. По-друге, захист честі й гідності мусить включати додаткові підстави, окрім національності та релігії, — такі, як раса, колір шкіри, етнічна належність і мова. По-третє, стаття 161 КК України не визначає чітко дії расистської та ксенофобської природи як злочин. По-четверте, довести умисел на виконання зазначених дій дуже важко, особливо коли йдеться про публікацію текстів ксенофобського характеру, тому ця умова має бути знята. По-п'яте, за цією статтею неможливо притягнути до відповідальності у випадках образи почуттів чи приниження національної честі й гідності не конкретної людини, а етнічної групи чи народу в цілому.

Отже, для забезпечення відповідності законодавства України міжнародно-правовим актам необхідно вводити відповідні склади злочинів до Кримінального кодексу України, щоб вони запрацювали в судовій практиці та забезпечили реальний захист постраждалих від проявів дискримінації за будь-якою ознакою. Це пряма вимога Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, що є органом Ради Європи із захисту прав людини, щодо України в останній Четвертій доповіді (2012). Поки в Україні дискримінаційні дії не отримають правової відповіді й не будуть відповідно кваліфікуватися та каратися як правопорушення або навіть злочини, боротьба з дискримінацією залишиться формальною. Для полегшення виконання цього завдання необхідні зміни до антидискримінаційного законодавства.

Однак для ефективної протидії дискримінації застосування правових механізмів — змін до законодавства недостатньо. Дискримінація має

дві основні форми — офіційну та неофіційну (приховану, непрямую). Офіційної дискримінації (на рівні законодавства) в Україні майже не спостерігається, тоді як прихована є серйозним викликом гармонійному, стабільному та безконфліктному розвитку українського суспільства. Подолання дискримінації на офіційному рівні і неофіційному — це два принципово різні завдання внутрішньої політики України.

Дискримінація — це тривала характеристика суспільних відносин будь-якої країни в історичній ретроспективі, тому її подолання потребує розробки та впровадження широкого спектра не лише правових, політичних, а й соціальних, інформаційних, культурних механізмів протидії. Їх напрацювання та ефективне застосування можливе лише в межах антидискримінаційної політики, що напрацьовуватиметься у тісній взаємодії держави та громадянського суспільства. Застосування виключно кримінально-правових механізмів, зокрема санкцій за дискримінаційні дії, не характерно для демократичного суспільства. Вони будуть недостатньо ефективними без антидискримінаційної політики запобігання, діалогу, інформаційного впливу з метою спростування дискримінаційних поглядів, стереотипів, упереджень проти певних меншин і соціальних груп.

Крім того, дискримінація за ознаками раси, національної, етнічної належності, мови, віросповідання, віку, стану здоров'я або гендерної ідентичності та іншими ознаками попри різні критерії виключності та розрізнення, як правило, є наслідком дії однакових соціальних, культурних, етнонаціональних, політичних та правих чинників, тому протидія цим видам дискримінації має напрацьовуватися одночасно в межах комплексної антидискримінаційної політики. Зокрема, для українського суспільства є актуальними інформаційні кампанії зі спростування стереотипів, пов'язаних з релігією, гендерних, вікових, зокрема про те, що літній вік асоціюється зі неспроможністю виконання трудових обов'язків, хоча в сучасному суспільстві представників старшого покоління стало набагато більше і вони ведуть активніший спосіб життя, ніж раніше, крім того, мають більше досвіду; про те, що працевлаштування жінок асоціюється з нижчою якістю виконання обов'язків, ніж у чоловіків, через дітонародження та зайнятість у родині; про те, що релігійність завжди означає сектантство тощо.

В окремих сферах у межах антидискримінаційної політики може бути виправданим застосування позитивної (зворотньої) дискримінації — позитивних дій з метою покращення, виправлення дискримінованого становища певної особи або групи осіб, що зазнають найбільшого порушення прав. Наприклад, застосування політики зворотної дискриміна-

ції державними органами у мовній сфері щодо української мови було б цілком виправданим і могло б слугувати компенсацією за численні утиски, яких вона зазнавала протягом тривалого періоду історії, а також сприяти її популяризації та поширенню у всіх сферах як єдиної державної мови. Адже розвиток української як мови міжетнічного спілкування в Україні позитивно позначиться на етнокультурній консолідації українського суспільства та формуванні політичної нації. Також виправдані заходи позитивної дискримінації щодо осіб похилого віку, жінок, інвалідів тощо, які традиційно зазнають найбільше дискримінаційних утисків своїх прав.

Особливістю вікової дискримінації в Україні є те, що вона є фактично легалізованою Рішенням Конституційного Суду України у справі №1-16/2007 від 16 жовтня 2007 р., який визначив, що вік відсутній у переліку ознак, за якими не може бути привілеїв чи обмежень, і його не можна віднести до «інших» ознак, які згадуються у ст. 24 Конституції України. В цьому сенсі будь-які заходи, спрямовані на запобігання вікової дискримінації в побутовій, трудовій, соціальній тощо сферах життя українського суспільства втрачають свою ефективність до виправлення цієї конституційно-правової суперечності. Відповідно на даному етапі пріоритетом у подоланні вікової дискримінації в Україні є розробка та прийняття спеціального законодавчого акту, який би її прямо заборонив.

Однією з основних проблем запобігання дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності є значна політизація цього процесу. Зважаючи на це, враховуючи історично обумовлені консервативні погляди переважної частини українського суспільства на питання, пов'язані із сексуальною ідентичністю, а також виходячи з необхідності дотримання рівних прав для усіх громадян країни, у тому числі представників нетрадиційної сексуальної орієнтації, Україна потребує певного перехідного періоду в процесі імплементації міжнародно-правових норм щодо захисту прав та запобігання дискримінації осіб за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, а також врахування власних соціокультурних особливостей при ратифікації міжнародних документів.

Міжнародний досвід запобігання і протидії дискримінації за релігійною ознакою демонструє, що ефективність такої діяльності найбільше залежить від інформаційної складової. Тому органам державної влади, зокрема, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, Міністерству культури України, Міністерству юстиції України та громадським організаціям, що займаються питаннями дотримання права на свободу світогляду і віросповідання, слід поєднати зусилля для орга-

нізації конференцій, круглих столів в різних регіонах країни з метою обговорення різних аспектів дискримінації за релігійною ознакою та механізмів відновлення порушених прав. Також держава повинна забезпечити проведення практичних семінарів для суддів із залученням міжнародних фахівців з питань дискримінації за релігійною ознакою, а також представників Європейського суду з прав людини.

Для запобігання дискримінації за релігійною ознакою до експертної комісії, яка здійснюватиме антидискримінаційну експертизу законів, проектів нових законів та нормативно-правових актів, які стосуються свободи світогляду та віросповідання, слід залучити представників громадських організацій, об'єднань, науково-дослідних інститутів, що аналізують стан справ у сфері релігії і привертають увагу суспільства до фактів порушення принципу рівності. Це, зокрема, Інститут релігійної свободи, Релігійно-інформаційна служба України, Українська асоціація релігійної свободи, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, Всеукраїнська спілка «Коаліція з протидії дискримінації в Україні», Інститут прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії (IHRPEX), відділ релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Інститут соціології НАН України та інші.

Ефективна протидія дискримінації неможлива не лише без політико-правового, а й без належного інституційного забезпечення. Згідно із Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» основні функції її запобігання та протидії дискримінації покладаються на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Це 1) контроль за дотриманням принципу недискримінації в різних сферах суспільних відносин, зокрема у приватній сфері; 2) звернення до суду із заявами про дискримінацію з метою захисту суспільних інтересів; 3) моніторинг дотримання принципу недискримінації в різних сферах суспільних відносин; 4) оперативний розгляд звернень осіб та/або груп осіб з питань дискримінації; 5) внесення пропозицій щодо вдосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації, застосування позитивних дій; 6) надання висновків у справах про дискримінацію за зверненням суду; 7) співпраця з міжнародними організаціями, відповідними органами зарубіжних країн з питань дотримання міжнародних стандартів недискримінації. Однак інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини функціонально перезавантажений, йому бракує матеріально-технічних, організаційних та кадрових ресурсів для реалізації всього масиву повноважень з протидії дискримінації на загальнонаціональному та міжнародному рівні.

Тому назріла необхідність створення в Україні органу аналогічного Комісії з рівних можливостей працевлаштування, що функціонує в США. Однак в Україні доцільно створити спеціалізований орган з протидії з усім видами дискримінації. Це може бути Уповноважений з протидії дискримінації, а можливо, й структурний підрозділ органу з реалізації етнонаціональної політики. Також, за прикладом Польщі, яка не так давно пройшла шлях розбудови системи боротьби проти дискримінації відповідно до вимог Євросоюзу, забезпечення принципів рівності та недискримінації може бути покладено на урядового Уповноваженого з питань рівного ставлення. Не має значення, яку назву матиме спеціальний орган, що займатиметься проблемами дискримінації, важливо, що без його формування в Україні неможливо буде вирішити завдання ефективного запобігання та протидії явищу. Так само не буде сформоване інституційне забезпечення антидискримінаційної політики, напрацювання якої на часі в Україні в контексті євроінтеграції.

Україні необхідно покласти край ситуації, в якій через неможливість застосування національного законодавства і внутрішніх механізмів запобігання дискримінації в суді громадянам для відновлення своїх прав залишається тільки звертатися до міжнародних інституцій, зокрема до Європейського Суду з прав людини, який має значний досвід врегулювання питань протидії дискримінації.

Законодавчі пропозиції

1. Внесення змін до Конституції України (стаття 35) в частині взаємодії між органами державної влади і представниками церков і релігійних організацій. Формулювання „церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви” не дає розуміння того, в який спосіб відбувається взаємодія між органами державної влади і представниками церков і релігійних організацій. Як саме відокремлені — територіально, функціонально, ідеологічно чи це взагалі повна свобода дій релігійних організацій і церков? Така „свобода” призвела до злочинних дій представників окремої конфесії проти людяності й української державності під час Революції гідності. Водночас релігійні організації отримали від держави преференції у користуванні землею тощо. Оскільки держава впливає на сферу релігії за допомогою відповідних нормативно-правових актів, системи органів, які регулюють діяльність церков і релігійних організацій, та осіб, які представляють державну владу, то положення ст. 35 Конституції України є неточним і неправильним. Релігійні відносини у суспільстві не можуть бути відокремле-

ними від держави. Це положення у Конституції є „радянським спадком” і потребує коригування. Держава повинна створювати умови для забезпечення кожній людині права на свободу світогляду і віросповідання та контролювати, щоб ніхто не порушував принципу рівності у ставленні до людей за релігійною ознакою. В той же час, церкви і релігійні організації також повинні виконувати функції, які сприяють розвитку держави. Вони не можуть бути відокремленими від потреб держави, адже всі віруючі одночасно є громадянами держави або особами, які на законних підставах перебувають на території нашої держави, а тому вони повинні дотримуватися норм українського законодавства щодо сфери релігії (правил реєстрації релігійних організацій, вимог до будівництва культових споруд, вести діяльність, яка сприяє утвердженню в суспільстві високоморальних якостей і не створює загрози для незалежності, суверенності, територіальної цілісності України тощо).

Пропонується частину третю ст. 35 викласти у такій редакції: **„Відносини між державою і церквами, іншими релігійними організаціями формуються на принципах поваги їх автономії, взаємної незалежності кожного у своїй сфері, а також взаємодії для блага людини і для загального блага. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова”**.

2. Прийняти Закон України „Про посилення відповідальності за дискримінаційні дії”. Нині чинний Закон України „Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні” спрямований переважно на формування засад антидискримінаційної політики, а не на боротьбу з конкретними проявами дискримінації в українському суспільстві.

Законодавець загалом орієнтувався на формальне задоволення вимог ЄС, передбачених Планом дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України, а не на ефективну протидію дискримінації. Основними недоліками антидискримінаційного закону є: неточність формулювань, суперечливість визначень форм дискримінації, що ускладнює процес притягнення до відповідальності винних та захист постраждалих від дискримінації; брак дієвих механізмів реалізації Закону та відсутність досвіду боротьби з дискримінацією.

Тому політико-правова інституціоналізація боротьби з дискримінацією не завершена після прийняття Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Без системної протидії ксенофобії та іншим видам дискримінації неможлива ефективна етнонаціональна політика України. Європа демонструє успішний досвід протидії дискримінації не лише за допомогою всеосяжних антидискримінаційних законів, а й окремих антидискримінаційних норм, імплементованих у закони, що регулюють різні сфери суспільних відносин. У Третій

довіді по Україні Європейська комісія проти расизму та нетерпимості рекомендувала органам державної влади посилити чинне законодавство про запобігання та протидію дискримінації шляхом імплементації антидискримінаційних норм, зокрема щодо зайнятості, освіти, охорони здоров'я. Цей досвід та європейські стандарти сприятимуть формуванню ефективної системи протидії дискримінації в Україні.

Закон має за мету вдосконалення законодавства України про запобігання та протидію дискримінації, усунення його декларативності, вироблення чітких механізмів його реалізації. Він має стати нормативно-правовим актом, який забезпечить захист прав людей, які постраждали від дискримінації, відшкодування матеріальної та моральної шкоди в судовому порядку.

Закон сприятиме гармонізації антидискримінаційного законодавства України з нормами міжнародного права, формуванню ефективної системи протидії та запобігання дискримінації. Це дасть можливість зменшити кількість проявів дискримінації та загальмувати дію деструктивних, деконсолідаційних тенденцій у поліетнічному українському суспільстві.

Законом вносяться зміни до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», що полягають в уточненні його положень та усуненні їх декларативності. Шляхом внесення змін до ст.1 та вилучення ст. 5 Закону пропонується відмовитися від поділу форм дискримінації на пряму, непряму, підбурення та утиск. Адже ні утиск, ні підбурювання, ні пряма, ні непряма дискримінація в законодавстві про протидію та запобігання дискримінації більше не згадуються. Також не передбачена відповідальність за ці форми дискримінації. Нагромадження термінів ускладнює розуміння норм Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» та їх застосування на практиці. Антидискримінаційне законодавство потребує чіткого, недвозначного визначення дискримінації, що не дозволить правопорушникам тлумачити різночитання Закону на свою користь, а судам допоможе ефективно застосовувати норми Закону для притягнення до відповідальності.

У Законі має бути уточнено визначення дискримінації, конкретизовано підстави заборони дискримінації, розширено напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації. У контексті гармонізації законодавства доцільно замінити поняття «особа та/або група осіб» на «людина та/або група людей», оскільки норми міжнародного права та Основний Закон України захищають права людини, а не особи.

Законом треба внести зміни до Розділу III Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», які передбачати-

муть прозоріший та чіткіший механізм встановлення відповідальності за дискримінацію, оскарження постраждалими дискримінаційних дій у суді та реалізацію права на відшкодування матеріальних збитків та/або моральної шкоди, завданих унаслідок дискримінації.

Законом мають бути уточнені норми законів України «Про зайнятість населення», «Про рекламу» щодо відповідальності за порушення антидискримінаційного законодавства.

Законом має бути передбачено створення у Міністерстві внутрішніх справ України спеціального підрозділу поліції для запобігання та протидії дискримінації та діям, спрямованим на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі. Нині у МВС України існує багато вузькопрофільних підрозділів, які займаються окремими видами злочинів. Однак відсутній вузькопрофільний підрозділ з боротьби зі злочинами у сфері дискримінації та ксенофобії та, як наслідок, відсутні кваліфіковані працівники у даній сфері.

Закон України «Про посилення відповідальності за дискримінаційні дії» має уточнити ст. 161 Кримінального кодексу України шляхом гармонізації норм з антидискримінаційним Законом з урахуванням запропонованих змін, з рекомендаціями ЄКРП щодо посилення кримінальної відповідальності за прояви дискримінації та усунення норм, які унеможливають доведення в суді умисності дій, спрямованих на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями.

3. Прийняти Закон України „Про запобігання дискримінації осіб літнього і похилого віку”.

Відповідно до ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. При цьому Конституційний Суд України у рішенні по справі №1-16/2007 від 16 жовтня 2007 року встановив, що у частині другій статті 24 Конституції України вік відсутній у переліку ознак, за якими не може бути привілеїв чи обмежень і його не можна віднести до «інших» ознак, які згадуються у цій нормі.

З огляду на те, що заборона обмежень за віковою ознакою прямо не зазначена в Конституції, літні люди позбавлені можливості захищати свої конституційні права і свободи шляхом посилання на відповідні конституційні норми. Закон має ліквідувати відповідну прогалину в чинно-

му законодавстві України, яка фактично дозволяє здійснювати дискримінацію за віковою ознакою.

Водночас особи, які досягли 50-річного віку, а таких в Україні проживає близько 16 млн. осіб, часто стають об'єктом дискримінації в трудовій, соціальній, побутовій та інших сферах. Щодо осіб передпенсійного та пенсійного віку мають бути встановлені певні соціально-психологічні обмеження під час звернення до роботодавців з приводу отримання роботи. Більше того, в силу історично обумовлених причин вони не мають досвіду досудового та судового захисту своїх інтересів, а тому не володіють відповідними механізмами.

Розробка проекту закону щодо захисту прав літніх людей має базуватися на Принципах Організації Об'єднаних Націй стосовно літніх людей, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ООН), Хартії осіб похилого віку (МПА СНД), низці інших документів, що містять положення стосовно запобігання дискримінації літніх людей.

Закон має визначити основні засади, основні напрями, компетенцію органів державної влади в сфері державної політики запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку; передбачити участь громадських організацій у формуванні та здійсненні державної політики запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку; містити механізми запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку в окремих сферах суспільного життя.

Прийняття Закону України «Про запобігання дискримінації щодо осіб літнього і похилого віку в Україні» створить умови для ефективної системи забезпечення та захисту прав літніх людей. Цей акт захищатиме права третини населення України, що дасть змогу покращити становище літніх людей, захистити їхні права, знизити рівень соціальної напруги у суспільстві, сприяти формуванню соціальної, правової держави. Закон сприятиме утвердженню соціальної злагоди в суспільстві, налагодженню діалогу поколінь.

4. Прийняти Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Цим Законом мають бути внесені зміни до прийнятого Верховною Радою України 15 травня 2003 року Закону України № 802-IV «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» з метою приведення назви чинного Закону у відповідність до офіційного перекладу Хартії. Необхідно здійснити конкретизацію предмета регулювання Хартії, виправити неточності у назвах деяких мов, перелічених у статті 2 чинного Закону, також звузити перелік зобов'язань, що взяла на себе Україна, ратифікуючи Хартію.

29 серпня 2006 року МЗС України з англійської мови на українську було здійснено офіційний переклад Хартії, де назва її звучить як Європейська хартія регіональних або міноритарних мов. Аналіз автентичних текстів Європейської хартії регіональних або міноритарних мов засвідчив, що базовий термін «regional or minority languages» (англ.) «*langues regionales ou minoritaires*» (фр.) був неправильно перекладений українською мовою як «регіональні мови або мови меншин», оскільки спочатку переклад здійснювався не з мови оригіналу — англійської чи французької, а з тексту, перекладеного російською мовою. Для здійснення офіційного перекладу коректним українським відповідником є «регіональні або міноритарні мови», відповідно правильна назва Хартії звучить як Європейська хартія регіональних або міноритарних мов.

Такі помилки пов'язані з некоректним перекладом одного зі слів із назви Хартії англійською мовою. Зокрема, йдеться про термін «*minority*», який в англійській мові за загальним правилом вживається у значенні «меншість», тобто позначає меншу кількість людей, а не у значенні «меншини» як чітко означеної групи осіб, об'єднаних за національною ознакою. Відповідно у розумінні Хартії термін «*minority*» використовується виключно для виокремлення меншої кількості людей, які розмовляють тією чи іншою мовою, а не для означення етнічної одиниці. Відповідно слово «*minority*» вживається для означення кількості, а не етнічної належності. Висновок знаходить підтвердження і у Пояснювальній записці до Закону. Так, у частині 11 даного документа зазначено: «Хартія має за мету захищати регіональні або міноритарні мови та сприяти їх розвитку, але це не стосується мовних меншин». У самому тексті Хартії, зокрема у статті 1, де даються основні терміни, також не використовується термін «національні меншини». Зокрема, п. а) статті 1 передбачено, що:

«термін «регіональні мови або мови меншин» означає мови, які:

5. традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які становлять групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави;

ii) відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави;

він не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів;»

Аналогічно у статті 1 Хартії, де визначено термін «територія, на якій використовується регіональна мова або мова меншин», йдеться не про мову певної національної меншини, а про мову, яка є засобом спілкування певної кількості осіб:

«...і традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави;»

Для правильності тлумачення змісту Хартії достатньо проаналізувати частину третю преамбули Хартії, яка основним об'єктом, що захищаються Хартією, вказує мови, які можуть зникнути з мовної карти Європи, що потребують підтримки та особливого захисту.

Такий підхід до визначення поняття регіональних або міноритарних мов через кількісну ознаку мовців, а не їх національну належність, має цілком логічне пояснення та практичну спрямованість на збереження мов, що зникають. Це пов'язано з тим, що у науці й законодавстві не існує чіткого поняття рідної мови, оскільки приналежність особи до національної меншини не означає, що особа належить до цієї мовної групи. Для прикладу, етнічні українці не обов'язково володіють українською мовою, як і багато представників національних меншин, що проживають в Україні, не володіють мовою своєї національності, послуговуючись у повсякденному житті українською чи російською мовами.

З огляду на вищевикладені аргументи можна з упевненістю стверджувати, об'єктом Європейської хартії регіональних або міноритарних мов є забезпечення захисту і збереження мов, які знаходяться під загрозою зникнення, як етнокультурного явища, а не мовні права національних меншин, які проживають у певних регіонах України. Безумовно, не можна заперечувати, що регіональна або міноритарна мова можуть одночасно бути і мовою етнічної меншини, однак для правильного тлумачення та імплементації Хартії в українське законодавство необхідно розуміти, що ці терміни не є тотожними. В Європі захист мовних прав національних меншин регламентується іншим документом — Рамковою конвенцією Ради Європи про захист національних меншин.

Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» передбачає захист мов таких національних меншин: білоруської, болгарської, грецької, єврейської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської. Водночас необхідно здійснити уточнення і замінити грецьку та єврейську мови (оскільки де факто таких мов не існує) на новогрецьку та ідиш. Велика кількість мов із даного переліку є офіційними у відповідних державах і, з огляду на свій статус, мають необхідний державний захист і не перебувають під загрозою зникнення.

Відповідно, пункт 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» помилково передбачає надання захисту саме мовам національних меншин, що не відповідає меті та

об'єкту самої Хартії. У доповіді Комітету експертів Ради Європи про застосування Хартії Україною (27.11.2008):

«62. Ратифікаційна грамота України вказує на те, що в основі підходу, обраного українськими органами влади, лежить кількісний критерій, із використанням даних перепису населення 2001 року, отже, документ охоплює лише найбільш численні національні меншини. Комітет експертів нагадує, що метою Хартії є збереження мов як засобу відображення культурного багатства і що це не стосується меншин як таких».

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» має конкретизувати перелік мов, до яких застосовуються режим захисту, передбачений Хартією, і звизити зобов'язання України в рамках реалізації Хартії. Закон структурно і концептуально відповідатиме вимогам Хартії, визначатиме перелік та обсяг зобов'язань, що узгоджуються з українським законодавством.

У статтях 2-4 Закону визначаються механізми застосування Хартії відповідно до її предмета, фактичної мовної ситуації в Україні та реальних можливостей держави. Зокрема, стаття 3 Закону містить перелік мов, які підпадають під дію пункту 1 статті 2 Хартії (загалом 16 мов: білоруська, болгарська, вірменська, гагаузька, ідиш, караїмська, кримськотатарська, кримчацької, молдавської, німецької, новогрецької, польської, ромської, румунська, словацька та угорська мови) і на які зазначена стаття законопроекту поширює режим застосування базових охоронних принципів, викладених у частині II Хартії.

Незважаючи на те, що на території України немає жодних перешкод для застосування цих мов представниками відповідних національних меншин у місцях їх компактного проживання, всі перелічені мови з переліку, окрім російської, формально підпадають під визначення регіональних або міноритарних мов в Україні. Це пов'язано з тим, що згідно із статтею 1 Хартії регіональною або міноритарною мовою є мова, що традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які становлять групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави. Згідно з даними соціологічних досліджень рівень володіння російською мовою та її використання у повсякденному житті громадянами України знаходиться на одному рівні з українською мовою або навіть перевищує його, тобто російська мова не може вважатися міноритарною. З огляду на територіальну поширеність російської мови (у всіх без винятку областях України рівень володіння населенням російською не нижчий 50% загальної кількості населення) вона також не може претендувати на статус регіональної.

Решта мов, незважаючи на офіційний статус у деяких країнах, використовуються виключно у певних регіонах України, як правило, прикордонних, відповідно всі перелічені мови мають статус регіональних або міноритарних. Зауважимо, що, ратифікуючи Хартію, Україна бере на себе зобов'язання не тільки підтримувати мовну різноманітність світу, а й зберегти мовну різноманітність на своїй території, у зв'язку з чим підтримка білоруської, болгарської, вірменської, гагаузької, ідиш, караїмської, кримськотатарської, кримчацької, молдавської, німецької, новогрецької, польської, ромської, румунської, словацької та угорської мов є виправданою та обґрунтованою.

Закон передбачає застосування режиму захисту не тільки до мов національних меншин, а й до мов, які можуть зникнути з мовної карти Європи та потребують підтримки та особливого захисту. Ця пропозиція буде відповідати меті та об'єкту Європейської хартії регіональних або міноритарних мов.

5. Прийняти Закон України „Про порядок застосування мов в Україні”.

Реалізація чинного Закону України „Про засади державної мовної політики”, № 5029-VI прийнятого 03.07. 2013 року за попереднього режиму „на замовлення” Ківалова-Колесніченка”, аж ніяк не сприяє утвердженню цінностей Революції гідності (навіть зі змінами, внесеними у 2014—2015 рр.). Новий закон має посилити позиції української мови як державної, сприяти утвердженню єдиної української національної ідентичності, передбачити механізми відповідальності за прояви нетолерантності на мовному ґрунті тощо.

Семченко Олександр Анатолійович

доктор політичних наук

Політична модернізація як чинник державної іміджевої політики

Стаття присвячена всебічному аналізу інформаційно-комунікаційних перешкод, що знижують ефективність процесу політичної модернізації України, а також представляє найбільш оптимальні шляхи їх подолання.

Ключові слова: політична модернізація, імідж держави, бренд держави, модернізоване суспільство, комунікація.

Політична модернізація відноситься до числа академічних концептів, які отримали широку популярність у політичному дискурсі. Р. Інглгарт цілком слушно вважає: «Модернізація є, перш за все, процесом, в ході якого зростають економічні та політичні можливості даного суспільства: економічні — за допомогою індустріалізації, політичні — за допомогою бюрократизації. Модернізація володіє великою привабливістю завдяки тому, що вона дозволяє суспільству рухатися від стану бідності до стану багатства. Відповідно, ядром процесу модернізації є індустріалізація; економічне зростання стає домінуючою соціетальною метою, а домінуючу мету на індивідуальному рівні починає визначати досягнута мотивація. Перехід від доіндустріального суспільства до індустріального характеризується «всеосяжною раціоналізацією всіх сфер суспільства» (за М.Вебером), приводячи до зсуву від традиційних, зазвичай релігійних, цінностей до раціонально-правових цінностей в економічному, політичному і соціальному житті» [12, с. 20].

У наші дні термін «модернізація» знову активно обговорюється в українському суспільстві. Для більшості сучасних досліджень характерна широка різноплановість підходів до визначення поняття «модернізація». Не випадково деякі дослідники вважають за краще говорити про «модернізації» у множині. Виділимо деякі загальні підходи до трактування цього поняття. Під модернізацією часто розуміють процес побудови сучасної держави-нації, який має три варіанти розвитку. Перший — формування відповідних демократичних інститутів і управлінських практик як обов'язкового і навіть ключового компонента модернізації. Другий — зміни за допомогою авторитарного правління, яке маскується лексемою «консервативної модернізації». Даний варіант обґрунтову-

ється на основі прикладів невеликих територіально компактних країн (Сінгапур), або великих, що викликають загальний інтерес, але поки що не можуть служити прикладами ні інноваційної економіки, ні сталого розвитку. Третій розглядає модернізацію поза контекстом «авторитаризм — демократія» (технократичний, постполітичний підхід, знімає цю дихотомію як нерелевантну) [7, с. 76]. Тобто модернізація — це вдосконалення технологій, що веде до технологічного прориву.

Даний підхід не зважає на ту обставину, що технологічний розвиток внутрішньо пов'язаний із суспільним середовищем, здатним до самовідтворення, впровадження та використання технологій. Техніка і кожен спостережуваний в історії технологічний уклад є в своїй основі соціальним явищем. При всій важливості технологічної модернізації, слід визнати, що вона детермінується певним типом суспільства, яке прийнято називати суспільством модерну [18, с. 156]. Цзунси Коу відповідно до цього висловлює наступну думку: «Суспільство модерну, на відміну від середньовічного суспільства, характеризується наявністю різноманітних систем соціалізації людини і механізмів соціальної комунікації. Модернізація, як процес, заснований на таких системах і механізмах, призводить до формування культурно однорідного і принципово солідарного суспільства. Тому модернізацію слід розуміти як процес створення базових систем соціалізації і механізмів соціальної комунікації, які утворюють скелет сучасного суспільства» [15, с. 43].

Об'єктом нашого дослідження є політична модернізація, зміст якої складають: кардинальне оновлення механізмів влади, формування в середовищі еліти модернізаційно-орієнтованої групи однодумців, об'єднаної спільністю ідеології і розв'язуваних завдань; зростання питомої ваги «технократів» у структурі влади; становлення системи жорсткої кадрової відповідальності на основі публічних і транспарентних критеріїв результативності роботи; налагодження механізмів ротації кадрів і вертикальних соціальних ліфтів [16, с. 106]. У політологічному словнику політична модернізація визначається як процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією і розширенням політичної участі, поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвиненим країнам, у країнах менш розвинених [26, с. 365].

У сучасному розумінні, що спирається на досягнення світової суспільно-політичної думки в осмисленні досвіду модернізаційних процесів різних країн, політична модернізація в розгорнуто-політологічному вимірі, на думку українського політолога В. Горбатенка, означає: 1) комплекс науково-методологічних засобів пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній

стадіях загальноцивілізаційного розвитку з адекватністю розкриття на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності взаємовідносин: держава — міжнародна система, держава — громадянське суспільство, держава — особистість, суспільство — особистість, індивід — індивід та ін.; 2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії шляхом органічного поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей; диференціацію політичної структури, орієнтованої на створення ефективної інституційно-рольової системи; ослаблення і заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної і ціннісної систем суспільства [5, с. 14].

О. Новакова обґрунтовує трактування політичної модернізації як процесу формування, розвитку та поширення політичних інститутів, практик, здатних забезпечувати виконання головної функції політичної системи — інтеграції, постановка та досягнення мети, відтворення власного культурного зразку та адаптованості до провідних викликів сучасності» [23, с. 5].

Модернізовані суспільства — це суспільства, що завершили громадянську трансформацію. Це суспільства, в яких саме громадяни з їх потребами, інтересами і цінностями визначають політичне та економічне життя, формують закони, забезпечують їх виконання через систему своїх інститутів і стежать, щоб не було порушень. Тобто модернізація передбачає формування соціально, економічно і політично активного суспільства [4, с. 54].

Найважливішим суб'єктом модернізації, генеруючим інноваційні цілі має бути правлячий клас, що володіє відповідним інтелектом, високими моральними якостями. Саме від політичного класу, розуміння ним державних інтересів, його здатності і готовності взаємодіяти з громадянським суспільством залежать характер, масштаб і глибина демократизації та модернізації в Україні.

Поряд з політичним класом найважливішим суб'єктом модернізації є рядові громадяни. Одна з основних відмінностей сучасного суспільства від традиційного полягає у високому рівні залученості громадян до політики, а також у наявності політичної системи сучасного типу, що являє собою комплекс політичних інститутів, які сприяють розширенню участі громадян у модернізаційних процесах. Модернізаційні процеси в свою чергу ефективно протікають лише в сприятливому інституційному середовищі, орієнтованому на залучення громадян до суспільного життя.

Безумовно, потреба і ступінь участі громадян у політиці завжди залежать від багатьох факторів, але головним, на нашу думку, є можли-

вість самореалізації, причетність до прийняття значущих рішень і успішної зміни соціального статусу. Ситуація в українському суспільстві, яка склалася на сьогоднішній день, характеризується непрацюючими демократичними моделями стратифікації та соціальної мобільності, неефективною державною молодіжною політикою, що робить практично неможливим формування патріотично налаштованого і політично активного нового покоління. Тому дуже важливо, щоб усі модернізаційні процеси проходили в умовах ефективного управління, запровадження якого гарантує домінування демократичних принципів і механізмів. Вони, у свою чергу, залежать від ефективності функціонування політичних інститутів.

З точки зору модернізації, пише І.Дмітрачков, метою політичного розвитку є формування нового типу взаємодії влади і суспільства, створення соціальних і політичних механізмів, що дозволяють більшій частині населення впливати на прийняття політичних рішень [8, с. 4]. Зазначена мета не досягнута в Україні. Саме на це звертає увагу Ю. Біденко: «Незважаючи на двадцятирічний період у нас немає незалежного розвитку України, який у політичному та науковому дискурсах майже скрізь розглядається як «демократична трансформація», питання політичної модернізації та впровадження незалежного громадянського контролю за діяльністю всіх гілок влади, її підзвітності громадськості та, більш широко, можливості громадянського залучення до процесу прийняття політичних рішень досі не втрачають своєї актуальності» [2, с. 45].

За С. Хатінгтоном, демократична трансформація — це процес, згідно з яким громадська та політична система набувають демократичних атрибутів; він може відбуватися як у авторитарних, так і в демократичних країнах, найчастіше кінцева мета цього процесу — встановлення демократії [34, с. 15].

Формування політичного простору України у взаємодії з різними учасниками міжнародних відносин можливе лише на базі спільних інтересів і цінностей, єдиних норм і правил поведінки, які фактично встановлюють партнерські відносини та виключають застосування подвійних стандартів. Отже, згідно з європейською традицією політичного мислення, мова повинна йти про модернізацію соціальних інститутів і політичних практик. Модернізаційний процес як такий передбачає оновлення значної частини соціально-політичних інститутів. У цьому сенсі модернізація по-європейськи передбачає радикальні заходи зі стимулювання активності громадянського суспільства. В свою чергу це дасть необхідний інструментарій для ефективної боротьби з корупцією, підвищення ступеня прозорості й підзвітності в різних сферах (від військового будівництва до енергетичних проєктів), суспільнокорисної трансформації

судової та освітньої систем, децентралізації політичного життя на принципах самоорганізації. Іншими словами, модернізація України — це легітимація нею європейського (і, в більш широкому сенсі, західного) нормативного порядку і добровільне слідування йому.

Виступаючи з нагоди 416-ї річниці з дня народження великого українського політичного, церковного і освітнього діяча Петра Могили, тодішній віце-прем'єр-міністр України, екс-очільник МЗС Костянтин Грищенко зазначив, що досягнення України на шляху впровадження європейських принципів і стандартів дозволить їй завоювати особливу роль у регіоні Східної Європи. «...Ми отримуємо хороший привід згадати, що Україна не просто була першою в Східній Європі країною зі своїм університетом, але стала в XVII—XVIII століттях джерелом поширення провідних європейських гуманістичних ідей у всьому регіоні», — сказав він. К. Грищенко нагадав, що саме вихованці Києво-Могилянської колегії на чолі з Феофаном Прокоповичем стали головними ідеологами модернізації за європейським зразком Російської держави часів Петра Великого, саме у них навчався відомий російський просвітитель Михайло Ломоносов [6].

Протягом 2010—2014 років курс на модернізацію залишався одним з основних трендів у діяльності вищого політичного керівництва країни. Зокрема, в посланні Президента України Верховній Раді України 2011 р. «Модернізація України — наш стратегічний вибір» були сформульовані основні напрямки політичної модернізації України. На Рівні політичних інститутів — посилення представницьких органів влади з одночасним зміцненням механізмів громадського контролю. На рівні відносин між органами влади та громадянським суспільством — підвищення відкритості та прозорості влади, удосконалення механізмів участі громадськості в розробленні, ухваленні та реалізації управлінських рішень, механізмів громадського контролю. На рівні політичної культури — подолання патерналістського комплексу в ставленні громадян до влади, становлення активістського типу політичної культури з одночасним зростанням у середовищі представників влади та управління почуття відповідальності за результати своєї діяльності [20].

Натомість, після зміни політичного керівництва змінилися і модернізаційні орієнтири. В посланні Президента України Верховній Раді України 2015 р. відсутній навіть термін «модернізація країни». Натомість Президент бачить запорукою успішних реформ виключно діяльність державних інституцій [27]. Те, що влада жодним чином не пов'язує політичну модернізацію з розвитком громадянського суспільства П. Порошенко підтвердив в інтерв'ю французькому виданню «Le Figaro» в грудні 2015 р.: «Модернізація країни досі стикається з трьома

потужними перешкодами: корупція, забюрократизовані чиновники та олігархи, але ми переможемо в цій війні» [25].

Найважливішою умовою модернізації є адаптація масової свідомості до сучасних політичних інститутів. Слід зазначити, що масова свідомість пострадянських країн, у тому числі й України, завжди мала схильність оцінювати сучасні інститути відповідно до західних зразків і очікувати результатів модернізаційних змін у вигляді відтворення західної моделі політичного розвитку. Традиційно вважається, що масова свідомість — найбільш інерційна сфера життєдіяльності соціуму. Проте, періоди різких, революційних перетворень, як правило, супроводжуються істотними змінами в масовій свідомості, заміщенням одних ціннісних домінант іншими. Крім того, сьогодні вже не викликає сумнівів, що радикальні зміни в економіці, політиці, системі державного управління потребують ціннісного обґрунтування, що система цінностей, яка формує основу світогляду людей, може виступати і як чинник, що прискорює розвиток, і як бар'єр на шляху такого розвитку.

Інституційні перетворення стають дійсно незворотними тільки тоді, коли вони сприйняті суспільством і закріплені в системі цінностей, на які це суспільство орієнтується. Ліквідація колишніх недемократичних структур, яка відбувається в ході демократичного транзиту, аж ніяк не означає одночасних інституційних змін. Формування демократичних політичних змін означає створення демократичних систем з парламентами, партіями, відкритими виборами, самостійними гілками влади та незалежними судовими процедурами, повною гласністю, тощо. [28, с. 67]. При цьому їх створення має відбуватися не просто шляхом прямого запозичення демократичних механізмів з політичних систем демократичних країн. Воно повинно бути обумовлено культурними та історичними традиціями, політичним та економічним станом суспільства, соціальними і ціннісними факторами. Як пише відомий російський учений Ю. Дорожкін, про розвиток демократичного процесу слід говорити в тому випадку, «якщо цінності демократії стають безумовно домінуючими в менталітеті населення, а влада виявляється все більш чутливою до громадської думки, вибудовується правова держава, відбувається самообмеження влади, з'являється громадянське суспільство, що народжує культуру демократії» [9, с. 12].

Соціально-політичні реформи, розпочаті в Україні в кінці 1990-х років, зародили надію громадян на можливість поступового перетворення країни на сучасну демократичну державу. За минулі два десятиліття політичної модернізації Українська держава помітно змінилася. Були досягнуті деякі важливі політичні та економічні свободи (право голосу, гласність, свобода преси, невтручання держави в приватне життя,

можливості приватних ініціатив). За рядом параметрів українська система влади стала нагадувати західні: політичний плюралізм; децентралізація влади; вибори як форма впливу на державну політику; закріплення в Конституції політичних прав і свобод громадян.

Однак, визнаючи ряд позитивних змін у країні, що відбулися за вказаний період, доводиться визнати, що бажані результати не були досягнуті. У зв'язку з цим значна частина населення розчарована демократією, ефективністю здійснення політичного курсу, до якого країна перейшла з ентузіазмом на початку 1990-х рр. Зовнішній каркас влади найчастіше лише камуфлює її внутрішній зміст і реальні механізми. Значну роль продовжують відігравати неформальні практики, такі як клієнтелізм, корупція, що виникають поза конституційними рамками. Як і раніше, виконавча влада прагне до концентрації в своїх руках усього обсягу повноважень за рахунок порушення прерогатив парламенту і зневаги до судової системи. Державні інститути залишилися слабкими, що зумовило невдачу багатьох реформ [30, с. 27].

У чому ж причина невдач реформування українського суспільства? Ю. Шайгородський справедливо вказує на те, що основним гальмом українських реформ є внутрішній фактор: неконсолідованість еліт, корумпованість суспільства, перманентна нецивілізована боротьба фінансово-економічних і політичних кланів за владу та ін. «У результаті маємо суперечливу політику перетворень, вироблену «самостійно» методом проб і помилок; українська модернізація має наздоганяючий характер; загострилися проблеми національної, політичної ідентифікації суспільства та ін. Українська специфіка розвитку перекреслила світові тенденції як зразок для України, тоді як країни Балтії та Центральної Європи, які мали приблизно однакові стартові умови з Україною, швидко розвивалися й інтегрувалися в НАТО і ЄС» [36, с. 235—236].

Основний виклик сучасної України — це колосальний розрив між народом і владою, що постійно поглиблюється, а також відсутність рівноправного діалогу. Не вирішивши цю проблему, розраховувати на успіх будь-яких реформ безперспективно. Чиновники іноді не здатні, та й не завжди хочуть вчасно отримати інформацію від суспільства і адекватно на неї реагувати. Тобто влада не бажає знати, що насправді про неї думає народ (про інфляцію, кризу, корупцію, доходи чиновників, модернізацію, інновації). Народ не знає, що насправді робить і що хоче робити в майбутньому влада. А це означає, що будь-яка ініціатива, як державна, так і громадська, може збільшувати рівень недовіри між владою і суспільством, роблячи подальшу взаємодію ще більш складною. Не буде перебільшенням висновок про те, що неефективність механізмів передачі інформації, підготовки та

прийняття рішень — одна з ключових проблем сучасної України, яка безпосередньо загрожує розвитку країни. Причому за своєю гостротою вона перевершує будь-які зовнішні виклики, оскільки робить неможливим адекватне розпізнавання цих викликів і своєчасне реагування на них.

Все це суперечить принципам інформаційно-комунікаційного процесу в системі демократичної влади, який передбачає комунікаційну взаємодію «керуючих» і «керованих», точніше — інформаційний обмін між ними. Для забезпечення ефективності управління «керуючі» повинні отримувати всі необхідні відомості про дії «керованої» сторони і, керуючись цими відомостями, залежно від ситуації, що складається, формулювати наступні управлінські рішення, спрямовані на те, щоб реальний стан справ все більше наближав до поставленої мети. Чим демократичнішим є суспільство, тим більшого значення набуває горизонтальний рівень обміну потоками політичної інформації, поряд з панівним комунікаційним потоком, ініційованим державою, з інформаційними потребами та пріоритетами громадянського суспільства, що формуються на широкій ціннісній основі [14, с. 16—17].

Як вважає А. Галкін, вихід на шлях інноваційного розвитку можливий лише в умовах політичної системи, в основу якої закладено ефективно працюючий зворотній зв'язок (реакція публіки на побачене і почуте) як управлінський механізм. Передача інформації перетворюється тим самим на комунікацію, взаємний обмін, спілкування з аудиторією. Зворотній зв'язок дозволяє владі своєчасно вловлювати тенденції розвитку суспільних процесів, проводити корекцію управлінських рішень, сприяє формуванню довіри громадян до інститутів представницької демократії [19, с. 125].

Незважаючи на всі зусилля влади створити в очах населення образ стійкої та життєздатної політичної системи України, доводиться визнати, що поки ще вона не стала ефективною, саморегулюючою, демократичною політико-владною структурою. За даними опитувань, проведених у 2010 році і в січні 2011 року, більше половини респондентів вважають, що Україна крокує до авторитаризму [22].

Український дослідник Ю. Мацієвський висловив думку про те, що Україні більшою мірою загрожує не авторитаризм, а бюрократично-адміністративне свавілля, що проявляється у нехтуванні законом державними службовцями різних рангів, зловживанні службовим становищем, збільшенні корупції і звуженні публічної сфери [17, с. 35].

Результатом політичної модернізації в Україні мають стати реальний поділ влади, створення правових та інституційних гарантій діяльності опозиції, незалежність суду і ЗМІ, демократизація влади, реальне дотримання

принципів правової держави. Політична система повинна забезпечувати стабільний розвиток і динамічну рівновагу між інтересами всіх політичних груп. Вона має бути здатною до реагування на імпульси, що виходять як зсередини, так ззовні, за рахунок прямих і зворотних зв'язків між керівниками і керованими. Природно, що держава, якій вдається ефективно вирішувати завдання політичної модернізації, здобуває позитивний імідж, як в очах власного населення, так і міжнародної громадськості.

Як відомо, суб'єкти та органи демократичної влади існують для задоволення потреб громадян. Тому при прийнятті стратегічних рішень вони повинні брати до уваги думку, принаймні, більшості громадян. Внаслідок цього реалізація масштабних державних і локальних муніципальних програм багато в чому залежить від рівня їх підтримки широкою громадськістю, суспільно-політичними організаціями, групами інтересів та ЗМІ.

Для того, щоб модернізаційні ініціативи та програми були сприйняті українцями, необхідно з'ясувати, що саме населення розуміє під модернізацією і як воно уявляє її цілі та завдання в Україні. Тільки програми, відповідні запиту українців на модернізацію в цілому і певну роль держави в цьому процесі зокрема, зможуть отримати підтримку населення, а значить, поліпшити внутрішньополітичний імідж України.

Забезпечення цієї підтримки — перше завдання комунікацій органів влади (government relations, GR) як специфічної форми політичної комунікації. Соціальні суб'єкти підтримують або засуджують дії влади, зокрема, виходячи зі своїх уявлень про ідеальну владу. Зміст же образу чинної влади залежить, в першу чергу, від інструментальної та комунікативної діяльності конкретних суб'єктів і органів влади. Формування позитивного іміджу влади і відповідно позитивної громадської думки про владу — друге завдання [21, с. 168].

Отже, щоб політична модернізація була успішною, необхідний широкий суспільний консенсус з найбільш важливих питань політичного життя. З точки зору ефективності функціонування громадської думки як соціального інституту, здатного ініціювати багато змін у практичній політиці держави, можна оцінювати і сам рівень розвитку демократії. Громадська думка є індикатором встановлення політичного ладу, виразником протиріч і очікувань, що стосуються стану демократії в Україні. Проте в Україні склався такий тип суспільної системи, в основі якого лежить ефективність влади, а не ефективність власності. Слабко розвинене партнерство між державою і суспільством, ще не склалися механізми громадського контролю над владою. У результаті зберігається, а часом наростає відчуження влади від суспільства і суспільства від влади.

За цих умов важливого значення набуває процес формування іміджу держави, який має спонукальний, дієвий характер для всього суспільства. Позитивний імідж країни може викликати почуття патріотизму, мобілізувати суспільство на вирішення різних проблем, у тому числі й на модернізацію всього суспільного життя [11, с. 17]. Між тим, на сьогоднішній день не запропоновано жодної програми модернізації, яка могла б стати основою дійсно масової ідеології. Без реальної участі більшості населення модернізація нездійсненна. Сильні патерналістські настрої, слабкий розвиток структур громадянського суспільства перешкоджають розвитку соціальної активності.

Модернізація має, перш за все, забезпечити перегляд соціального контексту, спрямований на зростання відповідальності громадян. Порядок делегування повноважень повинен не залежати від поточної політичної кон'юнктури, а визначатися довгостроковими інтересами суспільства в цілому. Владні практики зобов'язані деполітизуватися, стати прагматичними. Замість абстрактного прагнення до демократії як такої, коли вона стає лише предметом політичних суперечок, потрібно бачити в ній імператив ефективного управління, що реалізується на всіх рівнях, у всіх галузях людської діяльності.

За умови грамотної реалізації наявного іміджевого потенціалу політичної модернізації, Україна має всі можливості для того, щоб стати демократичною та економічно розвиненою країною. Необхідними складовими реалізації цього потенціалу є політична модернізація, стійке економічне зростання, ефективна соціальна політика, інноваційний шлях розвитку, поліпшення демографічної ситуації.

Виконання цих умов стане реальністю, якщо всі державні інститути об'єднають свої зусилля, а орієнтиром у цьому може стати формування позитивного іміджу як усередині держави, так і в міжнародному просторі. О. Дубас справедливо вважає, що позитивне сприйняття України у світі здатне значною мірою сприяти успіху здійснюваних соціальних і економічних реформ. «Сьогодні завдання державного будівництва вимагають реалізації кроків, спрямованих на формування позитивного ставлення до Української держави. Це дасть можливість скорегувати поведінку зарубіжних країн — потенційних партнерів та інвесторів України, — сформувати сприятливий клімат у вирішенні найважливіших політичних і економічних завдань розвитку держави» [10, с. 181].

Як пише Л. Аділова, призначення іміджу як інструменту управління полягає в налагодженні інтеракцій між суб'єктом і об'єктом. Тому імідж можна розглядати як інструмент досягнення конкретної мети і концептуальний продукт, змодельований з урахуванням соціально-по-

літичних, національних, культурних особливостей країни [1, с. 79]. Оскільки імідж не може значно відхилитися від стану суспільства, завдання конструювання сприятливого іміджу — створити пріоритети розвитку самого суспільства [3, с. 3]. Пріоритетом українського суспільства є успішна політична модернізація.

Для державної структури імідж має важливе функціональне і статусне значення, оскільки він є показником рівня довіри до неї населення і критерієм оцінки суспільством ефективності управлінської діяльності та, за великим рахунком, проведених державою перетворень. Він фіксує ступінь відповідності дій державних органів вимогам та очікуванням конкретних соціальних груп і соціуму в цілому. Таким чином, імідж значною мірою детермінує поведінку громадян по відношенню до державних структур і, зокрема, їх співробітників [24, с.1]. Це особливо актуально, враховуючи ставлення українців до чинної влади. Соціологічне дослідження оцінок українців щодо діяльності владних інститутів України, яке з 23 лютого по 8 березня 2016 року проводив Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), показало, що українці виборці переважно (78,3%) вважають, що чинне політичне керівництво веде країну в хибному напрямку [31].

Є. Шевченко виділяє такі фактори позитивного впливу на імідж України: стабільність поведінки суспільства, високий рівень національної толерантності, помірний національний характер; історія країни, самобутня культура; наукові досягнення світового значення; поширення інформації про перспективні галузі української економіки (наприклад, літакобудування, суднобудування, виробництво ракетної та космічної техніки, інтелектуальні системи та унікальні високі технології); туризм, спорт [37, с. 120]. Думається, що в сучасних умовах для поліпшення іміджу держави цих факторів недостатньо. У даному переліку відсутній фактор, який особливо цінують у сучасному світі — це рівень демократизації суспільства в даній державі.

У науковій літературі виділяються універсальні позитивні характеристики, що впливають на формування позитивного сприйняття держави всередині країни. Це, перш за все рівень соціального самопочуття громадян. Ключовою складовою тут є оцінка особистого майбутнього в контексті перспектив розвитку держави. Це означає, що політичні реформи безглузді без економічних реформ і не можуть виступати самостійною метою модернізації. Слід зазначити, що створення соціально-економічних передумов сприяє консолідації тих верств суспільства, які зможуть створити суспільний запит на демократизацію.

Політична система повинна бути побудована на принципах самоорганізації, які сприяють генерації інноваційних процесів. Однак іннова-

ційні ідеї, цілі, стратегії не лежать на поверхні, вони вимагають матеріальних вкладень та інтелектуальних зусиль. Народження інноваційної ідеї — найважливіший елемент інноваційного процесу як основи модернізації. Інноваційний тип розвитку передбачає перехід до суспільства, яке здатне динамічно змінюватися, створювати політичні та соціальні стимули для розробки, освоєння і впровадження нових технологій, використовуючи відповідні їм форми організації виробництва і трудових відносин. «Ті, хто щиро прагнуть до інноваційного розвитку, зазвичай мають при цьому на увазі формування специфічної інноваційної економіки, яку складають три взаємозалежних напрями. Перший — створення технологічних, економічних, соціальних і політичних передумов для подальшого інноваційного ривка. Другий — корінна інноваційна модернізація вже існуючого матеріального виробництва. І третій — створення принципово нових інноваційних сфер діяльності [13, с. 58].

Криза 2008—2010 р. показала, що одним з найбільш перспективних методів не тільки виходу з неї, але і прориву на міжнародній арені є інноваційна політика країни і прогресивні механізми її впровадження. Використання знань, передових технологій та кадрів високої кваліфікації дозволяє, як показує, наприклад, досвід Великобританії, забезпечити стабільність розвитку національної науки та економіки, в тому числі й за рахунок розвитку середніх і малих підприємств, що позитивно впливає на імідж країни, її інвестиційну привабливість і конкурентоспроможність [35, с. 94].

Таким чином, актуалізується питання про суб'єктів інноваційного розвитку на надіндивідуальному рівні й про необхідність створення і підтримки стимулюючого розвитку інституційного середовища, соціальних і економічних умов, сприятливих для розвитку креативних практик. У першу чергу, мається на увазі розвиток інноваційної економіки, наукового потенціалу та різних форм соціальної творчості [33, с. 88]. За наявними даними, більше половини населення (55,1%) згодні з думкою про те, що в подоланні економічної кризи однією з вирішальних умов має стати широке використання інноваційних технологій. Тільки 11,2% опитаних не згодні з цим, а 159% не змогли відповісти. Однак респонденти висловлюють сумнів у готовності населення до цього: 25,6% вважають, що населення країни готове до впровадження інноваційних технологій, тоді як 30,1% впевнені, що не готове, а 28,9% вагалися з відповіддю. Ще більші сумніви в суспільстві виникають з приводу здатності уряду запровадити ці технології: всього 14,5% опитаних вважають, що уряд готовий прийняти програму широкого використання інноваційних технологій, однак 38,7% вважають, що уряд не готовий, і 29,5% не змогли відповісти [29, с. 155].

У списку найбільш інноваційних країн планети, який був створений агентством Bloomberg, Україна опинилася на 42 позиції з 50 можливих. Інноваційність країни вимірювалася за сімома критеріями. Серед них: інтенсивність дослідних і конструкторських робіт (R & D), рівень розвитку високих технологій, кількість дослідників, рівні продуктивності праці та освіти, ефективність промисловості й патентна активність. Україні за ступенем інтенсивності досліджень дісталось 37 місце, продуктивності праці — 69, концентрації високих технологій — 47, кількості вчених — 39, продуктивності промисловості — 34, рівнем освіти — 6, а патентної активності — 17. Перше місце в рейтингу дісталось США, другу сходинку отримала Південна Корея, третє місце — Німеччина, четверте — Фінляндія, а п'ятою стала Швеція. Україна опинилася між Грецією (41) і Болгарією (43). Росія опинилася на 14-му місці списку, а Польща — на 30-му. В кінці списку опинилися Південна Африка (50), Білорусь (49) і Македонія (48). Поряд з цим журнал «The Economist» представив рейтинг країн, що володіють найбільшим потенціалом у середньостроковій перспективі. У цьому списку Україна займає один із найнижчих рядків, випередивши тільки Кенію і Нігерію [32].

Україна має високий рівень інтелектуального капіталу, багату культурну спадщину, унікальне природне середовище. А значить — величезний потенціал щодо поліпшення якості життя. Однак ефективність використання цього потенціалу залишається під питанням. Головними причинами неефективності, на наш погляд, є слабка сприйнятливість соціальних інститутів до стратегій інноваційного розвитку, низький рівень довіри за межами малих соціальних груп. Розрив між уявленнями про ресурсний потенціал України і якість життя її населення, між можливостями розвитку і потребами людей підкріплюється даними про соціальну диференціацію і бідність. У підсумку надлишкова нерівність і супутні їй соціальні проблеми підтримують інерцію негативного бачення перспектив нашого розвитку, яку лише частково стримують показники економічного зростання.

Отже, реалізація іміджевого потенціалу політичної модернізації відкриває додаткові можливості презентувати модернізаційний потенціал Української держави з позитивного боку, сприяє збереженню соціальної стабільності всередині країни і розвитку міжнародного співробітництва.

Література

1. Адилов В.А. Образ России в Казахстане: опыт проектирования имиджа страны во внешней среде : дис. ... канд. социол. наук : спец / В. А. Адилов. — М., 2009. — 198 с.

2. Біденко Ю. Модернізація України в контексті кризи: роль держави та громадянського суспільства / Ю.М. Біденко // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. — 2011. — № 1. — С. 43—55.

3. Глинская И.Ю. Политические механизмы формирования позитивного имиджа России : автореф. дис... докт. полит. наук : спец. 23.00.02. — политические институты, процессы и технологии / И.Ю. Глинская. — М., 2010. — 38 с.

4. Глинчикова А.Г. Демократическая модернизация и национальная культура / А. Глинчикова // Полис. — 2010. — № 6. — С. 54—68.

5. Горбатенко В.П. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів : автореф. дис... докт. політ. наук : спец. 23.00.02 — політичні інститути та процеси / В.П. Горбатенко. — Київ, 1999. — 38 с.

6. Грищенко рассказал, как Украина завоюет особую роль в Европе [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/power/2013/01/10/881021.html>

7. Девятков А.В. Модернизация как проблема Российско-европейских отношений / А.В. Девятков, А.С. Макарычев // Политическая наука. — 2012. — № 2. — С. 73—88.

8. Дмитрачков И. В. Информационно-коммуникативное обеспечение государственного управления в контексте политической модернизации : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 10.01.10 / Игорь Владимирович Дмитрачков. — М., 2008. — 23 с.

9. Дорожкин Ю. Актуальные проблемы модернизации политической системы России / Ю. Дорожкин // Власть. — 2012. — № 10. — С. 10—13.

10. Дубас О.П. Інформаційно-комунікаційний простір : Культурно-політичні детермінанти : Монографія / О.П. Дубас. — К.: Генеза, 2011. — 256 с.

11. Жукова П. И. Имидж Российской Федерации как фактор ее национальной безопасности : автореф. дис... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 — политические институты, процессы и технологии / П.И. Жукова. — М., 2010. — 26 с.

12. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. — 1997. — № 4. — С. 6—32.

13. Инновационная модернизация России. Политологические очерки. Под ред. Ю.А. Красина. — М.: Институт социологии РАН, 2011. — 253 с.

14. Коданина А.Л. Политико-коммуникационные технологии в деятельности представительства Президента Российской Федерации в Приволжском федеральном округе (2000—2008 гг.) : автореф. дис... канд. полит.

наук : спец. 23.00.02 — политические институты, процессы и технологии / А.Л. Коданина. — Нижний Новгород, 2010. — 24 с.

15. Коу Ц. Элиты в контексте модернизации России / Ц. Коу // Власть. — 2012. — № 10. — С. 43—45.

16. Мальцев А. Модернизационная парадигма: теоретические подходы и исторический опыт / А. Мальцев // Мировая экономика и международные отношения. — 2012. — № 4. — С. 105—108.

17. Мацневский Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004—2010 г. / Ю. Мацневский // Полис. — 2010. — № 5. — С. 17—37.

18. Меняющаяся социальность: новые формы модернизации и прогресса / Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. ред. В.Г. Федотова. — М.: ИФ РАН, 2010. — 274 с.

19. Модернизация и политика в XXI веке / отв. ред. Б.С. Оганисян. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. — 336 с.

20. Модернізація України — наш стратегічний вибір (послання Президента України В.Ф.Януковича до Верховної Ради України) 2011 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U01_11.html

21. Недбай В. В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект // В. В. Недбай. — Монографія. — Одеса: Астропринт, 2009. — 366 с.

22. Неутешительные результаты исследований о состоянии с демократией в Украине [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://advocatura.in.ua/neuteshitelnye-rezultaty-issledovaniy-o-sostoyanii-s-demokratiej-v-ukraine/.html>

23. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні : автореф. дис... докт. політ. наук : спец. 23.00.02 — політичні інститути та процеси / О. В. Новакова. — К., 2007. — 33 с.

24. Окс С. И. Формирование положительного имиджа силовых структур в СМИ: технологии и обратная связь : автореф. дис... канд. филол. наук : спец. 10.01.10 — журналистика / С.И. Окс. — Воронеж, 2011. — 18 с.

25. Петр Порошенко назвал основные препятствия на пути реформирования Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.novostimira.com.ua/news_163966.html

26. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

27. Полный текст ежегодного послания Порошенко Верховной Раде [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/1085455-polnyiyy-tekst-ejegovdnogo-poslaniya-poroshenko-verhovnoy-rade.html>

28. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. — М.: РОССПЭН, 2000. — 320 с.

29. Резник А. Правительственные реформы в массовом сознании граждан Украины / А. Резник // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2012. — № 2. — С. 151—163.

30. Сіленко А.О. Труднощі та суперечності становлення демократичної політичної системи України / А.О. Сіленко, К.П. Меркотан // Віче. — 2007. — № 16. — С. 27—30.

31. Соціально-політична ситуація в Україні: Лютий-березень 2016 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=610>

32. Украина оказалась в конце рейтинга инновационных стран [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2013/02/4/6982846/>

33. Формирование образа России в современном мире: социокультурные механизмы / Н.Загладин, К. Холодковский, К. Лапкин, С. Чугров, И. Семенов // Мировая экономика и международные отношения. — 2008. — № 1. — С. 78—88.

34. Хатингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хатингтон. — М.: РОССПЭН, 2003. — С. 13—41.

35. Черноморова Т. Региональная инновационная политика Великобритании / Т. Черноморова // Мировая экономика и международные отношения. — 2012. — № 4. — С. 93—104.

36. Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу / Юрій Жанович Шайгородський. — К.: Знання України, 2009. — 400 с.

37. Шевченко Е.В. PR-технологии формирования международного имиджа страны (на примере Украины) / Е.В. Шевченко // PR-технологии в информационном обществе: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Санкт-Петербург, 4—5 ноября 2003 г. СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2003. — 214 с.

Semchenko Olexander. Political modernization as a factor of public image policy

The article is devoted to a comprehensive analysis of Ukraine communication problems that reduce the effectiveness of the political modernization. The article also presents the most optimal ways of solving these problems.

Keywords: *political modernization, the image of the state, the state brand, modernized society, communication.*

Скаленко Олексій Карпович

дійсний член Міжнародної академії інформатизації при ООН
та Асоціації футурологів РФТ

Глобальносистемні виміри витоків та незалежного розвитку «пострадянської» України

Думи мої, думи мої — горе мені з вами.

Тарас Шевченко

В даному дослідженні мова йде про те, що сучасна Україна не тільки відродилась як самостійна держава, але й об'єктивно знаходиться у принципово зміненому, уже глобалізованому світі. При цьому стало цілком зрозуміло, що доконечно впливова подія системно загадкового саморозвалу наддержави СРСР — також явище об'єктивного світо-історичного виміру. Саме глобальносистемними дослідженнями встановлено, що цей розвал був наслідком надмірного спотворення всесоюзного психоінформаційного простору. Отже, ми загально й системно врахували цей фактор та, при всебічному вивченні реалій нашого життя на даному історичному етапі всесвітнього процесу, розробили по-можливості відповідну стратегічну концепцію українського національного розвитку.

Процес зміцнення нашої державності, скажемо відверто — поки-що формально суверенної України, є проблематичним і вирішальним чином сьогодні залежить від існуючого світопорядку, реалій і тенденцій регіонального та глобального розвитку, а також стану й рівня внутрішнього духовно-творчого потенціалу як можливостей соціально-економічного поступу українського суспільства.

Особливими, теж об'єктивно існуючими чинниками виживання України в сучасному світі безумовно є його найпотужніші сусідні регіони — поки-що могутня Російська Федерація та найрозвиненіші євроатлантичні країни, що об'єднані в системно специфічний альянс — ЄС та НАТО. З огляду на ці незаперечні реалії, головною метою даної роботи поставлено завдання системно усвідомити глибинну сутність та стратегічний шлях розбудови українсько-російських і українсько-євроатлантичних відносин в сучасному специфічно глобалізованому світі за принципами дотримання національних інтересів та ділового партнерського співробітництва.

Кінець XX століття другого тисячоліття не тільки вочевидь практично, але й науково-теоретично виявив основні важелі управління світовими політичними та соціально-економічними процесами. Попереднім чином нагадаємо, що такими важелями визначені системно рушійний гуманітарний чинник та революційного виміру інформаційні технології. Відтак стало зрозуміло, що «загадковий саморозвал» наддержавних структур цих часів є переконливим свідченням тектонічних зрушень у світовому житті саме за рахунок імперативно посиленого впливу вказаних системно глибинних важелів в сфері людської діяльності.

Як найпоказовіші реалії цього періоду, саме названі нами явища та чинники надали можливість науковцям визначити найстійкіші тенденції світового розвитку. А початок XXI століття третього тисячоліття dokonечно підтвердив об'єктивну невідворотність вже чітко виявлених тенденцій розвитку, які названі нами феноменами надінтенсивної інформатизації та глобалізації майже усіх сфер нашого життя.

Сучасні глобалізаційні хвилі, як показали загальносистемні дослідження, своїм проявом фактично відображають об'єктивну сутність цивілізаційних процесів. Отже, в науково-практичному визначенні вони виявились не тільки найвпливовішими в сфері політично-економічної діяльності, але й системно, на глибинному рівні ускладнили усі соціокультурні процеси та інтенсифікували сферу людських і міжнародних відносин. Особливо відчутними ці феноменальні процеси проявились в так званих перехідних країнах. Однак, нагальні проблеми становлення «пострадянської» української держави все ж виглядають системно найскладнішими.

По-перше, наша держава будується зовсім не на пустому місці. Форсмажорні обставини розпаду Союзу залишили нам не тільки інерцію затухаючого соціально-економічного розвитку специфічно закритого суспільства, а й специфічне регіональне середовище.

По-друге, постсоюзні українці фактично не мали і тепер ще не мають достатнього досвіду власного державницького життя, тим більш в умовах інтенсивного розповсюдження вже згаданих нами всесвітніх інформатизаційно — глобалізаційних процесів.

По-третє, інерція командно-адміністративного менталітету, ще з самого моменту проголошення незалежності України, аж ніяк не сприяла становленню державного конституційного ладу, зміцненню державних кордонів та дотримання національних соціально-економічних інтересів. Ці очевидні факти хоч і були з самого початку цілком зрозумілі найпотужнішим сусідам — Росії й державам ЄС і членам НАТО, але взявши на себе обов'язки гарантів безпеки, вони не надали нашої дер-

жаві дієвої правової допомоги у вирішенні складних проблем її системної інтеграції в існуючий світопорядок.

Глобальносистемно узагальнюючи історичний досвід взаємовідносин та існування України в межах вже фактично зниклих зі світової карти імперій, можна зробити висновок, що ці відносини майже завжди будувались на насильницько-дезінформаційній основі. Систематично, у відповідності з імперськими інтересами, десятками, а то і сотнями років цілеспрямовано й завзято розбудовувався антинаціональний «інформаційний простір», моментами навіть з використанням військової сили. Тобто, це фактично були антигуманістичні й антиетнічні інформаційні війни.

Також, загальносистемно усвідомлюючи пострадянський період життя українців ми бачимо, що інформаційні війни не тільки не припинились, а й навпаки, набули максимально інтенсивного характеру. Адже ці війни практично співпали з новітньо історичними інформатизаційно-глобалізаційними хвилями. Додамо, що цілком закономірно імперська практика «доцільно дезінформаційних» відносин до бувших своїх провінцій та сателітів має потужну просторово-часову інерцію. Ясно, що тут немає потреби виконувати роботу фахівців-статистиків, які легко підрахують беззаперечні факти антидержавного відношення деяких найпотужніших сусідів до української держави.

Без усякого сумніву, нам наймобільнішим чином потрібно усвідомити свою власну слабкість в протидії до сучасного дезінформаційного насильства з будь-якого боку, будь-то східного чи західного. Ми повинні стати настільки освіченими, діловими та всебічно компетентними, щоб ефективно відрізнити правду від брехні, здоровий глузд від авантюризму, компетентність та справжню освіченість від невігластва, патріотизм від лицемірства. І це буде головною перевагою нашого виживання в умовах уже надмірно жорсткої конкуренції в сучасному світі.

У зв'язку з об'єктивно існуючою проблематичністю розбудови всебічно ефективної української також існує об'єктивна необхідність не тільки прагматичного, а й загального теоретично-методологічного розгляду тобто за глобально системним підходом. З глобальносистемної як політично — філософської точки зору сучасна Українська держава — це цілком діалектичне утворення. Географічне положення нашої країни історично та політично викристалізовувалось в процесах взаємодії та взаємозв'язків по-суті різних соціальних структур. Як на суттєвий факт, насамперед треба вказати, що ця кристалізація відбувалась на стику дещо різних природно-ресурсних та кліматичних умов, але головне — різних цивілізаційно-культурних потоків Європи і Азії.

Навіть якщо так розглядати українську спільноту, яка століттями виживала та якось розвивалась в певному епіцентрі інтересів найсильніших країн та потужних регіонів світу, можна зрозуміти максимально діалектичну специфіку його менталітету. Однак тут найважливішим в плані визначення реального стану, дійсних можливостей та проблематики системного розвитку в умовах сучасного глобалізованого світу та конкретного сусідства, для України повинна бути проста відповідь на глибинно принципове, системно вузлове питання — що ж зрештою дає нам сьогодні така діалектика?

Передусім згадаймо, що український народ історично довгий час перетерплював багато поневірянь і страждань від оточуючих його політично — державницьких структур, якимось чином зберігаючи при цьому свою характерну людську гідність, що постійно збагачувалась рисами відповідальної працевитості та специфічно-культурної толерантності в міжетнічних відносинах, терпимості до різних ідеологій, політичних і релігійних уподобань людей, а також у відносинах з державами-сусідами. Ці риси нашого народу мали особливу цінність в різні періоди тимчасового входження окремих його частин до тих чи інших політично-державних систем переважно в якості провінцій з багатими плантаціями, природними та людськими ресурсами.

Оптимістично доповнимо цей висновок глобально значимою суто релігійною думкою про те, що Бог найбільше випробовує тих, кого найбільше любить. Однак новітньоісторичний характер випробувань свідчить про те, що українське суспільство вже достатньо наблизилось до системно найскладніших, можливо й завершальних етапів свого формування як по-сучасному відкритої, правової та повною мірою незалежної держави.

Переконливо стверджуючи глобально крилатий вираз сучасності «інформація править світом», сьогодні немало розмов точиться навколо сутності світових цивілізаційних процесів та латентних важелів управління світом. Нажаль, це тільки парацивілізаційні судження, а не дослідження власне глибинно сутнісних основ цих процесів. Реально ж науковцями здійснюються лише описи, в кращому випадку, тих чи інших історично-культурних ситуацій, що виникали на географічних просторах світу.

Нашими загальносистемними дослідженнями, тобто саме за глобалістично-цивілізаційною методологією, встановлено, що усі без виключення процеси людської діяльності пріоритетно-оперативно та пріоритетно-стратегічно здійснюються на єдиній інформаційно-цільовій основі. Цей факт абсолютно очевидним є сьогодні, а був дійсним завжди й

повсюдно, і таким же чином буде працювати в майбутньому. Отже, глобалістично-цивілізаційна або системно-інформаційна методологія відкриває нам двері до пізнання більш глибокої сутності первинно об'єктивних основ соціально-економічної діяльності, включаючи науково-інтелектуальну й технологічно-виробничу працю, політичні та й усі інші соціокультурні процеси. В даному випадку нас найбільше цікавлять глибинні основи процесів державного самоуправління та міжнародних відносин.

Надзвичайно важливо тут зрозуміти, що передній фронт в процесах самоуправління та міжнародних відносин об'єктивно й необхідно завжди формувався і формується трансінтелектуально, тобто суб'єктивно на глобально фундаментальній основі ресурсів інформаційних знань, отриманих в історичних (цивілізаційних) процесах суб'єкт-об'єктної взаємодії, тобто практичного життя.

Переважаюча активність суб'єкта в цій взаємодії переконливо свідчить не тільки про його особливу творчу природу, але й про те, що людина творча є принципово єдиною рушійною силою усіх інформаційних процесів. Природно володіючи феноменом «свободної волі», людина-суб'єкт праці також має принципову можливість як позитивно, так і негативно змінювати цільову спрямованість своєї активності, починаючи від неадекватного пізнання об'єктів, некомпетентних дій до цілком усвідомленої дезінформаційної діяльності, включно холодні та гарячі війни.

Цей букет «цільового злому» в процесах діяльності історично «процвітав» завжди, але інтенсивної сили він набув в останні століття за часів так названого індустріального суспільства. Процеси формування окремих держав та наддержав, науково-технологічні прориви, завоювання чужої і відстоювання своєї власності, а також усі інші конфлікти силового характеру своїм «переднім фронтом» в глибинній основі пріоритетно мали інформаційно-інтелектуальну підготовку та психоінформаційну спонуку.

Сьогодні, тобто в часи інтенсивного переходу розвинених країн до так званого постіндустріального як інформаційного суспільства, став зовсім очевидним факт глобального, як по вертикалі так і по горизонталі, впливу ресурсу інформаційних знань на процеси розвитку. Отже, настав час визначити провідну роль і місце цього ресурсу в процесах ефективної діяльності та безпечно-гармонійного, тобто на шляху до більш досконалого життя.

Якщо ми визначили, що суспільно-політичні відносини в регіоні світу «Росія — Україна — країни ЄС та НАТО» є системно впливовими для

виживання, зміцнення та поступу нашої держави, то влодіючи цими концептуальними знаннями, ми зобов'язані насамперед провести системно-інформаційний аналіз стану та перспектив у відносинах України з цими надпотужними сусідами. Відтак ще раз спеціальний короткий аналіз:

1. Навіть в найкращі часи співіснування з цими або в цих політичних структурах українці найбільш були вражені відносно національного інформаційного простору, коли панували власне, м'яко кажучи, цілеспрямована системна державно-управлінська некомпетентність, системна дезінформація або ж просто найжорстокіші в гуманітарному відношенні інформаційні війни.

2. Сьогодні, треба сказати це відверто, українська нація підійшла до моменту істини щодо свого існування, порятунку століттями знищеної сусідніми імперіями великої, навіть у світовому вимірі, національної мови і культури. І це проблема не тільки національна, це — проблематика щодо реально можливої втрати значної частини із скарбниці загальнолюдських цивілізаційних цінностей.

3. Відтак, Українська держава сьогодні просто немає іншого вибору як максимально змобілізуватись, системно зібратись з думками про порятунок, виживання та повного відродження своїх найкращих досягнень в минулому, сьогоденному та майбутньому житті. Таким чином, нас врятує тільки чітко цілеспрямований рух до формування власного духовного та ділового потенціалу, до партнерства на високому цивілізаційно-культурному рівні, а також до сучасних, високорозвинених цивілізаційних цінностей.

Однак, реальна ситуація в світі є надскладною і особливо проблематичною для нашого суспільства з точки зору сучасної динаміки світового розвитку й трансформації системи міжнародних відносин. Це зобов'язує нас глибше та ретельніше подивитись саме на глобально найвпливовіші чинники сучасного життя, особливо коли вони постають реально дійовими, максимально розповсюдженими та інтенсифікованими.

Світова еліта все більше розуміє, що наступили вже зовсім інші історичні часи та що будувати своє національне й загальнолюдське життя ми зобов'язані на цих, так глобально і так імперативно виявлених хвилях світового процесу. Але, нажаль, весь світ і фактично кожна націю продовжує вражати жорстока методологічно — концептуальна криза, відносно як до сучасного так і до майбутнього розвитку людства.

Відмітимо також, що різного рівня міжнародні форуми з методологічних питань всесвітнього і національного розвитку останнім часом набу-

ли систематичного виміру та, разом з практичними реаліями світогосподарського життя, переконливо засвідчують про глобальний характер і фундаментально вирішальну значимість процесів інформатизації усіх сфер людської діяльності й суспільного розвитку кожної нації.

Отже, сьогодні майже усі країни і суспільства в тій чи іншій мірі вже зрозуміли, що невідворотно опинились під хвилями інтенсивних інформатизаційних і глобалізаційних процесів. Уважний науково-системний погляд на ці процеси показує, що в нових умовах аж ніяк не можна орієнтуватися лише на традиційні концепції соціокультурного і економічного розвитку, на традиційний ресурсний потенціал та традиційну організацію міжнародних відносин.

З цього приводу взагалі уже можна сказати, що усякий локальний прогрес, в тому числі у регіональному і національному вимірах, без врахування імперативної, об'єктивно невідворотної трансінформатизаційної глобалізації, цілком закономірно може закінчитись великим регресом. Все це також імперативно зобов'язує нас поглибити розуміння необхідності розробки нових, більш адекватних до часу підходів в сфері організації та управління соціально-економічними процесами, в тому числі процесами зовнішніх відносин.

Щодо визначення наших найголовніших методологічних і концептуальних потреб, насамперед чітко зафіксуємо, що в загальноісторичному плані Україна вистраждала свою власну державність, але попри десятилітні зусилля побудувати гуманітарно, соціально та економічно більш ефективне суспільство в умовах своїх внутрішніх та зовнішніх реалій, сьогодні вона знаходиться, нажаль, в системно відсталому й концептуально розгубленому стані.

Отже, реальне українське сьогодні є доленосним моментом — моментом і с т и н и для нашої держави та для її громадян. Це взагалі не тільки питання «бути чи не бути?» Це, зрештою, момент початку активної боротьби за можливість побудови в нашій країні по-людськи гідного життя. І тут абсолютною умовою слід вважати мобілізацію усіх сутнісних сил кожної людини як члена цього суспільства, кожної особистості як провідника найпотужніших сил в процесах діяльності і розвитку — сил духовності, моральності і творчого інтелекту. Отже, нам, українцям, вже пора добре зрозуміти, що саме природно притаманні глибинно-сутнісні можливості людини і є основним глобалізуючим чинником в усіх процесах соціального та економічного розвитку. При цьому строката картина світового порядку все ж говорить про те, що суть глобалізація на фундаментально закономірному рівні є абсолютно об'єктивним й невідворотним фено-

меном, навіть якщо мова йде про «суб'єктивних глобалізаторів», які власне можуть зловживати благодатним феноменом відносної за своєю суттю «свободою волі».

Отже, на відміну від принципово невідворотних, об'єктивно закономірних процесів загальноцивілізаційної глобалізації, явище силового «суб'єктивного нав'язування» певних дій, умов життя та розвитку фактично є волюнтаризмом, який в своїй негативності може бути не тільки глобально і локально шкідливим, але також і принципово відворотним за рахунок високої науки, освіти і компетентності суб'єктів праці. І це максимальною мірою стосується сфери сучасних міжнародних відносин, передусім в регіоні «РФ — Україна — ЄС та НАТО».

Таким чином, сучасна Українська, вже досить незалежна держава існує і розвивається в особливих історичних умовах. З зовнішнього боку вона є специфічно відкритим суспільством, а з внутрішнього — так званним перехідним, тобто суспільством, яке об'єктивно й необхідно прискорено повинно реформувати своє соціокультурне й економічне життя, саме в такій ситуації подолавши глибинну, системно всеохоплюючу життєву кризу.

Отже, об'єктивно єдиним гарантом успіху й безпеки на цьому шляху для нашої держави є наявність, передусім, методологічної та концептуалізаційної інформації як знань про ефективну діяльність та розвиток в новітніх історичних умовах. Адже саме ці знання допоможуть нам всебічно врахувати чинники глобального впливу на хід процесів прискореного антикризового реформування в сферах національної економіки, соціально-психологічного поступу та міжнародних відносин.

Глобальносистемно аналізуючи стан національної проблематики, можна помітити, що не зважаючи на досить широкий спектр пошуку відповідних часові стратегій ефективного і безпечного соціально-економічного розвитку, ми ще й досі, треба прямо сказати, емоційно-політично підходимо до цієї проблеми.

Однак навіть семеро одного не ждуть, тим більше в сучасному світі, який так динамічно змінюється і розвивається в умовах жорсткої політичної, військової й технологічно-економічної конкуренції. Тому, маючи на увазі, що усі ці умови загально відомі, в даній роботі ми звертаємо особливу увагу саме на загальносистемні або глобальні чинники, які в пріоритетно-стратегічному вимірі є об'єктивно найвпливовішими і вже на початкових етапах діяльності послуговують незаперечним гарантом успіху в сфері соціально-економічної розвитку та відносин на міжнародній арені, в першу чергу у взаємодії з потужними найближчими сусідами і регіонами — Росією та державами ЄС-НАТО.

Таким чином, на передній край тепер виходить системно найважливіше для нашої держави завдання організації роботи в сфері методологічного та концептуального забезпечення свого існування, тобто пріоритетного формування стратегічно-інформатизаційного ресурсу в процесах діяльності та розвитку. Актуальність цього надважливого завдання уже підтверджена класичною політекономічною думкою, що «усякий прогрес в рамках помилкової інформаційної системи неминуче закінчується великим регресом».

Цілком зрозуміло, що таке глобальносистемне завдання є відповідно надскладним та кризонебезпечним. Однак, об'єктивно єдиним гарантом успіху й безпеки на цьому шляху для нашої держави є, щонайперш, наявність методологічно-концептуалізаційної інформації як фундаментальних знань про діяльність та розвиток в новітніх історичних умовах.

З нашого погляду «укорінений зміст» або фундаментальна сутність процесів глобалізації взагалі полягає в її об'єктивно необхідній всезагальності, відтак об'єктивно закономірній універсальності суть знань, які треба лише належним чином усвідомлювати, враховувати й відповідно дотримуватись. Окремі ж спроби прагматиків усвідомити характер цих процесів з деякої філософської точки зору, як правило, тільки ще більше «заганяють в глибину» цю методологічно надважливу проблематику. Зрештою маємо деяку еклектику, яка, в свою чергу, породжує кризотворчу концептуалізаційну плутанину.

Тут, на наш погляд, цілком доречно згадати високої мудрості загальнолюдську думку про те, що для успіху в кожній справі найважливішим є її початок. Адже не випадково сказано: «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог» [Євангеліє від Івана: 1.1]. Нажаль, людське слово далеко не завжди є істинним, правдивим і компетентним. Тому цілком зрозуміло, що результати й ефективність людської діяльності завжди і повсюдно, отже вирішальним чином, причому в першу чергу, залежали, залежать та й будуть залежати від слова-думки, слова-волі, слова-інформації.

Тут також потрібно сказати, що хоч і дещо неочікувано, максима «інформація править світом» стала крилатим виразом сучасності. Вочевидь реальні і в принципі невідворотні феномени інтенсивної інформатизації та відповідної глобалізації сьогодні примушують людство уважно й активно турбуватись про інформаційні ресурси, а також врахувати вкрай негативну, але цілком реальну загрозу інформаційно-інтелектуальних війн по всьому життєвому простору світу. Світова еліта все більше розуміє, що наступили вже зовсім інші історичні часи та що будуюча

ти своє національне й загальнолюдське життя ми зобов'язані на цих, так глобально і так імперативно виявлених хвилях світового процесу.

Повторюємо, що сьогодні майже увесь світ і фактично навіть кожну націю продовжує вражати жорстока системна методологічно-концептуальна криза, відносно як до сучасного так і до майбутнього розвитку людства. Щоправда, в останні роки відбулися знакові для новітніх історичних часів світового розвитку події глобального виміру — в Ріо-де-Жанейро, в Женеві, а 2005 року в Тунісі та 2015 року в Парижі збиралися представники понад 180 країн світу для розгляду проблем глобалізації, економіки, екології, клімату та побудови так званого інформаційного суспільства.

Відмітимо також, що різного рівня міжнародні форуми з указаних питань останнім часом набули систематичного виміру, які разом з практичними реаліями світогосподарського життя, переконливо засвідчують про глобальний характер і фундаментально вирішальну значимість процесів інформатизації усіх сфер світогосподарської діяльності й розвитку кожної нації. Однак підкреслимо, що до порядку денного цих всесвітніх самітів ще не були включені проблеми методологічного забезпечення.

Для українського уряду як «власника визначальної частини акцій» національного соціально-економічного господарювання також настав час істини. Головними аргументами для такого висновку в контексті питання «як нам вирулювати?» в сучасному специфічному світі, виступають не стільки внутрішні потреби нашого суспільства, скільки зафіксовані нами вище імперативні хвилі інтенсивної інформатизації та глобалізації світогосподарських процесів, а також відносин на міжрегіональному й міжнародному рівнях. Але, на жаль, ні національна наука, ні різноколірний політикум, ні реальна економіка в достатньо обгрунтованій мірі сьогодні не володіють відповідними до часу теоретично-концептуальними знаннями. Вже проголошені урядові програми як поточної так і стратегічної діяльності фактично не враховують вказаних чинників як вирішально найвпливовіших. Отже, в цих програмах, передусім, відсутні науково виважені пріоритетно-засадничі й стратегічні гарантії системно ефективного і безпечного, отже стратегічно антикризового розвитку.

Таким чином, найактуальнішою проблемою для української держави є проблема подолання концептуальної кризи в сфері соціально-економічної діяльності і розвитку з урахуванням глобальних чинників. Однак насамперед треба наголосити на необхідності загальносистемного підходу при розгляданні цієї проблеми. Це зумовлено тим, що у відпо-

відності з розробленою автором системно-інформаційною методологією дослідження та розгортання світогосподарських процесів, саме так звана інформаційна безпека розвитку (по суті — інформатизація) фактично і є глобальним мірилом сфери успішної соціально-економічної діяльності, безпечного та конкурентоспроможного розвитку на світовому, регіональному і національному рівнях.

Як це зрозуміти? Справа в тому, що лише в системному визначенні людська діяльність може бути, як відомо, названа власне працею, тобто якщо вона цілеспрямована. Мета ж усякої діяльності об'єктивно закономірно формується лише на основі інформаційного ресурсу, точніше з використанням цього ресурсу як ідеально-змістовного субстрату, що функціонально служить людству єдиним орієнтиром на шляхах виживання й поступу в природному, цілком самозакономірно існуючому речовинно-енергетичному середовищі.

Отже, ми можемо зробити загальносистемний висновок, що інформаційно-цільовий ресурс є глобальною, природно закономірною основою розгортання усіх без виключення процесів діяльності і розвитку, системоутворюючим, системоутримуючим і, так би мовити, прогресоуможливорюючим чинником в системах творчої, гуманітарно й соціально доцільної праці людей

Розглядаючи проблеми системно безпечної діяльності й антикризового розвитку кожного суспільства, для початку ще раз нагадаємо класичну, методологічно мудру думку про те, що інформаційно помилкова система зрештою закінчується великим занепадом. Це тому, що достовірна методологічна інформація функціонально завжди виступала пріоритетно стратегічним чинником і системно єдиним об'єктивним гарантом всебічної ефективності й безпеки в сферах економічної діяльності та соціокультурного розвитку сучасного людства. Про це яскраво і переконливо свідчить хоча б перебіг подій в останні століття нашої історії, наприклад, так звані холодні ідеологічні, а насправді — інформаційні війни, включно сучасні «гібридні».

З іншого боку ясно, що кваліфіковане вирішення проблем забезпечення всебічно ефективного функціонування усіх життєво важливих підсистем кожної держави і господарства об'єктивно й необхідно сьогодні потребує, передусім, компетентності виконавців та управлінців як володіння ними відповідними інформаційними знаннями в глобальному вимірі, тобто, в тому числі і навіть в першу чергу, методологічно-концептуальною інформацією.

Таким комплексним чином, саме найгостріша потреба в фундаментальних, системно опрацьованих й функціонально надійних інформа-

ційних знаннях і є г л о б а л ь н и м виміром проблем пріоритетного стратегічно-ресурсного забезпечення усіх без виключення систем людської життєдіяльності. Отже, тільки за таким мірилом принципово можна досягти економічного успіху, зміцнити державний суверенітет та відносини аж до рівня партнерського співробітництва, підвищуючи тим самим рівень національної конкурентної спроможності у світогосподарському просторі.

Чому саме проблема якісного інформаційного забезпечення управлінсько-виконавчої сфери є всезагально найвпливовішою або глобальною? Для відповіді на це непросте питання потрібно в попередньому плані відзначити організаційно-управлінську сутність трудової діяльності та поведінки сучасної людини (*homo sapiens*). Оскільки у нас мова йде про інформаційний ресурс як критерій глобальності усіх процесів людської діяльності, то уявляється необхідним викласти тут окремі положення теорії глобального соціально-економічного процесу на основі розробленої раніше глобальносистемної інформаційної методології і коротко проаналізувати глобальні механізми функціонування інформаційного ресурсу в системах економічної діяльності й суспільного розвитку.

Системно-інформаційна методологія людської діяльності та розвитку фіксує, передусім, фундаментальні, тобто найглибинніші основи соціально-економічного процесу, який тільки на таких загальносистемних підставах і можна назвати глобальним. Методологічно глобальною першоосновою цього процесу визначений матеріально-енергетичний субстрат, який принципово дозволяє людині шляхом кваліфікованої праці досягати продуктивних результатів з метою задоволення своїх духовних, фізіологічних та екологічних потреб. Вказаний субстрат циркулює власне в економічних системах виключно за об'єктивними законами, що пізнані природознавством, наприклад за законами збереження речовини і енергії, та включені в науково-інформаційну систему суспільства. Ці знання необхідні тому, що організувати цілеспрямований трудовий процес та доцільно керувати ним принципово можливо лише базуючись на глобальній інформаційно-цільовій основі.

Організаційно-управлінським, тобто доцільно рушійним чинником тут виступає власне людина як трансінформаційно діючий суб'єкт влюбій системі праці, створюючи при цьому своєрідний мікропроцесуальний соціально-економічний цикл. Саме в цьому циклі найяскравіше виявляється глобальна функція ідеального за своєю змістовною сутністю інформаційного ресурсу, який в циклах свого функціонування підкоряється виключно людині компетентній. Оскільки ці загальні, коротко викладені системно-інформаційні принципи є методологічно універсальними в просторовому та часовому вимірах, то власне вони і

представляють основні положення нової теорії глобального соціально — економічного процесу, який строго кажучи, включає усі галузі життя, в т.ч. міжнародні відносини.

Щодо системного впливу і конкретних механізмів функціонування інформаційного ресурсу власне на глобально-фундаментальному рівні, то уявляється необхідним враховувати, так би мовити, феноменологію цього ресурсу в кожній сфері людського життя. Наприклад, в сфері реальної політичної діяльності уже на початковому етапі розробки кожного рішення глобально необхідним є забезпечення достовірним, історично перевіреним, науково сформованим інформаційним ресурсом, тобто теоретичними знаннями та практичним досвідом. Але політичні рішення не є самоціллю і для окремої людини і для усього суспільства. Прийняті в інформаційному варіанті політичні рішення (засади, доктрини, концепції тощо) надходять далі, до конкретніших щодо життєво важливих потреб людей, наприклад, до законодавчої та виконавчої сфер. І вже на їх основі, і також в інформаційному варіанті розробляються конкретні закони або програми соціально-економічної діяльності. Програмноцільова діяльність на кожному з етапів принципово забезпечується організаційно — управлінським персоналом, який володіє відповідними інформаційними знаннями, тобто компетентними кадрами. Отже, проблеми безпеки на усіх напрямках людського життя глобально залежать від інформаційного ресурсу, загальні обсяги та достовірність (якість) якого, в свою чергу, залежать від творчої активності громадян як конкретних відповідальних (управлінських) суб'єктів соціально-економічної діяльності, про ефективність якої сповіщає зворотний зв'язок. Але глобальносистемний характер цього зв'язку нагадує нам біблійне мудре слово про те, що «є час розкидати каміння, і є час збирати каміння»

Отже, загальносистемні дослідження показують, що людські спільноти як у цивілізаційних так і в національних вимірах існують, розвиваються і удосконалюються насамперед на основі інформаційного ресурсу як глобально ключових, об'єктивно орієнтуючих знань про закономірності перебігу природних процесів. Взагалі, будучи генетично й методологічно єдиним представником об'єктивно існуючого світу, інформаційні знання виступають в житті людей також єдиним важелем активно-творчого цілепокладання в усіх системах праці, пріоритетно-стратегічним гарантом особистісного та суспільного поступу. Саме на цих підставах, в загальноісторичному плані та з урахуванням актуально існуючих реалій і тенденцій світового розвитку можна стверджувати, що людство взагалі та й кожне людське суспільство має чіткий фундаментальний вимір — воно за своєю сутністю глобально-інформаційне.

Оскільки життєглобалізуючий інформаційний ресурс в сучасному індустріально розвиненому світі поширюється практично з електронною швидкістю в планетарному, і навіть космічному масштабах. Саме тому об'єктивно закономірно змінюються та прискорюються процеси міжлюдського інформаційного обміну, транстехнологічного, і головне — практично змістовного, сутнісно й системно глобалізуючого використання цього ресурсу в усіх без виключення процесах соціально-економічної діяльності й розвитку, включно сферу міжнародних відносин.

Методологічні засади побудови інформаційного суспільства (ІС) особливу увагу, з нашої точки зору, повинні концентрувати передусім на тому, що інформаційний ресурс (ІР) людства — це не тільки продукт суб'єкт-об'єктних відносин, тобто продукт теоретично-практичного пізнання світу, але з урахуванням того, що загальносистемним об'єктом, тобто глобально єдиною фундаментальною платформою організації трудових процесів і єдиним джерелом отримання ІР тут є життя і творча діяльність людей в об'єктивно існуючому речовинно-енергетичному середовищі.

Отже, з методологічно-засадничої точки зору в загальносистемній стратегії формування та розвитку інформаційного суспільства необхідно зафіксувати три основних складові його формування: речовинно — енергетично — технічно — ресурсна, інформаційно — змістовно — інтелектуально — ресурсна, та інформаційно — інноваційно — технологічно — ресурсна.

Ці коротко викладені стратегічні засади формування ІС мають універсальний характер, але щодо української держави вони необхідно повинні корегуватись у відповідності з реальним станом нашого суспільства, головним чином з реальним ресурсним потенціалом у його інтегрованому визначенні.

Безумовно, найважливіший вплив у конкретному завданні розбудови сучасного інформаційного суспільства в Україні мають законодавча сфера і, загалом, єдина політична воля головних керівних органів держави. Однак для такого волевиявлення необхідно системно достатнє усвідомлення нашою керівною елітою об'єктивної невідворотності інтенсивного світо — життя — глобалізуючого поступу інформаційно-суспільних відносин.

Отже, насамкінець зробимо головні висновки та глобальною мірою сформулюємо деякі рекомендації щодо розбудови відносин в регіоні РФ-Україна-ЄС-НАТО в умовах сучасних світових реалій та на основі інноваційної, відповідної до часу, тобто глобальної системно-інформаційної методології.

А. Взятий нами чинник інтенсивної трансінформаційної глобалізації, як максимально об'єктивно обґрунтована реалія і тенденція сучасного, прогресивно спрямованого світового розвитку вимагає від нашої нації

найглибиннішого усвідомлення сутності цих процесів, негайно зробити методологічні поправки щодо курсу свого розвитку та системно опанувати сучасними політичними та соціально-економічними технологіями, а також інформаційно й інтелектуально високими методами міжнародних дипломатичних відносин.

Б. У зв'язку з такою об'єктивно існуючою ситуацією Україні треба прямо і рішуче визнати, що шлях негайної мобілізації усіх патріотичних національних сил, в першу чергу в духовно-інтелектуальній сфері, на подолання хронічної загальносистемної суспільної кризи та перехід на рейки прискореного соціально-економічного розвитку є єдино реальним шляхом порятунку нашого самостійного державницького життя.

В. Отже, не зважаючи на надпроблематичність ситуації, нам слід усвідомити не тільки власну провину у виникненні такого небезпечного стану в нашій державі, а й необхідність брати на себе повну відповідальність за її подальшу долю.

Г. Вважаючи крок суспільно — системного науково-практичного усвідомлення феномена трансінформаційної глобалізації світу найвпливовішим чинником в конкретному житті, ієрархічно пріоритетним етапом активності на цьому шляху треба визнати корінну, відповідну до часу трансформацію науково-освітньої та соціально-психологічної сфер.

Д. Закономірно подальшим кроком буде доопрацювання та активізація основних положень інноваційної системно-інформаційної методології діяльності і розвитку, а також зовнішніх зносин України в сучасному глобалізованому світі.

Ж. Враховуючи специфічну стратегічність цього глобального за сутністю завдання, ускладненого інерцією минулого існування, а також пряму необхідність негайного запровадження відповідних освітньо — виховних і фахово-підготовчих програм, потрібно терміново розробити універсальний навчальний модуль творчої праці і управління на основі глобальної системно-інформаційної методології.

З. Навчальну дію названого модуля необхідно розповсюдити на сфери середньої та вищої освіти, науково-дослідних інституцій, підготовки та перепідготовки кадрів, а найголовніше та й у першу чергу — в інституціях підготовки державних управлінців та політично-дипломатичних закладах.

Загальний висновок: Тільки комплекс названих, системно основних кроків забезпечить наше виживання, удосконалення та конкурентоздатність української нації у відносинах з потужними сусідами: РФ і державами ЄС-НАТО, а також на світовій арені.

Розділ IV СУСПІЛЬСТВО І РЕЛІГІЯ

УДК 262.1

Священик Іван Сидор

кандидат церковно-історичних наук

Особливості чину інтронізації патріарха у Візантійській імперії та Московській державі

Стаття з історичного і літургічного боку розкриває практику інтронізації патріарха в древній Церкві Константинополя та Московської держави, у якій ні духовенство, ні церковний народ ніколи не брали участі у справі обрання патріарха, митрополита, архієпископа чи єпископа, як це було у Церкві Константинопольській.

Ключові слова: *Візантія, Московська держава, цар, патріарх, патріархат, митрополит, обрання, інтронізація.*

Складний процес «взаємодії» Церкви та імперії має безсумнівне літургічне забарвлення, що досить яскраво проявляється в чинах поставлення єпископа. Мета цього дослідження — з'ясувати, настільки поставлення першого патріарха в Московії наприкінці XVI століття відповідало порядку поставлення вищого предстоятеля Константинопольської Церкви і встановленого там звичаю; простежити, якою була роль царя і духовного Собору в справі вибору патріарха і його поставлення у Візантії та Московському царстві. Завданням наукової роботи є дослідження чину обрання патріархів у цих двох Церквах.

Головними джерелами, що містять інформацію, яка прямо стосується порядку обрання, наречення та возведення митрополита Московського Іова в сан патріарха Московського (1589 р.) є стаття «Об учреждении патриаршества в России»¹ і більш розлогий документ «О пришествии на Москву из Царяграда Святейшаго Иеременя, патриарха вселенскаго»².

¹РНБ, рукописний збірник XVII ст., який зберігається в бібліотеці Соловецького монастиря № 852, л. 60 — 109 об.

²ГИМ, рукописний збірник др. пол. XVII ст. Синодальної бібліотеки № 703, л. 76 об. — 123 об.

Обидва джерела, разом з іншими (російськими і грецькими) були видані на початку ХХ ст. О. Я. Шпаковим¹.

Незважаючи на те, що зазначені джерела та дослідження є порівняно пізніми копіями джерел 1589 р, що не збереглися, вони користуються довірою у дослідників і дозволяють цілком достовірно описати церемоніально-обрядові деталі першої в історії Московської держави патріаршої інтронізації. Окрім названої праці О. Я. Шпакова, важливими є дослідження митрополита Макарія (Булгакова)², М. К. Соколова³, П. Ф. Ніколаєвського⁴, А. В. Карташова⁵. Концепт патріаршої влади у Візантії і Московщині був розроблений Б. А. Успенським⁶. Візантійським чинам хіротонії присвячені роботи О. А. Дмитрієвського⁷, О. М. Пентковського⁸. Відповіді на деякі богослужбові питання — про порядок участі візантійського імператора в здійсненні літургії — можна знайти в роботах Роберта Тафта⁹. Аналіз чинів поставлення патріарха у цих двох світах свідчить, що між ними літургійний і традиційний матеріал має дуже мало схожих рис.

Для того, щоб з'ясувати, наскільки поставлення першого патріарха в Московії відповідало порядку поставлення вищого предстоятеля Кон-

¹Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. — Одесса : Тип. Техник, 1912. — 399 с.

²Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. — Кн. шестая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881). Патриаршество в России (1589—1720). Отдел первый: Патриаршество Московское и всея Великия России и Западнорусская митрополия (1589—1654). — М., 1996. — С. 27 — 48.

³Соколов Н. К. Учреждение патриаршества в России, в 1589 году // Прибавления к изданию Творений св. Отцев в русском переводе. — М., 1859. — Ч. 18., кн. 3. — С. 288 — 338.

⁴Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. — СПб, 1879. — № 7, 8. — С. 3—40; Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. — СПб, 1879. — № 9, 10. — С. 369—406; Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России // Христианское чтение. — СПб, 1879. — № 11, 12. — С. 552—581.

⁵Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. — Париж, 1959. — Т. 2. — 589 с.; М. : «Наука», 1991. — Т. 2. — 576 с.

⁶Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России: Византийская модель и ее русское переосмысление. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. — 680 с.

⁷Дмитриевский А. А. Богослужение в Русской Церкви в XVI веке. Часть 1: Службы круга седмичного и годичного и чинопоследования таинств: историко-археологическое исследование. — Казань, 1884.

⁸Пентковский А. М. Чинопоследования хиротоний в византийских Евхологиях VIII—XII вв. // Византийский временник. — М., 2002. — Вып. 61. — С. 118—132.

⁹Тафт Р. Ф. История литургии свт. Иоанна Златоуста. Т. II. Великий вход: История перенесения даров и других преданафоральных чинів // пер. с англ. С. Голованова. — Омск : Изд. С. Голованов, 2010. — XLIV + 464 с.

стантинопольської Церкви і встановленому там звичаєві, а також, якою була роль царя і духовного Собору в справі вибору патріарха і його поставлення у Візантії і Московському царстві, важливо коротко розглянути чин обрання патріархів у цих двох Церквах.

Вибір патріарха у Візантії (843—1453 рр.) являв собою картину, в якій у всій повноті повинна була проявитися сутність гармонійних відносин між державою і Церквою — симфонія з одної сторони, а з другої — значення царя в Церкві. Така важлива подія для життя держави і Церкви, звісно, повинна була підняти на ноги і владу, і кліриків, і народ, і вносила вогонь, особливо в підготовчий період вибору Вселенського патріарха. Правда, участь мирян і навіть кліру не мала активного характеру.

Велике значення мали монахи, які впливали на громадське життя і часто приводили своїх кандидатів. Саме тому більшість Візантійських патріархів вийшли саме з монастирів. Так з 75-ти патріархів цього періоду (843—1453): 46 — із монахів, 19 — з патріарших чинів, 6 — з міністрів, 4 — із мирян¹. Це пояснюється тим, що партія монахів, особливо з часів преподобного Феодора Студита, прагнула звільнити Церкву від тиску світської влади і вступала в боротьбу з нею за незалежність і свободу Церкви. Найкращим методом боротьби було поставлення в патріарший сан свого представника. І, хоча роль імператора була домінуючою в обранні патріарха, їм це вдавалось.

Справа в тому, що взаємні відносини Церкви і держави у Візантії будувались на принципі симфонії, в силу чого вони становили один складний і нероздільний організм, — причому держава була матерією, або тілом, а Церква — формою, або душею. При цьому, держава як начало матеріальне надавала Церкві зовнішній покров, захист, створювала сприятливі зовнішні умови для її життя і розвитку. У свою чергу, Церква освячувала громадські устави і форми життя, співпрацювала з державою при світлі церковного вчення, допомагала їй встановити правду за церковними канонами і за духом християнської любові.

Справедливо писав російський історик Церкви і церковного права, візантиніст Іван Соколов: «Участь царя в акті вибору кандидата, як і вся його діяльність стовно Церкви, повинна була проходити в єдиній думці з владою духовною»² [Тут *переклад автора*]. У Візантії до справи вибору кандидата у патріархи ставилися так серйозно, що інколи патріарша

¹Соколов И. И. Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV века (843—1453 г.) // Христианское чтение, 1907. — Т. 3. — С. 273—275.

²Там само. — С. 267—268.

кафедра залишалася без Предстоятеля довгий час: 2—5 місяців. Інколи, в період церковних міжусобиць, цей період тягнувся роками¹.

Після передвиборчої підготовки справи розпочинався сам процес поставлення нового патріарха на овдовілу кафедру. Ця процедура була досить складною і урочистою, і поділялась на 9 окремих актів: 1) обрання Собором духовенства кандидатів на Патріарший престол; 2) вибір імператором одного з кандидатів; 3) сповіщення кандидата про його обрання (так зване мале наречення); 4) велике наречення в храмі, за особливим богослужбовим чином; 5) возведення імператором новообраного патріарха в його новий статус; 6) хіротонія (якщо патріархом обрана особа не з єпископів); 7) інтронізація — поставлення на престол; 8) братська розмова з патріархами інших Православних Церков; 9) окружне послання новопоставленого патріарха до своєї пастви².

В самому обранні брали участь лише архієреї і цар. Цей акт мав на меті обрання Собором митрополитів трьох кандидатів на Першосвятительський престол. Ніхто інший з нижчого духовенства не допускалися до активних дій у виборі кандидата³. Тільки один хартофілакс був присутній на засіданні Собору архієреїв, яке відбувалось в одному з храмів Константинополя, але голосу не подавав, а лише збирав у письмовому вигляді і вів протокол засідання. Найчастіше засідання проходили в храмі св. Софії, але пізніше, коли з'явилася традиція, що без дозволу патріарха заходити в храм св. Софії не можна, то збиралися у Влахернському храмі, а пізніше в храмі Апостолів — після Софії найбільший і найбагатший храм у Візантії.

Сам цар не брав участі в засіданні виборців, щоб «не соромились учасники Собору» — саме так пояснив свою відсутність імператор Іоан VI Кантакузин (1341—1354) в 1347 р. при обранні патріарха Ісидора. Константинопольський імператор лише скликав Священний Собор. Після висвячення патріарха він писав окружне послання до своєї пастви, в якому говорив про своє правовір'я і подавав уроки християнського життя. Цим і завершувалося поставлення нового патріарха на Константинопольську кафедру.

Але не такий порядок обрання і патріаршої інтронізації був встановлений при виборі першого московського патріарха Іова. В Московській державі вся будова і склад церковно-державного і релігійного життя були зовсім іншими, аніж у Візантії. Про участь духовних осіб, кліру, а тим більше народу в обранні на високу духовну ланку не могло бути й мови.

¹Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... — С. 302. — 399 с.

²Там само. — С. 303—304.

³Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над русскою церковью. — СПб., 1878. — С. 270—275.

До XVI ст. про соборне обрання єпископа, а тим більше митрополита зовсім не йшлося¹. Вся справа обрання митрополитів, з часу поставлення митрополита Іони у 1439 р., коли держава поступово підпорядковувала собі Церкву, а потім і до обрання патріарха Іова у 1589 р. — була повністю зосереджена в руках царя і декількох наближених до нього осіб².

За рішенням боярської думи від 13 січня 1589 р., царський наказ про обрання кандидата на Московський Патріарший престол був переданий Борисом Годуновим і Андрієм Щелкаловим Константинопольському патріарху Ієремії II Траносу. Цар Феодор Іванович повинен був замінити Бориса Годунова в переговорах з патріархом, оскільки основні труднощі добігали кінця і, у випадку згоди патріарха, залишалось виконувати лише зовнішні формальності у цій справі. Посланці заявили патріарху, що оскільки він після неодноразових переговорів відмовився бути на Патріаршому престолі в місті Володимирі, то цар повелів передати його волю, щоб патріарх Ієремія благословив і поставив на Володимирський і Московський Патріарший престол митрополита Московського Іова.

Варто зауважити, що про обрання конкретної особи для Московського Патріаршого престолу — митрополита Іова — прямо вказує Статейний список³. А вже у пізнішому джерелі — Синодальному рукописі — у царському зверненні до патріарха про кандидатуру митрополита Іова не знаходимо жодного слова: «Что если святейший Иеремия сам уже не хочет быть на патриаршестве Владимирском и всея России, то хотя бы поставил вместо себя из Московскаго Собора, кого Господь Бог и Пречистая Богородица и великие Чудотворцы Московские изберут: ибо изначала благочестивые прародители царские прияли крещение в Христианскую веру, а преосвященные Митрополиты Киевские поставление свое от Патриархов Константинопольския Церкви, и веру сию содержат твердо. Ты же, пресвятейший Иеремия, по благодати Святаго Духа того же Апостольскаго престола приемник, дело сие соверши»⁴.

Питання було поставлене прямо, і відповідь на нього мала бути рішучою. Але патріарх не відразу на це погодився. Не дивлячись на те, що він часто вислуховував різкі зауваження з боку свого товариша митрополита Монем-

¹Горчаков М. И. Церковное право. — М., 1906. — С. 122—124.

²Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 159—161.

³Посольская книга по связям России с Грецией, православными иерархами и монастырями 1588—1594 // подгот. текста М. П. Лукичева и Н. М. Рогожина. — М., 1988. — С. 65.

⁴Синод. рук. 83 — 84; Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. — СПб. : тип. 3-го отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1858. — Т. 1. — С. 202—203.

васійського Іерофея, все ж таки патріарху Ієремії було важко назавжди попрощатися з давно леліяною думкою про своє патріаршество у Москві.

Переговори з царськими посланцями тривали довго — патріарх багато говорив з ними і, все ж, розумів, що повинен поступитися царській волі і «приговорил, что он на патриаршество Владимирское и Московское и всея России благословит и поставит из российского собора, кого государ произволит, и впред благословение свое даст, чтоб впред патриархам поставлятися здесь в российском царстве от митрополитов, архиепископов и епископов по чину патриаршескому, как о том чин обдержит; а его бы государь пожаловал отпустил в Царьград»¹.

Характеризуючи згоду Ієремії на встановлення патріаршества в Московській державі, грецький хронограф зауважує, що патріарх дав згоду проти своєї волі, поступаючись наполегливій вимозі виконати царську волю, яка ще більше укріпилася після бажання патріарха самому залишитись в Москві. Наче бажаючи оправдати патріарха Ієремію в його наполяганні залишитись тут патріархом і в його згоді виконати царське бажання, хронограф дає зрозуміти, що патріарх під кінець визнав свою помилку — через страх порушити правила церковних канонів він погодився поставити у патріархи кандидата з московських митрополитів. Він розумів, що, залишаючись патріархом Константинопольським і водночас бути патріархом Московським, живучи у Володимирі, суперечить всім канонам Церкви.

Доки патріарх перебував у Москві, державному керівництву потрібно було отримати від нього згоду і обіцянку висвятити для Московії патріарха. Отримавши таку обіцянку, влада намагалась чим швидше її виконати. Представники вищого московського духовенства уже давно були присутні на місці й очікували можливості приступити до виконання задуманої справи. Справа ця велась таємно, без них, хоча новини про неї не могли бути приховані від суспільства.

17 січня 1589 р. було назначено в Москві відкрите засідання Собору представників вищої духовної і світської ієрархії. На цьому Соборі, крім митрополита Іова, були присутні три архієпископи, шість єпископів, п'ять архімандритів, чотири ігумени і три соборних монастирських старці; греки на Собор не були запрошені. Соборне засідання відкрилось промовою, в якій цар вперше (!) представив духовенству відкриту доповідь про всі попередні переговори з Антіохійським патріархом Іоакимом та Константинопольським Ієремією про утворення Московського Патріаршого престолу. Ця промова була буквально повторенням попередніх його промов до боярської думи з цього ж питання.

¹Стат. спис. л. 79—80; Синод. рук. л. 84; Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... № 11, 12. — С. 553.

Описавши відповіді патріарха Ієремії на запропоновану йому пропозицію залишитись у Володимирі, цар звертався особисто до митрополита Іова і сповіщав йому відповідь патріарха: «А тебя отца нашего и богомольца патриарх советует нам устроить инде. И мы о том и не помыслили, чтоб тебя отца нашего и богомольца от Пречистыя Богородицы и великих чудотворцев отженути и учинити бы патриарха греческаго. Он здешняго обычая и языка не знает и ни о которых делах нам с ним говорить без толмача не уметь»¹.

Цар, виголосивши згоду Ієремії поставити Московського патріарха, пропонує митрополиту Іову порадитись з архієпископами, єпископами і зі всім Собором, як би цю справу довести до кінця. Митрополит Іов, переговоривши на засіданні з представниками духовенства, повністю покладався на царську волю. Тоді було вирішено відправити до патріарха дяка Андрія Щелкалова, щоб він розпитав про патріарше поставлення і отримати від патріарха Ієремії письмовий виклад чину цього поставлення².

Андрію Щелкалову патріарх повідомив, що патріарше поставлення відбувається так само, як і поставлення на митрополита, архієпископа чи єпископа — спочатку наречення, потім і посвячення. До того ж, вручив дяку письмовий чин цього поставлення на грецькій мові: «Лета 1589 Генваря в день произволением самодержца светлаго царя Феодора Ивановича всея Россіи и твердым словом пресвятейшаго патріарха господина Іеремии Константина града подаровали и дали святыи престол Кіевскій всея Россіи в чин патріаршескій на Владиміре и всея Россіи. И собрашася мы, митрополиты и архиепископы, и епископы, и избрали есмя. И для того показали есмя по чину, как есть у великия апостольскія церкви цареградскія. А сія избранія живет в церкви в той с митрополиты и архиепископы и епископы вкупе. И после того, как выберут, кто будет первый и второй и третій, того, котораго царь производит, и патріарх поставит начальником; и к тому начальнику пошлют от царя и от патріарха в келью дву человек и известят ему царским и патріарховым словом, что его царь и патріарх хотят нарицати в патріархи владимірским и московским и всея Росіи. И ты для того готовися. А в те поры тому избранному тех двух человек почтити, а делает то втай. И как тот избранный изготовится, и после вечерни, как собором отпоют вечерню, и архиепископы и епископы и архимандриты и игумены со всем народом соберутся в церковь, и к ним в соборную церковь приидет тот избранный, и возложит на себя патрахиль и амфорь и ризу, и начнет служить молебен; а после молебна возмет свещу в руку, а в другую письмо; и в том письме пишется благодарение царю и патріарху и всему собору; и к

¹Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... № 11, 12. — С. 555—556.

²Синод. рук. л. 85 — 86 об.

тому избранному в церкви придег ближней человек со свещею, и станет против его и учнет тому избранному говорить так: святыи царь и самодержец и святейший патриарх Иеремий и весь освященный собор велел тебе говорити, приказывают тебя возвысити на престол владимирский и московский и всея Руси. А тот нареченный держит тому цареву ближнему человеку ответ: «коли меня раба грешаго избрал святыи самодержец цар и великий господин Иеремий патриарх вселенский со всем освященным собором в такой великий чин, и аз о том самодержцу царю и вселенскому патриарху и всему собору благодарю и на себя тот чин приимаю». После того избранный учнет всему освященному собору и всему народу говорити, чтобы ему соблюсти стадо господне и предати Господеву. Да потом как придет тот нареченный из церкви к себе в келью и подает бояром и дворяном сладости и питье. А на другой день на обедни как начнут пети литургию, и тогда начнут того нареченнаго поставляти в патриархи по церковному чину; а среди церкви напишут милом орла двоголаваго и после обедни поставят три стулы: царю и двум патриархом им сидети. И как сядут два патриарха и благословляют в церкви весь народ заедино; да потом новопоставленный патриарх, встав с своего места, ударит челом царю и патриарху; и пойдет в своем во всем сану к себе в келью. А цар востав идет к себе в полаты; а патриарха стараго зовет к себе ясти, а к новому патриарху посылает дворянина за стол его звати, и садятся по своим местом»¹.

Царю не сподобався отриманий від патриарха Ієремії чин поставлення на патриаршество. Це поставлення у греків не мало такої пишності, якою відрізнялось на Русі поставлення навіть єпископа, тому що і зовнішні обставини життя Східних патриархів під ігом іновірців далеко не були такими блискучими, як життя московських митрополитів. Крім цього, на Сході ніколи не було особливого чину посвячення з єпископів на митрополитів і хіротонія не повторювалась над митрополитами і патриархами, якщо вони обирались з єпископів. І цей грецький порядок не узгоджувався з тодішніми порядками Московської Церкви. Тут, у сан митрополита знову рукопоклали кандидата, навіть якщо він уже був рукоположений у єпископи — для нового, вищого сану необхідною була і «высшая благодать», тим більше, ця «высочайшая благодать» була потрібна для високого патриаршого сану, який вперше приймав на себе митрополит Московський.

Саме тому цар Феодор Іванович, який любив урочистість у церковних обрядах і дуже переживав, щоб не упустити деталі, які могли б «послабити» важливість і силу події утворення Московського Патриаршого престолу, залишився незадоволеним грецьким чином поставлення і

¹Синод. рук. л. 89—90 об.

наказав Андрію Щелкалову написати чин поставлення митрополита і з цих двох чинів — грецького і московського — скласти новий чин обрання і поставлення на патріаршество. З цього приводу в Синодальному рукописі зазначено, що був написаний чин наречення і поставлення на митрополію. 25 лютого 1581 р. замість спочилого митрополита Антонія «избранием царя и великого князя» був поставлений на Першосвятительську кафедру митрополит Діонісій (? — не раніше 1604 р.).

У зв'язку з хіротонією і возведенням на митрополичий престол 5 лютого цього ж року був складений новий чин інтронізації, більш деталізований і урочистий порівняно з чином, складеним у 1564 р. у зв'язку з поставленням митрополита Афанасія¹ та Іоасафа в 1539 р. Цей чин вийшов друком в 2 томі «Собрания государственных грамот и договоров»². І з цих двох чинів — грецького і московського — був складений новий чин обрання і поставлення на патріаршество³. В «Актах, собранных в библиотеках и архивах Российской империи» наведений і чин обрання і рукоположення у єпископи⁴.

19 січня 1589 р. відбулася нова нарада царя з митрополитом, духовним Собором і боярами. На цьому зібранні розглядали і схвалили складений чин поставлення Московського патріарха і вирішили надіслати до патріарха Ієремії особливу делегацію з представників духовенства, яка повинна була передати йому поклін від царя і митрополита, знову викласти перед ним весь хід задуманих і початих переговорів про московське патріаршество, і від імені всієї Церкви просити «обновити московское государство патриаршеским и святительским саном великим»⁵.

Делегація, показавши патріарху нещодавно складений чин, радилась з ним в який день краще провести поставлення в патріархи. Привітавшись, члени делегації говорили з патріархом за даною їм формою і царським наказом. Патріарх Ієремія спілкувався з ними, повторив свою обіцянку поставити патріарха, запитував про новий складений чин патріаршого поставлення, як він звершувався раніше при висвяченні на митрополичий сан, який був при цьому порядок прийому духовенства в

¹Синод. рук. л. 90 об. — 95; Ак. Арх. Экспед. I, № 264; Боголюбский М. С., прот. Московская иерархия: Митрополиты // ЧОЛДП, 1894. — Кн. 9. — С. 481—482.

²Собрание Государственных Грамот и Договоров, хранящихся в Государственной Коллегии Иностранных Дел. — М. : Тип. Н. С. Всеволожского, 1819. — Т. 2. — 399 с. — № 50.

³Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографическою экспедициею Академии наук. — СПб., 1836. — Т. 1: 1294 — 1598 гг. — 551 с. — № 184.

⁴Там само. — № 375.

⁵Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... № 11, 12. — С. 558.

царських палатах і що зробили з листом, в якому записаний грецький чин поставлення в патріархи. Відповівши, царю передали сам чин обрання та поставлення патріарха в Московському царстві і повідомили, що обрання на Патріарший престол назначено на 23 січня 1589 р., а посвячення — на 26 число того ж місяця¹.

З четверга 23 січня і впродовж всього тижня Москва була свідком гучних святкувань з приводу обрання і поставлення митрополита Іова на Патріарший престол. З ранку і до обіду до Москви з'їжджалось в кафедральний Успенський собор вище і нижче духовенство². Митрополит Іов залишався у своїх палатах біля собору.

Коли духовенство зібралось, він, згідно із заздалегідь складеним церемоніалом, відправив делегацію, яка повинна була відвідати Рязанське подвір'я і просити патріарха Ієремію вперше увійти до кафедрального собору Москви. Це перше відвідування Вселенським патріархом Московського Патріаршого собору мало ознаменувати виявлення його особливої уваги не тільки до місцевої московської святині, але і до всієї Церкви.

При першому поклонінні Ієремії образам кафедрального собору, які були привезені з різних областей держави, мало виражати собою ідею об'єднання державних і церковних інтересів всієї Московії. При поклонінні патріарха святим мощам московських чудотворців, які раніше були в повному підпорядкуванні у Константинопольських патріархів, Ієремія наочно давав санкцію і своє благословення на «підвищення» Першосвятителя Московської Церкви, і цим не лише визнавав за ним самостійність в церковному керуванні, але й повинен тепер наректи його замість митрополита у всемосковського патріарха.

До патріарха Ієремії була відправлена ще одна почесна делегація, яка повинна була запросити його в собор. Ця делегація після звичайних привітань сповістила патріарху від імені царя і всього духовного Собору про те, що скоро відбудеться поставлення першого Московського патріарха і, запрошували Ієремію до Успенського храму, де його вже чекали. Ієремія з ще більшою урочистістю виїжджав з подвір'я — перед ним всю дорогу до собору йшов свічконосець із запаленою великою лампадою.

Як тільки дали знати, що патріарх в'їхав в кам'яне місто, відразу почали бити у великий дзвін. З соборної дзвіниці лунав благовіст, а в соборі протопіп з братією служили молебень. Біля собору назначені були три почесні зустрічі, які повинні були «перевершити» зустріч, яку раніше робили саме тут Антіохійському патріарху Іоакиму. Але тепер

¹Синод. рук. 98—99 об.

²Соловецкая рукопись, № 852, л. 65, (6).

патріарха митрополит не зустрічав — останньому було не зручно бути присутнім в той час, коли мала вирішитись справа, у якій він займав чи не найперше місце. Можливо зустріч митрополита була спеціально усунута: з одного боку, щоб не повторився випадок, який стався при митрополиті Діонісії (*коли після приїзду до Москви Антіохійського патріарха Іоакима митрополит Діонісій, розлютившись його появі, першим (!) благословив патріарха — авт.*), і з другого — через бажання царя, щоб митрополит зустрів патріарха у більш урочистій частині з правом зберігати атрибути й прерогативи своєї влади.

Пізніше розпочалися «таємні» переговори про обрання кандидатів на московське патріаршество. Кандидатами на патріаршество запропоновано було обрати митрополита Іова, Новгородського архієпископа Олександра і Ростовського Варлаама. Щодо обрання митрополита Іова є лише деякі свідчення про попередній пошук кандидата. В наказі царя, написаному після відмови Ієремії залишитись патріархом у Володимирі, для керування всією процедурою майбутнього обрання патріарха знаходимо, наприклад, таке цікаве місце: «И учнет (*патріарх Ієремія — авт.*) со архієпископы и епископы советовати таино о избранный, кого избрет Троица Единосущная на великий престол в московском государстве, а избрати трех архієпископов и епископов по благословению патриарху в похвале в пречистой, а выбрать митрополита Иева Московскаго, архієпископа Александра Новгородскаго, архієпископа Ростовскаго Варлаама»¹.

Разом з тим мали бути створені нові дві митрополії в Новгороді і Ростові. Кандидатами на Новгородську митрополію повинні бути обрані знову Новгородський архієпископ Олександр, архімандрит Троїцького монастиря Кипріан і архімандрит монастиря Різдва Христового у Володимирі Іона. На Ростовську митрополію — Ростовський архієпископ Варлаам і архімандрити Новоспаський Сергій і Чудівський Феодосій. Обрання вказаних осіб було здійснене згідно з царським наказом. Імена кандидатів на патріаршество і на дві нові митрополії були записані на трьох особливих грамотах дяком Іваном Шебаршиним за зразком, як записували імена архієпископів чи єпископів при їх переході з одної єпархії на іншу².

Ці грамоти у повному вигляді наведені в Соловецькому рукописі³. Грамота про обрання кандидатів на патріаршество з підписами виборців видані в 2 томі «Собрания Государственных грамот и договоров»⁴. Звіс-

¹Синод. рукоп., № 703, л. 103 обор., (167—168); Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... — С. 302—303.

²Синод. рук. л. 100 об.; Солов. рук. л. 65—70.

³Соловецький рукопис — л. 70—73 об.

⁴Собрание Государственных Грамот и Договоров... — Т. 2. — № 58.

но, напевно чи можна говорити про симфонію Церкви і держави, про самостійність соборного обрання і про справжню силу і авторитет соборного головування, яке в означений момент є лише формою, декорацією, адже кандидатів мав би обрати не цар, а Собор¹.

Після цього патріарх Ієремія, порадившись з членами Собору, попросив грецького митрополита Ієрофея, Казанського архієпископа Тихона, Суздальського єпископа Іова, Смоленського єпископа Сильвестра, Еласонського архієпископа Арсенія, Рязанського Митрофана, Тверського Захарію, Коломенського Йосифа і Крутицького Геласія піти до приділу похвали Пресвятої Богородиці² і обрати на московське патріаршество і кандидатів на нові митрополії. Патріарх та інші члени Собору залишились в головному храмі. Грамоти з іменами кандидата на Патріарший престол і на нові митрополії були передані патріарху, який разом із собором духовенства відразу ж пішов до царських палат для того, щоб передати їх царю.

Всіх членів Собору зустрів у палаці сам цар, який розсадив усіх по місцях за встановленим порядком. Недовго посидівши, патріарх встав і сповістив Феодору Івановичу про закінчення обрання кандидатів і подав царю протокол: «Доклад государю Феодору Иоанновичу от Цареградскаго патриарха Иеремии и всего священнаго собора: о избрании в кандидаты на патриаршество московское, митрополита Иова и архиепископов: Новгородскаго Александра и Ростовскаго Варлаама. Писан 1589, Генваря 23»³. Цар, оточений боярами, наказав своєму дяку Андрію Щелкалову прочитати текст грамоти вголос і зупинив свій вибір на одному з трьох кандидатів на патріаршество — на митрополиті Іові.

У наказі було зазначено: «Цар тоє память пред собою и пред тобою, святейшим патриархом, и пред всем вселенским собором велит прочести дяку Андрею Щелкалову, и избрет из тех из одного Иева митрополита всея Руси в патриархи»⁴. Після цього була відправлена делегація до митрополита Іова, щоб запросити його до царських палат.

Зустріч Іова та Ієремії дуже тривожила московські власті — потрібно було підтримати високе достоїнство московського Першосвятителя, але

¹Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники XVI в. — М., 1941. — Т. 10. — С. 233—234.

²Соловецкая рукопись, № 852, л. 67 обор. — 70 обр. (7 — 9). Собрание Государственных Грамот и Договоров... — Т. 2. — № 58. — С. 94—95. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви : в 12 т. — СПб, 1883. — Т. 10. — С. 32.

³Собрание Государственных Грамот и Договоров... Т. 2. — № 58.

⁴Синод. рукоп., № 703, л. 104 обор. — 105, (169); Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... — № 11, 12. — С. 563. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве... — С. 330.

при цьому, не ображати і Вселенського патріарха. Тому царський наказ дає чіткі вказівки патріарху, але передбачалася можливість однієї конкретної дії патріарха в цьому випадку: «И как приидет Иев митрополит всеа Росий, к дверем полатным, государь царь благочестивый встретит митрополита Иева и митрополит благословит царя благочестиваго по чину по государьскому. Иеремей, святейший патриарх Вселенский, со царем благочестивым и со архиепископы и епископы и со всем освященным собором встретят митрополита Иева всеа Росий. А митрополиту Иеву пойти благословитися к святейшему патриарху Иеремею, а благословия патриарх Иеремей митрополита Иева, и меж себя о Христе целование сотворят и как меж себя патриархи целуются во уста, а посох в те поры митрополит свой отдаст на тот час которому архиепископу, и как поидет к патриарху благословитися, а патриарх Иеремей Вселенский свой посох по тому же отдаст своему митрополиту. О том патриарху приказати: а будет посоха патриарх Иеремеи отдати не похочет и митрополиту Иеву своего посоха не отдав идти к патриарху благословитися и поцеловатися во уста»¹.

Втім, переживання були марними — зустріч пройшла досить спокійно. Іов, якого зустрів цар і весь Собор, благословив усіх, підійшов до патріарха Ієремії і, прийнявши благословення від нього, поцілувався з ним в уста. Феодор Іванович виголосив промову, у якій повідомив, що Іова обрано патріархом Московським: «По изволению Божию и Пречистыя Богородицы и великих чудотворцев московских и по нашему совету со святейшим Иеремеем патриархом Вселенским и со архиепископы и епископы и со всем освященным собором нашего царствия и со всеми бояры приговорили есмя быти тебе, Иову митрополиту всеа Росий, на велий престол в патриархи в московское государство. И ты бы, отец наш и богомолец Иов митрополит, нареченный патриарх московский и всеа Росий, молит Бога и Пречистую Богородицу и великих чудотворцев московских Петра и Алексея и Иону, и всех святых о нашем многолетнем здравии и о нашей благоверной царице великой Ирине и о нашем чадородии и о христолюбивом воинстве, и о всем православном христианстве»².

Після цього Ієремія благословив Іова і подав царю дві інші грамоти про обрання кандидатів на митрополію Новгородську і Ростовську. Цар знову ж наказав прочитати вголос своєму дяку Андрію Щелкалову і, як

¹Синод. рукоп., № 703, л. 105—105 обор. (169—170); Николаевский П. Ф. Учреждение патриаршества в России... № 11, 12. — С. 564.

²Там само. — С. 565.

це було раніше домовлено, назначив нових митрополитів: «Пригоже быти в великом Новгороде архиепископу Александру, а в Ростове быти в митрополитах архиепископу Варлааму; те оба добры и туто готовы»¹.

Патріарх Ієремія благословив новообраних митрополитів і їх висвячення було відкладене «до благоприятнаго времени» і повинне було бути звершене Московським патріархом. Обидва патріархи пішли до собору, стали перед чудотворною іконою Божої Матері: з правої сторони патріарх Ієремія, з лівої — Іов, а за ними стояли всі члени духовного Собору. Після короткої молитви вони цілували образи, після чого патріархи взаємно вітали один одного, поцілувались і розійшлись.

Чин наречення, який запропонував Царгородський патріарх, згідно з яким новопоставлений Іов разом з собором московського духовенства повинен був дякувати патріарху Ієремії за утвердження патріаршества і за обрання його в патріархи, не відбувся. Вселенський патріарх вийшов червоними (південними) вратами на площу. В соборі від святительського до царського місця проводжав його Іов. Від соборних дверей до кута собору проводжали його ті самі єпископи і в тому самому порядку, яким і зустрічали. На подвір'я патріарх попрямував разом зі своєю свитою і з тією ж самою делегацією з московського духовенства, з якою прибув до собору².

Отже, 23 січня після літургії в Кремлівському храмі Успіння Пресвятої Богородиці освяченим Собором спільно з патріархом Ієремією і його грецьким оточенням, згідно з наказом царя, була проведена церемонія обрання вже обраних самим царем кандидатів: на митрополита Московського — Іова, архієпископа Новгородського і Псковського — Олександра, архієпископа Ростовського і Ярославського — Варлаама. Цікавий «зворотній зв'язок»: після підписання грамоти про обрання кандидатів патріарх Ієремія з'явився разом членами Собору в Золоту палату і особисто вручив її царю, а цар після її оголошення виголосив свій «остаточний» вердикт, назвавши ім'я московського владика.

Цього ж дня і в стінах тієї ж Золотої палати Предстоятель Вселенського престолу вперше за весь час свого перебування в Москві зустрівся з митрополитом Іовом і благословив його як нареченого патріарха Московського. Зрозуміло, що запропонований патріархом Ієремією за візантійським зразком чин патріаршого наречення не відбувся, обряд пройшов поза богослужінням в царській палаті як світсько-церемоніальне утвердження царем своєї волі щодо нібито соборно обраних кандидатів.

¹Там само.

²Синод. рукоп. л. 101—109.

Інтронізація новонареченого Іова відбулася в неділю (26 січня) в Успенському храмі за попередньо складеним богослужбовим чином та уставом. Найцікавішими і «головними» епізодами священнодіяства були: 1) сповідання Іовом віри перед лицем царя Феодора Івановича і вселенського патріарха Ієремії посеред храму під час читання 1-го часу. Виголошений ним текст, за деякими винятками, повторював текст присяги, яку раніше давали новопоставлені московські митрополити; 2) звершена над Іовом на літургії, після малого входу, собором єпископів на чолі з патріархом Ієремією повна архієрейська хіротонія; 3) церемонія, яка являла собою своєрідний акт інтронізації: після закінчення літургії у вівтарі храму на горньому місці патріарх Ієремія возложив на Іова «золотоворотную» ікону, панагію, клобук і мантию, а Феодор Іванович, сказавши вітальну промову, вручив йому прикрашений золотом посох святителя Петра, митрополита Московського. Урочисте святкування події, що відбулася з богослужіннями, хресними ходами нового патріарха, який сидів на осяті, по місту, обміном подарунками, застіллям тривало три наступні дні.

Подальшою нагальною і дипломатично напруженою турботою московського уряду було власноручне засвідчення Константинопольським патріархом Ієремією II Покладеної («Уложенной» — *рос.*) грамоти про утворення в Московській державі патріаршества (травень 1589 р.) і визнання цього акту всіма Помісними Церквами (1590 і 1593 рр.). При цьому, московський Першосвятитель залишався осторонь: не було навіть його братнього звернення до глав Східних патріархатів, яке для Вселенської Церкви було важливою частиною завершення процесу інтронізації. Підписана новопоставленим патріархом Іовом поряд з Ієремією та іншими особами грамота не була його особистим документом, і в жанрово-змістовному відношенні посланням не була.

Отже, порядок обрання та затвердження першого московського патріарха дуже відрізнявся від порядку, прийнятого на православному Сході, зокрема в Греції. Очевидно, що є підстави піддавати сумніву законність і чинність усіх виконаних дій, адже зовні (процедурно-канонічно) і внутрішньо (по суті) ці дії принципово були іншими, бо цілком відбувалися поза соборною думкою Православної Церкви, яка навіть серед єпископату була під всеохоплюючою владою, нехай і «благочестивейшого» царя, і були повністю відірвані від можливих сподівань безправного і мовчазного церковного загалу.

Встановлені в період служіння святителя Іова умови, характер і правила возведення єпископа в патріарше достоїнство зберігалися в Московській державі без принципових змін до 30-их років XVII ст. При

поставленні у Москві на патріаршество святителя Гермогена, митрополита Казанського (3 червня 1606 р.)¹, Філарета (Романова), митрополита Ростовського (24 червня 1619 р.)² й архієпископа Львівського і Великолукського Іоасафа I (6 лютого 1634 р.)³ основи «сценарію» не змінювалися: головною інстанцією, яка вирішувала всі деталі обрання і поставлення, був цар (у першому випадку Василь Іванович Шуйський, в двох інших — Михайло Федорович Романов).

Час від вибору кандидатури до наречення та поставлення обранця був гранично стиснутим — кілька днів. Використовувався розроблений дяком Андрієм Щелкаловим чин патріаршого наречення, що передбачав таїнство нової хіротонії. Однак мали місце нюанси. Так, при поставленні на Першосвятительську кафедру Гермогена і Філарета їх кандидатура була єдиною і позаконкурентною, але, разом з тим, гаряче підтримана широкою народною думкою. Це, певною мірою, компенсувало «дефіцит» соборності, що завжди відрізняло московську Церкву від інших православних Церков.

Та не варто забувати, що консолідації та об'єднанню народної думки щодо кандидатів на Патріарший престол спонукав Смутний час, що висунув імена кандидатів в авангард життя московського суспільства. Що ж стосується митрополита Іоасафа, то, незважаючи на формальну наявність ще двох кандидатів, обрання його царем на Патріарший престол було зумовлене передсмертним благословенням покійного патріарха Філарета. Фактично відбулася свого роду передача влади з рук в руки. Очевидно, що і цар Михаїл Федорович не був байдужим. Про його домінуючу роль у цій справі свідчить його послання главам Константинопольської, Олександрійської, Антіохійської та Єрусалимської Церков про смерть патріарха Філарета та поставлення нового патріарха Іоасафа.

Чин патріаршої інтронізації московських Першосвятителів зазнав принципових змін в середині XVII ст. після смерті Московського патріарха Іоасафа I (†28 листопада 1640 р.) і в двох пунктах наблизився

¹Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. Кн. шестая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881)... — С. 87—88.

²Там само. — С. 277—278, 606; Смирнов А. Святейший патриарх Филарет Никитич Московский и всея России. — М., 1874. — С. 117—120; «Чин наречения и поставления на Патриаршеский Российский престол преосвященного Филарета Никитича, Ростовскаго митрополита» // Древняя Российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российския касающаяся. — 2-е изд. Н. И. Новикова. — М., 1788. — Ч. VI. — С. 125—162.

³Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. Кн. шестая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881)... — С. 314—316, 327—331.

до вищеописаного візантійського¹. При обранні нового патріарха мало місце соборне начало, правда, лише частково, бо імена претендентів були знову ж таки визначені винятково царем, а народна думка не враховувалася, і претенденти соборно не обговорювалися. Особисто назвавши шість кандидатів на Першосвятительство (двох архієреїв, одного архімандрита і трьох ігуменів), Михайл Феодорович уповноважив прибулих на його наказ до весни 1642 р. на Собор в Москву єпархіальних владик, настоятелів монастирів і протопопів (настоятелів соборних церков) обрати одного з них.

Оригінальним був і спосіб обрання²: цар звелів написати імена названих ним кандидатів на шести жеребах, потім двічі по три жереби вони були вкладені в «панагию злату» і при цьому були відібрані два жереби, з яких після третього вкладення залишений був єдиний. Це жеребкування здійснювалося в Успенському храмі перед чудотворною іконою Божої Матері «Володимирська» (Вишгородська)³ у три прийоми, — під час молебного співу «на три статті»: на славу Живоначальної Тройці, святих архангелів і ангелів; на честь Успіння Пресвятої Богородиці та в пам'ять про святих апостолів; нарешті, на честь Московських і всієї Росії чудотворців Петра, Олексія та Іони. Саме так в останньому жеребкуванні було обрано ім'я архімандрита московського Симонового монастиря Йосифа. Йому цар і призначив бути новим патріархом.

Зовсім інший хід обрання описаний Адамом Олеарієм⁴. Його розповідь, хоч і побудована на чутках, тому і менш достовірна, але підтверджує факт використання нового способу вибору з кількох претендентів найдостойнішого Першосвятительського престолу — з надією на промисел Божий або, як писав конкурент Йосифа, «по жребію, а не царским изволением»⁵. 21 березня 1642 р. в Царській палаті обраний архіман-

¹Там само. — С. 325—327; Голубцов А. П. Вступление в патриаршество и поучение к пастве Иосифа, патриарха Московского // Прибавления к изданию Творений св. Отцев в русском переводе. — М., 1888. — Ч. 42. — Кн. 4. — С. 327—344.

²Чин избрания [патриарха Иосифа] на патриаршеский престол // Древняя Российская вивлиофика. — 2-е изд. Н. И. Новикова. — М., 1788. — Ч. VI. — С. 223—245.

³Детальніше про підміну назви ікони *див. статтю*: Як Вишгородська ікона Божої Матері стала Володимирською? Про підміну понять та історії / І. А. Сидор // Труди Київської Духовної Академії : богословсько-історичний збірник Київської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. — [К.], 2013. — № 12. — С. 303—308.

⁴Олеарий А. Описание путешествия в Московию / пер. с нем. А. М. Ловягин. — Смоленск : Русич, 2003. — С. 284. — 480 с.

⁵Пахомий Астраханский. «Хронограф» // Попов А. Н. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесённых в хронографы русской редакции. — М., 1869. — С. 319.

дрит був наречений патріархом; тиждень по тому, 27 березня, наречений на патріарха Московського «рукоположением Преосвященного Афония, митрополита Новгородскаго и Великолуцкаго и всего освященного Собора»¹, і потім, 28 березня, «возведен в церкви Пречистыя Богородицы на патриаршеское место, что на правой стороне у столпа»², тобто інтронізований.

Другою особливістю початку патріаршого служіння Йосифа стало те, що він, зайнявши кафедру, відновив старовинну традицію звернення до церковного народу з архіпастирським повчанням³ у вигляді двох, надрукованих у серпні 1643 р. в одному збірнику, «Поучений» — «Архиереем, и священноиноком, и мирским иереом, и всему священному чину» і «Христоролюбивым князем, и судиям, и всем православным христианом»⁴. Будучи літературно компілятивним і несамотійним, це звернення, однак, чудово характеризує упорядника, оскільки він відкрито і безсторонньо викрив недоліки духовно-морального життя московського суспільства.

Навесні 1652 р., відразу після смерті Московського патріарха Йосифа, цар Олексій Михайлович (1645 — 1676) сам визначив його наступника — Новгородського митрополита Никона⁵. Історія піднесення царського «собинного друга» до патріаршества свідчить про те, що справа заміщення кафедри предстоятеля Московської Церкви не набула жодних рис соборності. Процес обрання Никона був більше схожий на політичну акцію, ніж на церковне діяння, поєднане з волею Божою і правилами канонічного життя.

Після кончини Йосифа цар Олексій Михайлович наказує написати чин, за яким належало обрати нового патріарха, і скликає до Москви на Собор широке коло московського духовенства — від митрополитів до простих священиків. Його наказ «ко избранию на патриаршеский престол написати двенадцать мужей духовных»⁶ члени Собору виконали і 22 липня 1652 р. з їх числа вибрали без жеребкування митрополита Никона, про що відразу сповістили царя. Того ж дня в церкві Успіння Пресвятої Богородиці у присутності царя були відслужені молебні Пре-

¹Там само.

²Там само.

³Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. — Кн. шестая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881)... — С. 327—331.

⁴Голубцов А. П. Вступление в патриаршество и поучение к пастве Иосифа патриарха Московского... — С. 344—381.

⁵Каптерев Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. — Сергиев Посад, 1909. — Т. 1. — С. 106—107; Зеньковский С. А. Русское старообрядчество: духовные движения семнадцатого века. — München, 1969. — С. 186—187.

⁶Зеньковский С. А. Русское старообрядчество... — С. 187.

святій Тройці, Пресвятій Богородиці і всім небесним силам безплотним з акафістом святим апостолам і святим чудотворцям Московським — Петру, Олексію, Іоні і Филипу.

Після молебня на Новгородське подвір'я за новообраним патріархом пішла почесна делегація. Але всупереч очікуванням Никон відмовився з'явитися в Успенський храм. Проти його волі царського обранця таки привели на Собор. Після багаторазових умовлянь з боку царя і народу і багаторазових відмов з боку Никона, зрештою, згода була досягнута, але лише на умовах обітниці царем Олексієм Михайловичем і народом «содержать евангельские догматы и соблюдать правила св. апостолов и св. отцов и законы благочестивых царей»¹ і в усьому підкорятися новому предстоятелю Московської Церкви.

На другий день відбулося патріарше наречення Никона, а 25 липня — його інтронізація в патріарше достоїнство і пов'язані з цією подією звичайні традиційні святкові заходи.

Сходження на Московський Патріарший престол наступного кандидата було пов'язане з втратою патріаршої влади грекофілом Никоном². 31 січня 1667 р. в рамках роботи Великого Московського Собору, який проходив в Чудовому монастирі, його учасники в присутності східних патріархів — Олександрійського Паїсія й Антіохійського Макарія — обрали серед ігуменів, архімандритів і трьох єпископів дванадцять кандидатів на Московський Патріарший престол. З цього списку, ймовірно за вказівкою царя Олексія Михайловича, було викреслено дев'ять імен. Акт щодо проведеного відбору кандидатів царю зачитали в Золотій палаті. Серед інших імен — архімандритів Троїце-Сергієвого монастиря Іоасафа і Володимирського монастиря Філарета, а також келаря Чудівського монастиря Сави — цар, порадившись з патріархом Макарієм (патріарх Паїсій через хворобу був відсутній), вибрав перше ім'я. Архімандриту Іоасафу, який був тут присутній, було урочисто оголошено царське рішення, і потім в Успенському соборі в присутності новообраного патріарха Макарія рішення Олексія Михайловича оголосили народу.

8 лютого цього ж року з одужанням Олександрійського патріарха Паїсія в патріаршій палаті Чудівського монастиря було здійснено по «Чиновнику архиерейскому» наречення митрополита Іоасафа; 9 лютого

¹Гиббенет Н. А. Историческое исследование дела патриарха Никона. — СПб., 1882. — Т. 1. — С. 9—16.

²Макарий (Булгаков), митр. Московский. История Русской Церкви. Кн. седьмая: Период самостоятельности Русской Церкви (1589—1881). Патриаршество в России (1589—1720). Отдел первый: Патриаршество Московское и всея Великия, и Малыя, и Белья России — воссоединение Западнорусской Церкви с Восточнорусской (1654—1667). — М., 1996. — С. 374—377.

в Успенському соборі після вечірні по цьому ж «Чиновнику» новонареченого благословили, а наступного дня, в неділю м'ясопусну, знову-таки в храмі Успіння Пресвятої Богородиці його через повторну архієрейську хіротонію висвятили в сан патріарха. Після закінчення літургії і після обміну подячними і вітальними промовами була здійснена інтронізація: східні патріархи поклали на Іоасафа II мантию, білий клобук і панагію, а цар вручив новому патріарху архіпастирський жезл. Потім відбулися святкування і з встановленим порядком, тільки виїзди з Кремля в Біле місто Іоасаф здійснював не на осяті, а на санях.

Надалі процедура заміщення патріаршої кафедри була знову порушена з причини відсутнього посилення світської влади в особі царя. Щодо обрання патріархів Пителима (липень 1672 р.) та Іоакима (липень 1674 р.) джерела не повідомляють нічого особливо примітного. Обидва, мабуть, з урахуванням старшинства займаної ними єпархіальної кафедри — Новгородської — були, по суті, обрані царем Олексієм Михайловичем в патріархи, за підтримки їх кандидатури Освяченим Собором і дотриманні канонічної традиції посвячення, виправдано¹.

Нарешті, при нареченні у 1690 р. на Першосвятительську кафедру десятого і останнього досинодального патріарха Адріана² при формальному дотриманні канонічної норми порядку мала місце громадська напруженість, що реалізувалася в боротьбі між прихильниками старовини (греко-російська партія) і ентузіастами нововведень. Першим сприяла московська цариця, друга дружина царя Олексія Михайловича, мати Петра I цариця Наталія Кирилівна Нарішкіна, інших об'єднувала енергія її сина — 18-річного царя Петра Олексійовича.

Після смерті 17 березня 1690 р. патріарха Іоакима саме в оточенні Петра I почали обговорювати як найдостойнішого патріаршества Псковського митрополита Маркела, відомого своєю вченістю, лагідністю і поблажливістю до іноземців. Але проти його кандидатури виступила цариця Наталія Кирилівна, що зуміла переконати у своїй правоті і свого сина Петра. Відомі також невдалі спроби домогтися Патріаршого престолу зі сторони єзуїта Михайла Яконовича. Однак в липні 1690 р. в Москві, з метою призначення патріаршого наступника, зібрався невеликий за кількістю учасників (6 митрополитів, 3 архієпископи, 1 єпископ і 3 архімандрити) Церковний Собор. Обрано було три кандидати — митрополит Казанський Адріан, архієпископ Коломенський Никита і

¹Чин избрания [патриарха Иосифа] на патриаршеский престол... — С. 352—357; Смирнов П., свящ. Иоаким, патриарх Московский. — М., 1881. — С. 16.

²Скворцов Г. А. Патриарх Адриан, его жизнь и труды в связи с состоянием Русской Церкви в последние десятилетия XVII века. — Казань, 1913. — С. 5—13.

архімандрит Троїце-Сергієвого монастиря Вікентій. З них за бажанням царівни Наталії Кирилівни вибраний був друг і соратник покійного патріарха Іоакима Адріан, якого на Соборі 22 серпня царі Іоан і Петро Олексійовичі разом з архієреями «едва умолиша» погодилися на «начало-водство паствы многороссийския». 23 серпня відбулося його наре-чення в патріархи, а 24-го — поставлення за звичайним уставом¹. Свій вступ на пост предстоятеля Московської Церкви Адріан ознаменував «Окружним посланням», зверненим з настановами до всього російсько-го народу.

Отже, огляд історичних даних показує, що в Московській державі впродовж більш ніж століття досинодальної епохи голос її Церкви в справі обрання її глави переважно був допоміжним і обмежувався лише літургічними рамками обряду, тоді як вирішальне значення (майже завжди) мав голос монарха. Баланс взаємодії сил міг з різних причин змінюватися в ту чи іншу сторону, але принципово впродовж усього патріаршого періоду основоположне питання буття Московської Православної Церкви — про її Предстоятеля — завжди вирішувалося в царському палаці, а не на Соборі представників різних соціальних верств церковного народу: від архіпастирів до мирян.

¹Чин избрания [патриарха Иосифа] на патриаршеский престол ... — С. 329—360.

Заява Архієрейського Собору

Української Православної Церкви Київського Патріархату

від 13 травня 2016 року

Про деякі питання канонічного положення Київського Патріархату та шляхи подолання церковного розділення

Розвиваючи погляди, викладені в Історико-канонічній Декларації «Київський Патріархат — Помісна Українська Православна Церква» (2007 р.), у Соборному слові «Про Помісну Українську Православну Церкву — Київський Патріархат» (2010 р.) та у низці інших документів, у яких відображено погляд Київського Патріархату на головні причини розділення Української Церкви;

послідовно виступаючи за подолання існуючого церковного розділення та утворення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви як автокефальної, тобто повністю адміністративно незалежної від інших церковних центрів, з Патріаршим престолом у Києві;

бажаючи роз'яснити власне бачення деяких актуальних питань щодо канонічного положення Київського Патріархату та шляхів подолання церковного розділення — Архієрейський Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату приймає цю Заяву.

1. Єдиною твердою основою для подолання існуючого церковного розділення та утворення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви є канони та історичні традиції Вселенського Православ'я. Лише неухильне слідування цим канонам, історичним традиціям та прецедентам може привести процес церковного об'єднання до успішного завершення.

Канонічними передумовами для існування в Україні єдиної і автокефальної Помісної Православної Церкви є безперервна, понад 1000-літня історія діяльності Православної Церкви в українських землях, наявність достатньої для самостійного церковного життя кількості архієреїв, священнослужителів та мирян. До цих умов належить наявність окремого українського народу, який має власну суверенну державу.

34 Апостольське правило свідчить: «Єпископам всякого народу належить знати першого серед них і визнавати його як главу...». Існування українського народу як окремого від інших народів є очевидним, а тому православні єпископи українського народу повинні мати власного Першоієрарха, а не підлягати адміністративно першоієрарху єпископів іншого народу.

В правилах 17-му Четвертого та 38-му Шостого Вселенських соборів говориться, що «громадянським та земельним розподілам нехай слідує і розподіл церковних справ». Це означає, що наявність окремої суверенної Української держави є ще однією беззаперечною канонічною підставою для адміністративної незалежності (автокефалії) Української Православної Церкви.

2. Слід зауважити, що канонічні правила Православної Церкви не визначають конкретної процедури набуття тією чи іншою Церквою автокефального статусу. Не мають єдиного бачення цієї процедури і Помісні Православні Церкви, через що питання про автокефалію та спосіб її проголошення виключене з переліку тем для роботи очікуваного невдовзі Всеправославного Собору.

Загальноприйнятою нормою права є те, що питання, які не врегульовані законами, розв'язуються на підставі прецедентів та звичаїв. Тому ми переконані, що проголошення автокефалії Київського Патріархату, яке відбулося соборною волею Української Православної Церкви, не порушує церковних канонів. Таким шляхом, як Київський Патріархат, пройшли майже всі Помісні Церкви, окрім древніх Східних Патріархатів, автокефалія яких також склалася історично і лише була згодом підтверджена Вселенськими Соборами.

3. Протягом семи століть Православна Церква в Україні існувала як Митрополія Константинопольського Патріархату. Поступово, в міру свого зростання, ця Митрополія набувала все ширших прав церковної незалежності. У XVII столітті, перед незаконною анексією з боку Московського Патріархату, вона самостійно проводила Собори, обирала і ставила на Київський престол власного митрополита, самостійно обирала архієреїв, здійснювала Миротварення, тощо. Фактично Київська Митрополія в той час вже мала всі ознаки автокефальної Церкви. Єдиною причиною відсутності формальної автокефалії було те, що тоді Україна не мала власної державної самостійності, а її територія була поділена між трьома сусідніми країнами.

Беззаперечно доведеним історичним фактом є те, що у 1685—86 роках з волі московського царського уряду, в порушення канонів, з використанням підкупу Київська Митрополія була фактично відірвана від Константинопольської Матері-Церкви та анексована Московським Патріархатом. Цей акт неодноразово визначався як Константинопольським Патріархатом, так і самою Українською Церквою неканонічним та недійсним.

У XX столітті, з падінням російської монархії та проголошенням незалежності України відкрилася можливість відкинення неканоніч-

ної підлеглості Української Церкви Московському Патріархату. Однак втрата Україною своєї державності, примусове включення її до складу Радянського Союзу і тоталітарна політика атеїстичної влади щодо Церкви зробили фактично неможливим самостійне існування автокефальної Церкви в Україні — вона діяла лише серед українців у Діаспорі.

4. На початку 1990-х років внаслідок ослаблення тиску радянської влади стало можливим відновлення діяльності незалежної Української Церкви на Батьківщині. А після проголошення державної незалежності України частина Української Православної Церкви, яка на той момент перебувала в залежності від Московського Патріархату, на своєму законному Соборі 1—3 листопада 1991 р. одноголосно також ухвалила рішення про повну канонічну незалежність (автокефалію). На Об'єднавчому Помісному Соборі 25—26 червня 1992 р. Українська Автокефальна Православна Церква і Українська Православна Церква об'єдналися, ставши єдиною Українською Православною Церквою Київського Патріархату.

5. На жаль, внаслідок проведення так званого Харківського собору, який відбувся 1992 р. за вказівкою з Москви, під тиском та наглядом спецслужб, від єдності Православної Церкви в Україні відпала частина, яка іменує себе «Українською Православною Церквою».

Цей так званий собор ухвалював рішення під зовнішнім примусом, з грубим і цинічним порушенням канонів і Статуту УПЦ. А релігійна організація, де-факто новоутворена на ньому, хоча і привласнила собі найменування «Українська Православна Церква», по суті не є ані Українською — бо підпорядкована Москві, ані Церквою — бо не має канонічно встановленого статусу автокефалії чи автономії. Насправді вона є об'єднанням структур Московського Патріархату — Російської Православної Церкви, які діють в Україні.

З іншого боку, внаслідок зовнішнього впливу, в тому числі з Москви, від єдності Православної Церкви в Україні у 1992—1993 рр. відпала частина архієреїв, кліриків та мирян, які створили самочинне зібрання, привласнивши собі назву «Українська Автокефальна Православна Церква».

Також слід зазначити, що в нашій державі діють й низка інших невеликих релігійних організацій, які дотримуються православного віросповідання. Однак, вони не мають такого розповсюдження, як дві вище згадані, тому про їхнє положення у цій Заяві не йдеться.

6. Таким чином в нашій державі зараз діє одна справді Українська Православна Церква — нею є Київський Патріархат, — яка є каноніч-

ною та історичною наступницею давньої православної Київської Митрополії Константинопольського Патріархату, що існувала до 1686 р. Також Київський Патріархат є правдивим спадкоємцем як Української Автокефальної Православної Церкви, що в різних формаціях діяла в Україні у 1919—1992 роках, так і Української Православної Церкви, що з умов зовнішньої необхідності підлягала Московському Патріархату, але на своєму Соборі 1—3 листопада 1991 р. ухвалила рішення про повну автокефалію.

Релігійна організація, яка іменує себе «Українська Православна Церква», є неканонічним витвором Московського Патріархату в Україні, плодом самозваного Харківського псевдособору 1992 р. та спецслужб, які його організували і провели.

Релігійні спільноти в Україні, які відділилися від Київського Патріархату в 1992—1993 рр., привласнивши собі найменування «Українська Автокефальна Православна Церква», так само є неканонічним утворенням, яке підпадає під визначення «самочинного зібрання» згідно до 1 правила святителя Василя Великого.

Все це, однак, жодним чином не означає, що у середовищі зазначених вище релігійних організацій немає архієреїв, кліриків та мирян, які справді вболівають за розвиток Православ'я в Україні, бажають подолання існуючого церковного розділення та утворення в Україні єдиної автокефальної Помісної УПЦ. Навпаки, на наше переконання значне число архієреїв, більше половини кліриків та переважна більшість православних мирян, які поки що перебувають поза єдністю з Київським Патріархатом, насправді зацікавлені у церковному об'єднанні.

На жаль від єднання з нами їх тимчасово стримує позиція власного церковного керівництва, оманлива пропаганда, страх покарання або інші подібні обставини. Сподіваємося, що всі вони знайдуть в собі сили подолати ці перешкоди, а наші братні обійми завжди відкриті для них.

7. Не зважаючи на грубі канонічні порушення, вчинені при утворенні у 1992—1993 рр. релігійних організацій під назвами «Українська Православна Церква» та «Українська Автокефальна Православна Церква», в цілому в них не втрачене православне віровчення, не порушено дійсність звершуваних таїнств. Тому Київський Патріархат вважає існуючий тепер в Православній Церкві України стан — трагічним розділенням, яке потребує подолання. Відтак ми вкотре закликаємо архієреїв, кліриків та мирян, які належать до обох згаданих вище спільнот, до відновлення церковної єдності з Київським Патріархатом як правдивою Помісною Українською Православною Церквою під омофором єдиного

канонічно обраного Предстоятеля — Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета.

А нашу всеукраїнську паству ми закликаємо до терпеливої праці з роз'яснення братам і сестрам правди про Київський Патріархат і застерігаємо від агресії чи інших дій, які розпалюють ворожнечу та віддаляють час досягнення єдності.

8. Неканонічне і беззаконне втручання Московського Патріархату в життя Української Церкви, яке чиниться від XVII століття і дотепер, повинне нарешті припинитися. До цього спонукає і 8 правило Третього Вселенського собору, яким засуджується спроба Антиохійської Церкви втрутитися в життя Кіпрської Церкви та підкорити її своїй владі: «...Нехай зберігається ... повсюдно в єпархіях, аби ніхто із богоулюблених єпископів не поширював своєї влади на іншу єпархію, котра раніше від самого початку не була під рукою його або його попередників, але якщо хто посягнув і насильно підпорядкував собі якусь єпархію, нехай її поверне, аби не порушувалися правила святих отців: нехай не закрадається, під виглядом священнодійства, пихатість світської влади. І щоб поступово, непомітно, не втратили тієї свободи, котру дарував нам кров'ю Своєю Господь наш Ісус Христос, Визволитель усіх людей. Отже святому і Вселенському Собору вгодно, аби всяка єпархія зберігала у чистоті і без утисків від початку належні їй права, за звичаєм, що здавна утвердився... Якщо ж хтось запропонує постанову супротивну тому, що нині визначено, вгодно всьому Святому і Вселенському Собору: нехай воно буде недійсним».

9. Маючи основу в цьому та інших, раніше згаданих правилах, виходячи з соборних рішень Української Церкви та беручи до уваги попередні численні історичні прецеденти, Українська Православна Церква Київського Патріархату вважає і визначає себе справжньою, канонічно повноцінною Помісною Православною Церквою в Україні. Відкидаючи будь-які зазіхання Московського Патріархату на особливу роль чи владу щодо Української Церкви, Київський Патріархат визнає лише Константинопольський Патріархат своєю Церквою-Матір'ю та від неї очікує визнання історично доконаного і канонічно обумовленого факту автокефалії УПЦ.

Прикладом для такого визнання слугують Помісні Церкви, які раніше входили до Константинопольського Патріархату, а нині є автокефальними: Болгарська, Сербська, Еладська, Румунська, Албанська, в Чеських Землях і Словаччині та особливо — Православна Церква в Польщі, яка має коріння в Київській Митрополії і на цій підставі у 1924 р. отримала визнання своєї автокефалії від Вселенського Патріарха.

10. Що стосується статусу Патріархату для Української Церкви, то ми вважаємо абсолютно справедливим, історично обґрунтованим та пастирськи виправданим саме такий статус для нашої Помісної Церкви. Адже вона має одне з найбільших серед інших Православних Церков число вірних, духовенства і архієреїв, має коріння своєї історії в проповіді святого апостола Андрія Первозванного, а у зовнішніх умовах та внутрішніх якостях свого буття ні чим не поступається Болгарському, Грузинському, Російському, Румунському, Сербському Патріархатам.

Однак, враховуючи всі обставини, наша Церква готова, якщо це буде потрібно, на певний час відкласти прохання про визнання свого достоїнства Патріархату, зберігаючи це найменування у власних межах і для внутрішнього вжитку.

11. Не бачимо ми ніякої перешкоди до єднання церковного і в тому, що зараз ієрархи Київського Патріархату та ієрархи інших православних юрисдикцій вживають одні й ті самі титули та діють на одній адміністративній території. Справді, за канонічними правилами в одному місті повинен бути лише один єпископ. Метою цього є уникнення подвійного підпорядкування релігійних громад та кліриків, які повинні мати лише одного правлячого архієрея.

Але сучасна практика показує, що більшість Помісних Церков дотримуються не стільки букви, скільки духу цього правила, особливо в Діаспорі.

Зараз кожен єпископ — як Київського Патріархату, так і двох інших православних юрисдикцій — має у своєму підпорядкуванні відповідні парафії і немає такого, щоби одна парафія підпорядковувалася двом ієрархам. Спаситель навчає нас: «Субота для людини а не людина для суботи» (Мк. 2:27). Вважаємо, що для досягнення єдності та збереження церковного миру і після об'єднання кожен архієрей надалі має очолювати єпархію, яка складатиметься з тих самих, дотепер підпорядкованих йому парафій, та зберігатиме засвоєний йому на момент об'єднання титул. А в майбутньому, протягом кількох десятиліть, звичайний поступовий процес церковного життя приведе до упорядкування територіальних меж єпархій згідно традиційного канонічного порядку.

12. З жалем констатуємо, що щирі намагання нашої Церкви протягом останніх двох років відновити діалог з провідниками обох інших православних юрисдикцій щодо об'єднання не увінчалися успіхом. Ці новообрані провідники повністю відмовилися від ведення конструктивного діалогу з УПЦ КП, ставши на шлях самоізоляції та примноження ворожнечі проти Київського Патріархату.

Не зважаючи на таку позицію нинішніх очільників зазначених релігійних організацій ми впевнені, що досягнення мети — утворення в Україні єдиної Православної Церкви — є неминучим та близьким у часі. Бо тільки шлях єдності та автокефалії для УПЦ є канонічно вірним, пастирськи доцільним та історично правильним. І з Божою поміччю, зусиллями всіх православних архієреїв, кліриків та мирян в Україні, зацікавлених у розвитку Православ'я в нашій країні, з благословенням Матері-Церкви Константинопольської цей шлях буде успішно пройдений.

Архієрейський Собор Київського Патріархату закликає всеукраїнську паству та всіх, кому не байдужа доля Українського Православ'я, до молитви про церковну єдність та до спільної праці для її швидшого досягнення. Нехай Воскреслий Господь благословить цю добру справу та у близькому часі увінчає її успіхом!

Воістину Христос Воскрес!

Від імені Архієрейського Собору УПЦ Київського Патріархату —
ФІЛАРЕТ, Патріарх Київський і всієї Руси-України

13 травня 2016 року

Позиція Вселенського Патріарха щодо подолання існуючого в Україні церковного розділення

Опублікував Прес-центр Київської Патріархії. Четвер, 04 лютого 2016 року

Від редакції УПЦ КП: У 2000-му році в Цюриху відбулася низка зустрічей делегацій Вселенського і Московського Патріархатів за участю делегацій від УПЦ КП та УАПЦ для знайдення виходу з існуючого церковного розділення.

Живлячись якимись публікаціями з приводу позиції Вселенського Патріарха у цій справі, 28 липня 2000 р. на зібранні архієреїв Московського Патріархату у Лаврі в Києві (яке самими учасниками іменується Собором єпископів чи Архієрейським собором) було прийняте різке звернення до Вселенського Патріарха з вимогою не втручатися в українські церковні справи.

Звернення було складене в настільки обурливому тоні, що Патріарх Варфоломій дав невідкладно відповідь на нього, переклад якої з грецької мови за публікацією того часу і наводиться нижче.

В умовах нинішньої активізації суперечок навколо позиції Вселенського Патріархату щодо українського церковного питання хочемо звернути увагу читачів на кілька важливих речей.

1. Митрополит Володимир (Сабодан) іменується у листі «Преосвященний Митрополит Київський», тобто титулом звичайного єпархіального архієрея, а не Предстоятеля Церкви.

2. На те, що він не є самостійним Предстоятелем, вказується і через зауваження, що згідно до порядку єпископи мають звертатися до Предстоятеля іншої Помісної Церкви (в даному разі — до Вселенського Патріарха) лише через свого Предстоятеля. Тобто митрополит Володимир та єпископи мали звернутися до Московського Патріарха, який би і мав від себе спрямувати їхнє звернення на Фанар.

3. Патріарх Варфоломій підкреслює, що зібрання єпископів у Лаврі є саме зібранням, а не Собором чи Синодом, бо він за УПЦ КП не визнає статус Церкви, а лише сукупності єпархій Московського Патріархату в Україні.

4. В листі ясно сказано, що справа церковного розділення в Україні триває вже дев'ять десятиліть, і внутрішніми зусиллями не розв'язана. Згадка саме про дев'ять десятиліть дуже важлива, адже таким чином відкидається міф московської церковної пропаганди, що розділення в Україні головним чином пов'язане з особою Патріарха Філарета, якому на момент написання листа було лише 71 рік.

5. Побіжне згадування того, що зусиллями держави також не було припинено поділ, є важливим з огляду на те, що Московський Патріархат постійно відкидає роль держави у розв'язанні проблеми церковного розділення. Натомість Вселенський Патріарх не просто згадує про зусилля держави, а і фактично докоряє, що цих зусиль не було чи вони були замалі.

6. Сутність же листа полягає в тому, що Вселенський Патріарх викриває позицію єпископату МП в Україні як противну настановам Спасителя і засновану на гордовитості старшого брата з притчі про блудного сина, а не на бажанні добра Церкві. Патріарх вказує на той факт, що за стільки років самі єпископи МП для єдності нічого плідного не зробили. А коли Вселенський Патріархат, як Матір-Церква починає щось робити — вони цьому противляться і протестують. Тому Патріарх і пише, що «у нових розколах та зіткненнях будуть винні самі вони (тобто єпископи МП), бо не приймають як благо внесок своїх братів з Константинополя і Москви, хоча самі ось понад дев'яносто років не можуть досягти об'єднання розколів».

7. Патріарх з докором нагадує ієрархам про приклад світських осіб: «Сини віку цього навіть після кровопролитних зіткнень все ж знаходять вихід і вступають у взаємні контакти, вважаючи, що користь від співпраці значиміша затятості у своїх власних поглядах, і відтак виглядають мудрішими».

Хоча документ був складений понад 15 років тому, але з того часу в позиції Вселенського Патріарха не відбулося принципових змін. Тому викладені в ньому погляди на церковну ситуацію в Україні та шляхи подолання розділення саме через діалог і примирення і за участю Константинопольського Патріархату залишаються в цілому актуальними.

Відповідь Вселенського Патріарха Варфоломія на постанову зібрання українського єпископату Московського Патріархату 28 липня 2000 року.

Преосвященний Митрополите Київський, у Святому Дусі улюблений брате і співслужителю нашої Мірності кир Володимире, благодать Вашому Преосвященству і мир від Бога.

Отримали і з великою скорботою та глибоким болем прочитали відісланий вами, всупереч установленому порядку, за яким ієрархи помісних Святих Православних Церков спілкуються з церковних проблем через своє церковне керівництво, текст нашої Мірності, прийнятий у Лаврі Успіння Богородиці м. Києва на скликаних зборах (а не, безперечно, Соборі чи синоді) 35 єпископів України 28 числа місяця липня.

Наш смуток поглиблюється ще й тому, що майже з самого початку цього століття, яке закінчується, розпочалася серйозна криза в лоні

православного народу України, яка набула пагубного вигляду схизми. І вона не тільки не вилікувалася спробами церковного керівництва цього стражденного народу, але останніми днями ще більше розповсюдилася та й далі розповсюджується в такий спосіб, що Православна Церква стала загалом предметом насмішок і збиткування, не маючи змоги забезпечити свою єдність, а також спільноту між своїми членами.

Господь наш Ісус Христос авторитетно визначив, що всякий, хто зумисне розділяє братів, не може перебувати посеред них, а повинен бути відлучений від Церкви (Мф. 18:17). Прикре розділення українського народу на теренах Української держави залишається проблемою, яка не знайшла свого вирішення ні державою, ні місцевим церковним керівництвом ось уже протягом майже дев'яти десятиліть. Отже настав час, щоби посередником у вирішенні цієї проблеми стала вся Церква, котра, як усім відомо, — Єдина, Свята, Кафолічна (Соборна) і Апостольська, хоча адміністративно й поділена на багато помісних автокефальних Церков.

Усвідомлюючи це, матір Свята Христова Велика Церква Константинопольська та Святійша Російська Церква через своїх представників у Женеві ухвалили спільне рішення (воно було також затверджене місцевими Священними Синодами) про спільну співпрацю між собою, а також з православними в Україні, щоби знайти спосіб припинення схизми та здобуття такої жаданої єдності православного народу Божого в Україні.

Це посередництво двох Церков (Константинопольської і Московської), здавалося, мали б радо вітати православні українці, які вболівають за свою землю і за свою Церкву. Але, навпаки, стосовно намірів Нашої Мірності розгорнулася протидія, з'явилися неправдиві публікації, які, напевно, заангажували Ваше Преосвященство, і всю сукупність 35 православних канонічних архієреїв в Україні, оскільки вони безпідставно вважають, що пропозиція доброї послуги нашої Мірності, яка відбувається у співпраці з пропозицією доброї послуги Святійшій Російській Церкві, поглибить розкол та викличе нові зіткнення. Але якщо це визнають брати у Христі єпископи України, тоді, безперечно, у нових розколах та зіткненнях будуть винні самі вони, бо не приймають як благо внесок своїх братів з Константинополя і Москви, хоча самі ось понад дев'яносто років не можуть досягти об'єднання розколів.

З великим сокрушенням сердечним, проливаючи сльози та молячись, просимо Ваше Преосвященство, щоби надісланий нам за підписом 35-ти українських архієреїв текст був знову ними вивчений в щоби Ви звернули їхню увагу на неприпустимість його змісту з канонічної точки зору та спонукали кожного з них зійти з помилкової дороги та піклуватися про

заблудлих овець стада Христового, співпрацюючи зі страхом Божим з Святійшими Церквами Константинополя і Москви і котроюсь іншою, яка захоче допомогти в подоланні протистоянь та зникненні схизм; та приймати в батьківські обійми всіх бажаючих, щоби для братів, які хочуть повернутися до канонічності, вони жертвували з радістю, готовністю та доброзичливістю теля вгодоване, а не протидіяли як старший брат.

Тому, безперечно, рішення, ніби ми заперечуємо співбесіду, веде до зруйнування всяких контактів і співпраці з найглибшою відповідальністю тих, хто чинить ці перешкоди. А їхнє поспішне рішення про відмову від всякої співбесіди принижує значимість тих, хто перешкоджає співпраці у Христі, тим більше, що сини віку цього навіть після кровопролитних зіткнень все ж знаходять вихід і вступають у взаємні контакти, вважаючи, що користь від співпраці значиміша затятості у своїх власних поглядах, і відтак виглядають мудрішими.

На цьому, засвідчуючи наш глибокий біль з приводу Вашого тексту, закликаємо на Вас і всіх, хто підписав його, благодать і милість від Бога для справжньої користі.

2 серпня 2000 р.

Розділ VII
ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадське об'єднання —
Громадська організація «Академія політичних наук» (ГО АПН) —
утворено відповідно до рішення Установчих зборів засновників
від 10 травня 2016 року та реєстрації Міністерства юстиції України
від 13 травня 2016 року, ідентифікаційний код
юридичної особи: 20482070.
Президентом ГО АПН обрано доктора політичних наук
Мироненка Петра Володимировича (e-mail: aps-m@ukr.net).

Статут Громадської організації «Академія політичних наук»

Розділ 1. Загальні положення.

1.1. Громадська організація “Академія політичних наук” (далі — Академія) є громадським об'єднанням — громадською організацією у науковій та науково-технічній діяльності, що утворена відповідно до Закону України “Про громадські об'єднання” з урахуванням положень Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність” як суб'єкт наукової і науково-технічної діяльності.

1.2. Академія діє на підставі Конституції України, Закону України “Про громадські об'єднання”, Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”, чинного законодавства України, а також цього Статуту.

1.3. Академія утворюється і діє на принципах: добровільності; самоврядності; вільного вибору території діяльності; рівності перед законом; відсутності майнового інтересу його членів; прозорості, відкритості та публічності.

1.4. Академія офіційно використовує як повне, так і скорочене найменування. Найменування Академії є одночасно його фірмовим найменуванням.

Повне найменування:

Громадська організація „Академія політичних наук”

Скорочене найменування: **ГО АПН**

1.4.1. Академія на підставі і у порядку, визначеному Положенням про порядок використання найменування Академії іноземними мовами, офіційно використовує своє найменування іноземними мовами.

Повне найменування англійською мовою:

Civil Society Organization “Academy of Political Sciences”

Скорочене найменування англійською мовою: **CSO APS**

1.5. Академія є юридичною особою з моменту її державної реєстрації в установленому чинним законодавством порядку. Академія може від власного імені набувати майнові та немайнові права, брати на себе зобов'язання, а також бути позивачем чи відповідачем у судах, господарських та арбітражних (третейських) судах.

1.6. Академія має відокремлене майно і самостійний баланс. Академія відкриває рахунки в національній та іноземній валютах в установах банків в установленому законодавством порядку.

1.7. Академія має круглу печатку, що містить його повну назву українською мовою, штампи та бланки з власним найменуванням, логотип, символіку та інші реквізити, зразки яких затверджуються Президією. Символіка реєструється в установленому законодавством порядку.

Розділ 2. Мета та напрями діяльності.

2.1. Метою утворення Академії є об'єднання вчених та інших громадян для цілеспрямованого розвитку політичних наук і гуманітарної освіти, гуманітарних технологій у суспільно-політичних відносинах, взаємної координації наукової роботи, обміну досвідом та захист фахових інтересів, економічних, юридичних, соціальних прав своїх членів.

Метою діяльності Академії не є одержання та розподіл прибутку.

2.2. Основним напрямом діяльності Академії є сприяння розвитку політичних наук і гуманітарної освіти, донесення до громадськості інформації щодо новітніх наукових розробок, налагодження професійних контактів вчених та організація підвищення рівня освіти і кваліфікації своїх членів.

2.3. Напрямами діяльності Академії є:

- організація інформаційної, організаційної, методичної та іншої підтримки професійної діяльності членів Академії у галузі політичних наук і гуманітарної освіти;
- організація впровадження та поширення нового досвіду, участі у розробці та реалізації державних програм у галузі політичних наук і гуманітарної освіти;
- організація наукових досліджень у галузі політичних наук і гуманітарної освіти;
- організація та здійснення аналізу і прогнозу суспільно-політичних процесів;

- сприяння розвитку новітніх технологій у суспільно-політичних відносинах;

- сприяння розвитку видавничої справи, спеціалізованих засобів масової інформації, інформаційної інфраструктури та новітніх інформаційних технологій у гуманітарній галузі;

- сприяння членам Академії в удосконаленні їхніх професійних навичок та поширенні внутрішніх стандартів діяльності у гуманітарній галузі.

2.4. На виконання статутних завдань у порядку, встановленому чинним законодавством, Академія має право:

- представляти і захищати права своїх членів в органах державної влади і місцевого самоврядування, судах, господарських і третейських (арбітражних) судах, а також перед іншими фізичними і юридичними особами;

- будувати взаємовідносини з органами державної влади з урахуванням положень Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”;

- порушувати клопотання перед органами державної влади і місцевого самоврядування та іншими фізичними і юридичними особами щодо виконання статутних завдань Академії;

- встановлювати і розвивати політичні, гуманітарні, інформаційні і професійні зв'язки, в тому числі міжнародні, сприяти обміну досвідом у галузі політичних наук і гуманітарної освіти;

- поширювати інформацію, пропагувати свої ідеї, цілі, завдання, найменування і символіку;

- укладати договори та інші правочини з фізичними і юридичними особами, з об'єднаннями громадян з метою виконання статутних завдань Академії;

- створювати тимчасові наукові колективи, утворювати для виконання статутних завдань науково-дослідні, експертні підрозділи, співпрацювати із іноземними та міжнародними організаціями, бути колективним членом або засновником міжнародних науково-фахових об'єднань, спілок, товариств відповідно до законодавства України;

- організовувати і брати участь у конференціях, семінарах та інших заходах, що стосуються статутних завдань Академії;

- засновувати засоби масової інформації, інші необхідні для статутної діяльності підприємства, установи та організації, бути суб'єктом видавничої діяльності в установленому законом порядку;

- організовувати неприбуткові конкурси та інші публічні заходи в установленому законодавством порядку без мети отримання прибутку;

- встановлювати відзнаки Академії для нагородження осіб за вагомий внесок у розвиток політичних наук і гуманітарної освіти, міжнародного гуманітарного права, а також за заслуги у здійсненні статутних завдань

Академії. Положення про відзнаки Академії затверджується Президією Академії;

- встановлювати стипендії талановитим вченим за вагомий внесок у розвиток політичних наук і гуманітарної освіти та активну громадянську позицію.

Розділ 3. Члени Академії.

Умови прийому і вибуття. Права і обов'язки.

3.1. Членами Академії можуть бути громадяни України та іноземні громадяни, особи без громадянства віком від 18 років, що поділяють мету та завдання Академії, підтримують його матеріально чи організаційно. Рішення щодо набуття членства в Академії новим членом та вихід з нього приймається Президією Академії на підставі особистої письмової заяви.

3.2. Форми участі членів Академії своїми фінансовими, матеріальними, творчими, інтелектуальними ресурсами в діяльності Академії визначаються чинним законодавством України.

3.3. Члени Академії мають право ознайомлюватися з результатами громадської діяльності Академії. Член Академії має право без пояснення причин на підставі письмової заяви до Президії припинити своє членство в Академії.

3.4. Члени Академії зобов'язані дотримуватись вимог цього Статуту, а також рішень Президії з питань, що віднесені до його компетенції.

3.5. Президія Академії має право виключити члена Академії зі свого складу, якщо його дії призвели до втрати авторитету Академії. Рішення з цього питання приймається 2/3 (двома третинами) від загальної кількості членів Президії Академії та затверджується Конгресом Академії.

Розділ 4. Структура і керівні органи Академії.

Академія самостійно визначає свою організаційну структуру і у встановленому порядку може відкривати відокремлені підрозділи без набуття статусу юридичної особи та припиняти їхню діяльність.

4.1. Конгрес.

4.1.1. Конгрес є вищим керівним органом.

- Конгрес скликається Президією один раз на рік, а у разі необхідності — на підставі рішення Президії, або якщо цього вимагає не менше 1/3 (однієї третини) членів Академії — позачергово;

- Конгрес складається з усіх членів Академії та правомочний приймати рішення за наявності на його засіданні не менше 2/3 (двох третин) від повного складу членів Академії.

4.1.2. Конгрес Академії:

- затверджує Статут Академії, вносить зміни та доповнення до Статуту;
- обирає членів Президії Академії, членів Контрольно-ревізійної комісії терміном на 5 (п'ять) років та припиняє їхні повноваження;
- обирає Президента Академії із числа членів Президії Академії терміном на 5 (п'ять) років та припиняє його повноваження;
- обирає віце-президентів Академії за поданням Президента Академії та припиняє їхні повноваження;
- обирає Головного вченого секретаря Академії за поданням Президента Академії та припиняє його повноваження;
- заслуховує один раз на 2,5 роки звіти Президента Академії;
- заслуховує один раз на рік звіти Контрольно-ревізійної комісії;
- обирає дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії;
- реалізовує право власності на кошти та майно;
- визначає відповідно до цілей та завдань стратегію діяльності Академії;
- заслуховує та обговорює звіти Президії щодо діяльності Академії між засіданнями Конгресу;
- здійснює всебічний контроль за діяльністю Академії, зокрема ревізію фінансового стану Академії та її відокремлених підрозділів, для чого призначає відповідну ревізійну комісію, яка складає акти та звіти за результатами перевірок і доповідає їх Конгресу;
- ухвалює резолюції, звернення та інші необхідні документи.

4.1.3. Рішення Конгресу ухвалюються більшістю голосів від усіх членів Академії, якщо інше не встановлено положеннями цього Статуту.

4.2. Президія.

4.2.1. Президія Академії, в подальшому — “Президія”, є керівним органом Академії, що здійснює загальне керівництво та контроль за функціонуванням Академії на період між засіданнями Конгресу.

4.2.2. Президія:

- скликає Конгрес, визначає час, місце і порядок його проведення;
- звітує перед Конгресом про свою діяльність один раз на 2,5 роки, або на вимогу половини членів Академії;
- затверджує Посадову інструкцію Президента Академії;
- приймає рішення щодо набуття членства в Академії та вихід з нього на підставі особистої письмової заяви;

- визначає напрями та методи діяльності Академії між засіданнями Конгресу;

- визначає кількість дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії та надає рекомендації щодо прийому в дійсні члени (академіки) і члени-кореспонденти Академії;

- затверджує зразок Диплому дійсного члена (академіка) і члена-кореспондента Академії;

- затверджує поточний бюджет Академії і порядок його використання;

- затверджує нормативні документи Академії;

- затверджує зразки печатки, штампів, бланків, символіку та Положення про символіку;

- затверджує Положення про Вчену раду Академії;

- затверджує Положення про відзнаки Академії;

- затверджує Положення про порядок використання найменування Академії іноземними мовами;

- вирішує питання щодо утворення тимчасових наукових колективів, науково-дослідних та експертних підрозділів, відкриття відокремлених підрозділів Академії та припинення їхньої діяльності, заснування підприємств, установ, організацій, затверджує їхні положення;

- затверджує Порядок оскарження рішень, дій, бездіяльності керівних органів Академії.

4.2.3. Президія збирається на свої засідання не менше одного разу на квартал, а у разі необхідності — на спеціальні засідання. Засідання Президії є правомочним, якщо на ньому присутні не менше 2/3 (двох третин) членів Президії. Президія приймає рішення простою більшістю голосів від загальної кількості членів Президії. При рівності голосів прийнятим вважається рішення, за яке проголосував Президент Академії.

4.3. Президент.

4.3.1. Президент Академії обирається Конгресом із членів Президії терміном на п'ять років та звільняється зі своєї посади рішенням Конгресу, за яке проголосували 2/3 (дві третини) від загального складу членів Академії.

4.3.2. Президент:

- є постійно діючим виконавчим органом Академії;

- вчиняє юридичні дії від імені Академії без довіреності;

- головує на засіданнях Президії;

- скликає засідання Президії і пропонує порядок денний його роботи;

- готує до розгляду Президії питання про форми та обсяги матеріального і фінансового забезпечення проектів та програм, що здійснюються чи підтримуються Академією;

- очолює Вчену раду Академії та призначає її членів;
- звітує перед Конгресом один раз на 2,5 роки, або на вимогу половини членів Академії;
- організовує роботу Академії, забезпечує виконання завдань, передбачених Статутом та планами діяльності Академії;
- розподіляє обов'язки між членами Президії;
- забезпечує розробку і виконання планів Академії;
- представляє Академію у відносинах з органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, українськими та іноземними підприємствами, установами та організаціями, міжнародними організаціями, укладає в установленому законодавством порядку угоди від імені Академії;
- має право підпису фінансових документів, як перша особа;
- укладає договори та контракти від імені Академії;
- видає накази з усіх питань діяльності Академії;
- затверджує кошторис видатків Академії, штатний розпис Академії та посадові інструкції його працівників;
- призначає на посади і звільняє з посад працівників Академії;
- затверджує правила внутрішнього розпорядку Академії;
- здійснює керівництво матеріально-технічним забезпеченням Академії;
- здійснює інші повноваження з метою виконання статутних цілей Академії.

4.3.3. Президент, у разі тимчасового припинення виконання своїх повноважень, передає їх віце-президентові Академії, а у разі відсутності віце-президента Академії іншому члену Президії Академії шляхом видання відповідного наказу. Президент може у будь-який час відновити виконання своїх повноважень, про що видає відповідний наказ.

4.3.4. Президент несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на Академію, встановлює ступінь відповідальності віце-президентів та інших членів Академії.

4.4. Головний вчений секретар.

4.4.1. Головний вчений секретар Академії обирається Конгресом Академії із числа дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії за поданням Президента Академії та здійснює такі функції:

- є членом Президії Академії;
- організовує роботу Вченої ради Академії;
- здійснює наукове керівництво тимчасовими науковими колективами, науково-дослідними та експертними підрозділами, що утворюються відповідно за положень Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”;

- готує документи до виборів дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії та представляє їх Конгресу;
- вживає заходів щодо виготовлення Диплому дійсного члена (академіка) і члена-кореспондента Академії;
- відповідає за документообіг Академії;
- представляє наукові інтереси Академії у відносинах з державними та недержавними органами і установами, громадськими об'єднаннями, українськими та іноземними підприємствами, установами та організаціями, міжнародними організаціями.

4.4.2. В Академії утворюється **Вчена рада**, як консультативно-дорадчий орган, що діє на підставі Положення про Вчену раду, що затверджується Президією Академії.

4.4.3. До складу Вченої ради входять Президент Академії, Головний вчений секретар Академії, віце-президенти Академії, члени Академії, науковці інших органів, організацій та установ з гуманітарної сфери.

4.4.4. З метою популяризації наукових досліджень у галузі політичних наук і гуманітарної освіти та своєї діяльності Академія може засновувати власні засоби масової інформації.

Розділ 5. Порядок обрання дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів Академії.

5.1. Академія обирає дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії.

5.2. Дійсним членом (академіком) Академії може бути обраним вчений, який має науковий ступень доктора наук, здійснює активну наукову і громадську діяльність, приймає участь у роботі Академії та має дві рекомендації дійсних членів (академіків) Академії.

5.3. Членом-кореспондентом Академії може бути обраним вчений, який має науковий ступень доктора наук, кандидата наук, доктора філософії, здійснює активну наукову і громадську діяльність, приймає участь у роботі Академії та має дві рекомендації дійсних членів (академіків) Академії.

5.4. Засновники Академії, які мають науковий ступень доктора наук, є першими дійсними членами (академіками) з моменту державної реєстрації Академії, про що повідомляється Конгресу з відповідним записом у протоколі.

5.5. Засновники Академії, які мають науковий ступень кандидата наук, доктора філософії, є членами-кореспондентами Академії з моменту державної реєстрації Академії або отримання диплома кандидата наук, доктора філософії, про що повідомляється Конгресу з відповідним записом у протоколі.

5.6. Загальну кількість дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії визначає Президія Академії.

5.7. Вибори дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії проводяться за рішенням Президії Академії.

5.8. Повідомлення Президії Академії щодо проведення виборів дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії публікується в пресі за три місяці до проведення виборів.

5.9. Рекомендувати кандидатів у дійсні члени (академіки) і члени-кореспонденти Академії мають право засновники Академії та дійсні члени (академіки) Академії.

5.10. Вибори дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії проводяться із числа науковців, що мають науковий ступень, Конгресом Академії.

5.11. Вибори і перевиборна кампанія проводяться на демократичній основі, в умовах повної поінформованості наукової громадськості. На Конгресі забезпечується необхідні умови для всебічного обговорення кандидатур.

5.12. Вибори дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії проводяться відкритим голосуванням. Вибори вважаються дійсними у разі наявності на Конгресі не менше 2/3 облікового складу Академії.

5.13. Обраними дійсними членами (академіками) і членами-кореспондентами Академії вважаються особи, за яких проголосувало не менше 1/2 облікового складу Академії.

5.14. Обраним дійсним членам (академікам) і членам-кореспондентам Академії видається Диплом, зразок якого затверджується Президією Академії.

5.15. Результати виборів публікуються у пресі;

5.16. Дійсні члени (академіки) і члени-кореспонденти Академії можуть позбавлятися звання дійсного члена (академіка) і члена-кореспондента Академії за діяльність, що призвела до втрати авторитету Академії, або порушення Статуту Академії. Рішення щодо позбавлення звання дійсного члена (академіка) і члена-кореспондента Академії приймається Конгресом 2/3 (двома третинами) від загальної кількості членів Академії.

Розділ 6. Обов'язки та права дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії.

6.1. Головний обов'язок дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії полягає у збагаченні політичних наук і гуманітарної

освіти новими досягненнями і відкриттями шляхом особисто здійснених наукових досліджень, організації колективної розробки проблем, наукового керівництва роботами.

Дійсні члени (академіки) і члени-кореспонденти Академії повинні брати активну участь у виконанні завдань, що покладені на Академію, сприяють впровадженню досягнень політичної науки і гуманітарної освіти у практику, організовувати роботу, спрямовану на підготовку і підвищення кваліфікації наукових кадрів, зобов'язані виконувати доручення Президії Академії.

6.2. Дійсні члени (академіки) і члени-кореспонденти Академії щороку подають звіт щодо своєї наукової і громадської діяльності.

6.3. Дійсні члени (академіки) і члени-кореспонденти Академії мають право приймати участь у всіх заходах, що проводить Академія, надавати пропозиції щодо удосконалення діяльності Академії.

Розділ 7. Контрольно-ревізійна комісія.

7.1. Контрольно-ревізійна комісія є контрольним органом Академії, члени якої обираються терміном на 5 (п'ять) років Конгресом Академії.

7.2. Контрольно-ревізійна комісія:

- підзвітна Конгресу Академії. Звітує про свою діяльність один раз на 2,5 роки, або на вимогу половини членів Академії;
- контролює виконання Статуту Академії;
- розглядає і формулює рекомендації щодо розв'язання конфліктних ситуацій в Академії;
- залучає за необхідністю інших осіб до виконання своїх контрольних функцій;
- здійснює ревізію фінансової діяльності Академії;
- результати перевірок виносить на розгляд засідань Президії і Конгресу Академії;
- має право перевіряти діяльність відокремлених підрозділів Академії;
- розглядає заяви і скарги членів Академії та вносить пропозиції щодо їх вирішення до Президії Академії;
- за поважних причин виходить з ініціативою щодо скликання позачергового засідання Президії Академії;
- засідання Контрольно-ревізійної комісії вважається правомочним, якщо на ньому присутні 2/3 (дві третини) членів. Рішення приймається простою більшістю голосів;
- рішення Контрольно-ревізійної комісії підписує її голова.

Розділ 8. Порядок оскарження.

8.1. Оскарження рішень, дій, бездіяльності керівних органів Академії та розгляд скарг здійснюється відповідно до Порядку оскарження рішень, дій, бездіяльності керівних органів Академії, що затверджується Президією Академії.

Розділ 9. Джерела надходження і порядок використання коштів та майна Академії.

9.1. Кошти та майно Академії утворюються за рахунок:

- внесків засновників та членів Академії, добровільних пожертвувань громадян, благодійних внесків підприємств, установ, організацій тощо;
- надходжень в результаті здійснення господарської та іншої комерційної діяльності створених нею госпрозрахункових установ та організацій, заснованих підприємств.

9.2. Для забезпечення своєї статутної діяльності Академія може мати у своїй власності будинки, споруди, обладнання, майно спеціалізованого призначення, транспортні засоби, грошові кошти, інше майно.

9.3. Кошти та майно Академії використовуються виключно для виконання її статутних мети та завдань, утримання штатного персоналу та не є метою одержання прибутку.

9.4. Академія здійснює бухгалтерський облік та державну звітність у порядку, передбаченому чинним законодавством України.

9.5. Академія не несе відповідальності за майновими зобов'язаннями відокремлених підрозділів, так само як останні не несуть відповідальності за майновими зобов'язаннями Академії, якщо інше не обумовлено відповідними угодами.

9.6. Академія дотримується норми законодавства щодо заборони розподілу отриманих доходів (прибутків) або їх частини серед засновників (учасників), членів організації, працівників (крім оплати їхньої праці, нарахування єдиного соціального внеску), членів органів управління та інших пов'язаних з ними осіб.

Розділ 10. Порядок внесення змін та доповнень до Статуту.

10.1. Зміни та доповнення до Статуту Академії приймає Конгрес за поданням Президії 3/4 (трима четвертими) голосів членів Академії, які присутні і беруть участь у голосуванні.

10.2. Академія повідомляє орган реєстрації про зміни та доповнення до Статуту в установлений законодавством України строк. Будь-які зміни та доповнення до Статуту набирають чинності щодо будь-яких третіх осіб з моменту державної реєстрації таких змін.

Розділ 11. Припинення діяльності і вирішення питань, пов'язаних з ліквідацією.

11.1. Добровільне припинення діяльності Академії може здійснюватися шляхом її реорганізації (шляхом приєднання) або саморозпуску у порядку, встановленому законодавством України. Конгрес приймає рішення про добровільне припинення діяльності Академії шляхом реорганізації (шляхом приєднання) або саморозпуску, за попередньої згоди Президії, кваліфікованою більшістю у 3/4 (три четверті) голосів членів, які присутні та беруть участь у голосуванні, якщо інший порядок не встановлено законодавством.

11.2. На підставі рішення Конгресу щодо реорганізації (шляхом приєднання) або саморозпуску Президія визначає правонаступників Академії згідно з законодавством України і затверджує відповідні баланси. правонаступниками Академії не можуть бути юридичні особи, метою діяльності яких є одержання та розподіл прибутку.

11.3. Реорганізація (шляхом приєднання) або саморозпуск здійснюється на підставі рішення Конгресу за поданням Президії. Повноваження ліквідаційної комісії здійснює Президія, яка визначає порядок і строки реорганізації (шляхом приєднання) або саморозпуску Академії згідно з законодавством України.

11.4. У разі саморозпуску майно та кошти, що залишилися після задоволення вимог кредиторів Академії, передаються іншій неприбутковій організації відповідного виду, що зареєстрована в Україні і здійснює діяльність, подібну до статутних цілей Академії, а у разі неприйняття такого рішення — зараховується відповідно до закону до державного або місцевого бюджету.

11.5. У разі реорганізації (шляхом приєднання) Академії її майно, активи та пасиви передаються правонаступнику;

11.6. Припинення діяльності Академії може бути здійснено за рішенням суду про заборону (примусовий розпуск) громадського об'єднання;

11.7. Діяльність Академії вважається припиненою з дати внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру.

ПОВІДОМЛЕННЯ

19 червня 2016 року

Президія Громадської організації «Академія політичних наук» (ГО АПН) повідомляє про проведення виборів дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів Академії політичних наук, що відбудуться **20 вересня 2016 року**.

Кандидати у дійсні члени (академіки) і члени-кореспонденти подають заяву на участь у виборах до Президії ГО АПН.

До заяви додаються:

1. Скановані копії дипломів доктора наук, кандидата наук (доктора філософії);

2. Список наукових праць за останні 10 років;

3. Дві рекомендації дійсних членів (академіків) АПН.

Документи подаються до 1-го вересня 2016 року на електронну адресу: **aps-m@ukr.net**

Кандидати, рекомендовані до обрання дійсними членами (академіками), членами-кореспондентами, повідомляються про дату і місце проведення Конгресу ГО АПН до 9 вересня 2016 року.

Головний вчений секретар ГО АПН Михайло Газізов

Громадська організація
«Міжнародний інститут гуманітарних технологій»

Громадська організація
«Академія політичних наук»

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Public Political Processes

Науково-популярне видання

Випуск 2

Мови видання:
українська, англійська

Виходить чотири рази на рік

Свідectво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації

Міністерства юстиції України
Серія КВ № 22013-119113ПР від 18.04.2016 р.

Головний редактор
доктор політичних наук П.В.Мироненко

Підписано до друку 2.06.2016 р.
Формат 70х100/16. Ум. друк. арк. 16,13.
Наклад 500 прим. Зам.